

અર્પણ

જેઓએ આ ખંડની ભારતીય વસાહતના
આરંભકાળના સાક્ષી રહીને પોતાની શક્તિનેય
એની સ્થિરતાને ખાતર ખર્ચી છે તે

શ્રી ભગવાનજી મેઘજી ખીમસિયાની

પુનિત
સ્મૃતિમા

અનુક્રમ

જાગતા ખંડની રસપ્રદ વાતો બળવંત નાયક	૭
નિવેદન	૯
પત્ર પહેલો	કિનારાનો સંપર્ક ૧૫
„ બીજો	લોહીનો વેપાર ૨૩
„ ત્રીજો	આપણી વસાહત ૩૩
„ ચોથો	નાઈલ ખીણની સંસ્કૃતિ ૪૦
„ પાંચમો	બાન્ડુ ૫૨
„ છઠો	પાયાના પ્રાણ ૫૯
„ સાતમો	પુરાતન સંબંધ ૬૯
„ આઠમો	જંતરમંતર ૭૯
„ નવમો	ઈશ્વરી સંકેત ૮૭
„ દશમો	મહાવિપ્લોમાં આફ્રિકા ૯૫
„ અગિયારમો	ઐતિહાસિક નિર્ણય ૨૦૬
„ બારમો	આકાન ૧૧૪
„ તેરમો	ગજકારણના રંગો ૧૨૨
„ ચૌદમો	રુવાહિલી ૧૩૦
„ પંદરમો	જોરવની સ્મૃતિ ૧૪૨
„ સોળમો	કિકુયુ ૧૫૦
„ સત્તરમો	પલટાતા વાયરા ૧૬૩
„ અઠારમો	આફ્રિકાની નારી ૧૭૧
„ એગણીસમો	મસાઈ ૧૭૬
„ વીસમો	નવાંની સરભરા ૧૮૮
„ એકવીસમો	જાગેલો વિરાટ ૧૯૫
„ બાવીસમો	સ્વતંત્રતાની ખુમારી ૨૦૫થી ૨૧૨

ON AFRIC'S SHORE

"With Thy pure dews and rains,
Wash out, O God, the stains
From Afric's shore,

And while her palm-trees bud,
Let not her children's blood
With the Nyanza's flood
Be mingled more.

Wilt Thou not, Lord, at last,
From Thine own image cast
Away all cords

But that of love, which brings
Man, from his wanderings,
Back to the King of kings,
The Lord of lords!"

—Hayport

લેખકની અન્ય કૃતિઓ

* સુભાષિતમંજૂષા	(સહસંપાદન)	૧૯૫૨
* પરિવેશ	(કાવ્યસંગ્રહ)	૧૯૫૭
* સાહસિકોની સ્વપ્નભૂમિ	(લેખમાળા)	૧૯૫૯
* મેળાનાં પંખી	(નવલિકાસંગ્રહ)	૧૯૬૧
* વિશ્વની શ્રેષ્ઠ સાહસકથાઓ	(સહસંપાદન)	૧૯૬૨
* આફ્રિકાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	(સહસંપાદન)	૧૯૬૨
* આ પાર, પેલે પાર	(નવલકથા)	૧૯૬૩

જાગતા ખંડની રસપ્રદ વાતો

આફ્રિકા ખંડ વિશે આજે પણ કેટલાક માનવીઓના મનમાં ખોટો ખ્યાલ વર્તાય છે. તેવા લોકો આજે પણ આ ખંડને અંધારિયો ખંડ જ માનવાની પરિબ્રામક મનોદશાનો ભોગ બનેલા દેખાવા સંભવ છે. પણ વાસ્તવમાં આ ખંડ પર આજે તો સમગ્ર દુનિયા મીટ માંડી રહી છે, અને ૧૯૬૧નું વર્ષ એ ‘આફ્રિકા ઇયર’ (AFRICA YEAR) કહેવાય. છે તે કેટલું બહુ ખરું છે ! ગુલામોની ભૂમિ લેખાતો આ ખંડ આજે ગુલામોની મુક્તભૂમિ બની રહ્યો છે. ત્યારે તો આ ખંડનો ઇતિહાસ પણ બાણવો જ રહ્યો.

આ સારાથે ખંડમાં લિન્ન લિન્ન પ્રજા વસે છે. એ પ્રજા લિન્ન લિન્ન બોલી બોલે છે. એમના રીતરિવાજ અને પહેરવેશ, એમની ધાર્મિક માન્યતા અને એમનામાં પ્રવર્તતી જતનરમંતર અંગેની શ્રદ્ધા, એમની બહાદુરી અને નિરાધારી એ બધામાંથી તરી આવતો એ આદિવાસીઓનો સૈકાજૂનો, ગૌરવભર્યો ઇતિહાસ !—એમાં ડોકિયું કરાવતી આ પત્રમાળા એટલે એક સંનિષ્ઠ અને અભ્યાસુ લેખકની વર્ણોની મહેનતની ફળપ્રાપ્તિ.

લેખક હવે તો આ દેશના જ વતની બની એ આદિવાસીઓ વચ્ચે વસે છે એટલે વર્ણોનાં સંશોધન બાદ પ્રાપ્ત કરેલી આ માહિતી-જેને આધારે આ પત્રમાળા આપણને મળે છે તે—આ ખંડના બહુતર્યુ સમાજનું પણ આગેહૂણ પ્રતિબિંબ પડે છે. આ ખંડમાં તળભૂમિના વતનીઓ હિપરાંત વિદેશી વતનીઓ—ડચ, ફ્રેન્ચ, ફિરંગી, અંગ્રેજ, જર્મન અને હિંદીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ ખંડને પ્રકાશને પંથે લઈ જવામાં તેમનો વ્યક્તિગત કે સામૂહિક ફાળો કંઈ નાનોસજો નથી ! એમની વસાહત ભલે અહીં સ્થપાઈ હોય, પણ પાયાના અણતરમાં એમણે જે ખાતર નાખેલું

છે, જે મુસીબતોનો સામનો કર્યો છે તેની નોંધ લેવાનું તો કાંઈ પણ ઇતિહાસકાર ન જ ભૂલે.

પ્રકૃતિના પણ આ ખંડ પર જાણે ચારે હાથ પ્રસરેલા છે. તેમાં આ ખંડમાં માઈતોના માઈલ પથરાયેલાં અભયારણ્યો, અને એમાં સ્વચ્છંદે વિહરતાં અસંખ્ય પ્રાણીઓ, આ ખંડના અક્ષાંશ પ્રદેશ પર ફેલાયેલી નિર્સર્ગની અપરંપાર કૃપા અને એમાંથી નીતરતું પ્રકૃતિસૌંદર્ય, ખંડના આદિવાસીઓમાં ધાનાની આદાન, કૃતિયાની મસાઈ તેમજ દિકુલુ, દક્ષિણ આફ્રિકાની બાન્ડુ અને છુગાન્ડા(યુગાન્ડા)ની મગાન્ડા-જાતિઓનું ખમીર દર્શાવતી શૌર્યકથાઓ, એ જાતિઓમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન, એમનામાં પ્રચલિત લમપ્રથા વગેરે અંગે ખૂબ જ માહિતીપૂર્ણ વિગતો આ પત્રોમાં સંગ્રહિત થઈ છે—જે આજના તબક્કે અવ્યાસુ વાંચકો માટે અવસ્ય ખજાનારૂપ થઈ પડશે અને રસિક વાંચકો માટે સ-રસ વાંચન પૂરું પાડશે.

‘સાહસિકોની સ્વપ્રશ્નિ’ એ પુસ્તકના લેખક પાસેથી આપણને આ પત્રમાળા મળે છે એ જ આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા પુરવાર કરવા બસ છે.

—જળવંત નાયક

નિવેદન

જે વિરાટ ખંડમાં લિવિંગ્સ્ટન, મેકકે, સ્પેક, ક્રાફ્ટ, રોન્લી આદિ નીંડર યાત્રીઓ મૃત્યુને મુકીમાં લપ્કેને ધૂમતા રહ્યા એવા ખંડની આ પત્રમાળા છે, આજનાં અલ્પતન સાધનો તથા સગવડવાળા આ ખંડને નજરે નિહાળનાર કોઈ પ્રવાસીએ એને અધકારમય કહી શકે તેમ નથી. રહીસહી મુશ્કેલીઓ પણ આ ખંડમાંથી દૂર થતી જાય છે, રહ્યાં સહ્યાં જોખમો એ અહીંથી લુપ્ત થતાં જાય છે. મુસીબતો અને ભયોની વાત જ ક્યાં કરીએ? આજે તો આફ્રિકાનો સારો ય વિરાટ જગી ઊઠ્યો છે, એણે નીંદરને કપારનીયે ખંખેરી કાઢી છે. સમગ્ર ખંડમાં વ્યક્તિત્વ વિવાદ અને આઝાદીના વંટોળો ફુંકાવા લાગ્યા છે. અખિલ ખંડમાં સ્વતંત્રતાને સ્વચ્છંદે વિહરતાં હવે વધુ સમય નહિ લાગે. મયાં એ વર્ષમાં જ આ ખંડનાં અનેક રાજ્યોએ આઝાદી હાંસલ કરી છે. હજી એ વધુ અને વધુ રાજ્યો એ દિશા તરફ દ્રવ્ય કરી રહ્યાં છે. ૧૯૭૦ પહેલાં આખો એ ખંડ સ્વતંત્ર હોય તો તેમાં નવાઈ જેવું કશું જ નથી. સંસ્માન કે સામ્રાજ્યવાદનું, જાતિવાદ કે વાડાવાદનું આયુષ્ય પૂરું થઈ ગયેલું લાસે છે. આફ્રિકા એમાં અપ-વાદરૂપ કઈ રીતે રહી શકે?

આવે સમયે—અને એમ તો દૂર સુદૂરના ભવિષ્યમાં કોઈ પણ વખતે આ ખંડની પુરાતન માહિતી પ્રાપ્ત કરવાનું અભ્યાસીઓને કે સામાન્ય ધ્યાંચકને મન થઈ આવે તે સ્વાભાવિક છે. જૂના કાળનાં પ્રાણહર રોગોથી ભરેલાં ગીચ જંગલો, કિનારાને ગળી જતા ભીમકાય જળપ્રવાહો, નિર્જન અને નિર્જળ મેદાનો, જહાજગમ્ય અકાટ સરોવરો જે જૂમિમાં આજે પણ નથી તેમ નથી, તેવી જૂમિ વિશે અને તેવી જૂમિનાં ખોળાં, પ્રકૃતિને ખોળે લોટતાં માનવીઓ વિશે જાણવાની આતુરતા કોણ ન સેવે?

આવી જ કોઈ આતુરતા, આવી જ કોઈ ઝંખનાના અદમ્ય આવેગે મને પ્રેર્યો, આ ખંડ વિશે વધુ ને વધુ જાણવા. પંચાવનમાં મેં આ પુરાતન જૂથમાં પાંચ દેરવ્યા ત્યારથી માંડીને આજ લગીના ગાળામાં, મને એ સંબંધે જોવા-જાણવાની જરા સરખી ચે આજસ કદી ય આવી નથી. તેથી તો ‘સાહસિકોની સ્વપ્નશ્રુતિ’ પછીનું આ દ્વિતીય પુસ્તક પૂરું કરું છું (જે બંને મને ઘણે અંશે અધૂરા લાગે છે) ત્યારે ય મારી પાસે આ ખેડ કરતાં ખારસું મોટું પુસ્તક તૈયાર થઈ જાય તેટલી સામગ્રી આજે ય તૈયાર પડી છે. પણ પુસ્તકને ય એનું પ્રકાશન-અંજળ હોય છે તે તો બધા લેખકોનો અનુભવ હશે, મારો પણ છે જ.

અધૂરી અને અપૂર્ણ તો ય આને હું પરકમ્મા માનું છું. આ પ્રદક્ષિણા છે આ ખંડના સર્વોચ્ચ ગિરિ મંદારને ફરતી. એથી જ આ પુસ્તકને ‘મંદારની પરકમ્મા’ -એવું શીર્ષક આપવા લય-આઈ છે. ગિરિમંદાર (કિલિમાંગરો) સદાય સુકત રહ્યો છે. એ દદાસન ગિરિએ શું શું નહિ જોયું હોય ? એ શેનો શેનો સાક્ષી નહિ હોય ? આવા આ ખંડના હિમાચ્છાદિત શિખરોવાળા ગિરિની પરકમ્મા જ એક રીતે આ ખંડની પરકમ્મા ગણાય. ૧૯,૩૪૦ ફીટની જાંચાઈ ધરાવતો આ ગિરિ પુરાણકીર્તિત છે. ભારતના લોકો પણ પુરાતન કાળથી એ નામથી પરિચિત છે. એ પર ૭ હજાર ફીટ આરપાર આવેલું જવાળામુખીનું મોં છે, પિસ્તાળીશોક માધ્વના ધેરાવામાં પથરાયેલી એની તળેટી છે. કિઓ-એના શિખર-નો ધુમ્મટાકાર જાણે કોઈ પ્રાગૈતિહાસિક રાક્ષસની પીઠ હોય તેવા લાગે છે, એનું ખીણું શિખર મવેન્ગી છે. એ સીધું, ગિનારા જેવું અને ૧૬,૮૯૭ ફીટની જાંચાઈ ધરાવે છે. જેમ અગસ્ત્યનો વાપદો સદી રહેલા ભારતના વિંધ્ય ગિરિની દંતકથા છે તેમ આ મંદારની પણ લોકકથા છે :

એક બાળક હતો. એની પાછળ દૈત્ય પડ્યો. બાળક નાસવા લાગ્યો. આગળ બાળક અને પાછળ અસુર. હાથથી નાસતા બાળક મંદારભૂમિ પાસે આવતાં પૃથ્વીનાં એક મોટા ખંડ છઞ્છળ્યો. અને ખંડ બન્યો. ગિરિમંદાર. લગભગ વિષુવવૃત્ત પર આ ગિરિનાં શિખર હિમાચ્છદિત રહે તે પણ પ્રકૃતિની કેવી અભયબળી છે !

આ ખંડની માત્રાને આ અર્ધમાં જ મેં ગિરિમંદારની પરક્રમ્મા ગણી છે. આ ખંડના વિવિધ પ્રદેશોનાં, વિધવિધ જાતિનાં લોકોનાં દર્શન એટલે જ ગિરિમંદારની ભૂમિ અને તેનાં બાળનાં દર્શન. અને વિવિધ ભાગોની પરક્રમ્મા એટલે ગિરિમંદારની પરક્રમ્મા.

આ પ્રકારની પરક્રમ્મામાં મેં સમાવેલાં તરવે છે અહીંની ભૂમિ. આ ભૂમિનાં 'આકાશ', 'મસાઇ', 'સ્વાહિલી' 'કિકુયુ,' 'બાન્ડુ' વગેરે લોકો, ભારત અને આફ્રિકા વચ્ચે પ્રવર્તતા પરાપૂર્વના સંબંધોની ઝાંખી, આ ખંડનાં અરણ્યોમાં નિર્ભય બનીને ધૂમતા પ્રવાસીઓની અનુભવકથા, લોકોના રીતરિવાજો તથા માન્યતાઓની રેખા અને સાથે સાથે જગેશ્વા આ વિરાટના નવા રંગોનું આપ્તું દર્શન.

જ્યાં જ્યાંથી—જેની જેની પાસેથી મને જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું છે તે સહુનું મારા પર અપાર ઋણ છે. આ ખંડ વિષે વધુ અને વધુ પરિચય મેળવવા સતત પ્રેરક અને પીઠબળકૃપ છે મારા મુરખી થી. બચુભાઈ ગદાણી. તેમની મારા પ્રત્યેની—મારા સર્જન પ્રત્યેની અગાધ ભમતાને શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત કરવાનું સામર્થ્ય મારી પાસે નથી. વળી તેમના પરમ સંગાથી અને મારા શુભચિંતક શ્રી. મૂળચંદ-ભાઈની સાહિત્યાભિરુચિએ પણ મને કંઈ ઓછું પ્રોત્સાહન આપ્યું નથી. આ બંને વ્યક્તિઓએ મને પ્રોત્સાહિત કર્યો નહોત તે પ્રકાશન તો શું લેખન પણ રાક્ય ન થાત. કયા શબ્દોમાં તેમનો આભાર વ્યક્ત કરું ?

વળી મારા સર્જનના સાક્ષી મારા પરમ સુહૃદ શ્રી. બળવંત નાયકનું ઋણ પણ મારાથી શેં બુલાય ? નવી જ્વાળાદારી વચ્ચે ય તેમની સલાહ-સૂચના, તેમનું કુશળ માર્ગદર્શન અને તેમની શુભ લાગણીઓ મને પ્રાપ્ત થતા રહે છે તેને હું મારા જીવનની ધન્યતા માનુ છું અને છેલ્લે શ્રી ઇશ્વરભાઈ તથા શ્રી મૂળરાકરભાઈ દેવે —જેઓ મારા કાર્યને પોતાનું કામ ગણીને પ્રકાશન-ભાજ ઉઠાવે છે તેમનો હિપકાર શી વિધિ અભિ-યક્ત કરુ ?

‘સાહસિકોની સ્વપ્નભૂમિ’ ને આવમરનાર વાચક વર્ગને આ પુસ્તકમા પણ કંઈક રુચે તેવું લાગશે તો મારા પ્રયાસને હું, સફળ થયેને લેખીશ

—માનુશંકર એાધવજી વ્યાસ

તા ૬-૫-૧૯૬૩

શ્રી ભાનુશંકર જો. વ્યાસકૃત
મંદારની પરક્રમ્મા

પત્ર પહેલો કિનારાનો સંપર્ક

ત્રિપ જયંત,

લાંબા કાળના મૌન બાદ તને પત્ર લખવા બેસું છું. એ બદલ તું મને ક્ષમા કરશે તેવી મારી અશ્વ છે. સ્વદેશ છોડીને આ દેશમાં આવ્યા પછી નવી ધરેડમાં સ્થિર થતાં સારો એવો સમય વ્યતીત થઈ ગયો. એ સારો એ વખત વર્ડઅર્થની પેલી સ્વદેશને સંબોધીને ઉચ્ચારેલી પંક્તિઓ માનસમાં અથડાયા કરી—

‘Tis past, that melancholy dream !
Nor will I quit thy shore
A second time; for stil I seem
To love thee more and more.’

દેશથી દૂર ગયા પછી માનવીમાં દેશ અને સ્વજનો વિષે વધુ કુતૂહલવૃત્તિ જાગે છે. આવી વૃત્તિની દોલામાં મૂલતાં હજી સ્થિર થયો હોઈ તેમ મને લાગતું નથી. કદાચ સ્થિર ન પણ થઈ શકું તેમ પણ ક્યારેક લાગે છે. તારી અનુગ્રા લઈને સ્વદેશથી અને તારાથી વિખૂટા પડતાં તને આપેલું વચન હું ભૂલી ગયો નથી. એવા વચનને કોઈક આધારે જ હું અહીં ટકી રહ્યો હોઈ એમ મને લાગ્યામ છે. અહીં આવ્યા પછી આ દેશમાં વસતા સ્વદેશવાસીઓ તેમ જ આ ખંડ

અને એનાં વતનીઓ વિશે તને થોડી ધણી માહિતી આપીશ તથા એ રીતે આપણા દેશની સંસ્કૃતિથી ભિન્ન એવી અહીંની સંસ્કૃતિનાં પરિચયોથી તને વાકેફ કરવાની કોસિશ કરીશ—એવું વાગ્દાન રોજ સમયાં કરું છું. એ સમૃતિને માનસમાં સંઘરીને જ મેં અત્યાર લગીનું મારું જીવનકાર્ય ઉઠાવ્યા ક્યું છે. ક્યારેક શાંતિ મળનાં, સમય પ્રાપ્ત થતાં એકત્ર થતા જતા વિચારોને વાણીદેહ આપીને તારી સમક્ષ તેમને રજૂ કરીશ એવી શ્રદ્ધામાં ને શ્રદ્ધામાં મેં દિવસો પસાર થવા દીધા, કિન્તુ ન તો મળી એવી શાંતિની પજો કે ન મળ્યો એ વિચારોને શબ્દબદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ ! હવે જે રીતે આટલા કાળને વહેવા દીધો તે જોતાં મને બાસે છે કે એવી પણ પ્રાપ્ત ન પણ થાય. જીવન છે ત્યાં લગી જીવનના નિર્વાહનો દસરડો માનવીએ તાણવો જ રહ્યો. એ તાણતાં નાણતાં જે એ પજો મળી જાય તે તેણે ખેંચી લેવી જ રહી. એટલે જ આજે વિચારોની ધૂમરીઓમાં અટવાયા વગર કે નવા નવા વિચારોને અપનાવવાની પરવા કર્યા સિવાય જે કંઈ મનમાં આવ્યું તે લખવા—ના ના, દસડવા—એસી જાઉં છું. આમ અચાનક—કોઈ પણ પ્રકારનું આયોજન કર્યા સિવાય, કોઈની સલાહ—સૂચના લીધા સિવાય—જ લેખન આદરનાં એમાં થોડી અસંબદ્ધતા, તર્કવિહીનતા, વિચારવિન્યાસરહિતતા આદિ દોષો આવી જાય તો તું મને દરગુજર કરજે.

આ ખંડ અતિશય વિશાળ છે. એને જે કોઈ ખૂણે કાન માંડીએ ત્યાંથી પ્રકૃતિનું મુક સંગીત સંભળાયા સિવાય રહેતું નથી. ઉત્તર દિશામાં બુમધ્ય મહાસાગરની બાથમાં શિડાયેલો, ધિયાન ખૂણે રાતા સમુદ્રની વારિછોળોથી જાણે કે રનાનની તાજગી અનુભવતો, પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં, હિંદી તથા આટલાંટિક મહાસાગરોનાં ચીનળ નીરમાં પાય ઋણોળતો ત્યાં કોઈ વિરાટ આત્મા ન હોય તેમ લાગે છે ! હૃદયમાં સંહારની લયંકર ભાવના ભરેલો કોઈ પોદ્ધો રુદ્ર

રૂપે જોયો હોય તેમ ઉત્તરમાં આટલાંટિક મહાસાગરથી રાતા સમુદ્ર લગી પથરાયેલો છે સહરાનો રણપ્રદેશ ! કેટલાક વિદ્વાનોની માન્યતા મુજબ એ આજે છે તેટલો વેરાન અને વિસ્તારી હજારો વર્ષ પૂર્વે ન હતો. ત્યારે આફ્રિકાનો માનવી દક્ષિણમાંથી એને પાર કરીને સ્વજીવનવ્યવહારને આગળ ચલાવી શકે તેમ હતો; પરંતુ નિયંત્રણ વિનાનો રાક્ષસ શક્તિમાં તેમ જ અત્યાચારમાં આગળ વધતો રહે, શરીરને વિકરાળ બન તો જ જાય તે આ પ્રકૃતિનો આજસુ પ્રદેશ પણ કરતો જ ગયો. જેમ જેમ આ આજસુ પ્રદેશ ફૂલતો ફાલતો ગયો—વિસ્તરતો—ગયો અને તેને ખબર છે કે આજસુ જનોની તેમ જ પ્રદેશોની નિષ્ક્રિયતા એકવાર વધવાની શરૂ થઈ એટલે દિવસે ન વધે તેટલી રાત્રે વધે છે—તેમ તેમ ઉત્તરદક્ષિણનો સંબંધ થતો ગયો. પરંતુ જગતનાં સાહસિક અંતરોનો નાદ જ્યારે સંભળાવા લાગ્યો અને એમની સાહસિકૃતિએ જ્યારે અંતરમાં બળવો જગાવ્યો ત્યારે મહાસાગરોનાં અદ્ભુત વારિ નથામાં, દુર્લભ પ્રદેશો ઓળંગાયા અને સહારાની દક્ષિણનો સમગ્ર પ્રદેશ જગતનાં અન્ય રાષ્ટ્રોના પારસ્પરિક સંબંધમાં ફરી ઝૂંધાયો.

આ તો થઈ ઉત્તર તરફથી દક્ષિણ તરફ આવવાની વાત. પરંતુ આ પુરાતન ખંડના પૂર્વ કિનારાનો સંબંધ પૂર્વના દેશો સાથે તો ધણા પ્રાચીન ઠાળથી જળવાઈ રહ્યો છે એ વાતને પુરવાર કરવાની હવે જરૂર નથી આમ આફ્રિકાનો પૂર્વ કિનારો અન્ય રાષ્ટ્રોની સાથેના વ્યવહારથી છેક જૂના ઠાળથી જ સંકલિત રહ્યો છે. આવી અન્ય રાષ્ટ્રોની પ્રજા સાથે વ્યવહારની સાંકળથી બંધાયું એ સંસ્કૃતિની નિશાની છે. ગુપ્તસંસ્કૃત પ્રજાની સંસ્કૃતિ એ બાબતો પર નિર્ભર રહે છે. એક તો તેમની સમ્પત્તિનું ધોરણ જીંચું હોયું જોઈએ. પ્રજાજનોનું સામાજિક, નૈતિક, તેમ જ આધ્યાત્મિક જીવનધોરણ જેટલે અંશે જીંચું તેટલે અંશે તેમની સંસ્કૃતિ ઉત્તર તેમજ અંત-

રિક સામૂહિક જીવન, તેમની સામૂહિક જવાબદારી અને તેમનું એકપ્ર
તેમના રાજિંદ જીવનમાં પ્રતિબિંબિત થતું હોય તે પ્રજાની સંસ્કૃતિ
ઉદ્ભૂત ક્રાંતિની ગણાય. ભારતીય પ્રજા, ક્રાંતીચ્છન પ્રજા, ઇજિપ્તની પ્રજા
આટલા સારુ જ ખ્યાતિને વરી છે. રોમન અને ગ્રીક લોકો પણ
આવી સમ્યક્તાની બાબતમાં ઘણા આગળ પડતા હતા. જ્યાં માનવ
માનવનું ગૌરવ જાળવે છે, જ્યાં સમૂહ જીવનમાં પ્રેમનું સામ્રાજ્ય છે
અને તિરસ્કારનો અભાવ છે, જ્યાં માનવીની લાગણીઓનો આદર
કરવામાં આવે છે, ત્યાં જ સંસ્કૃતિ વિશેષ ખીલે છે. જ્યાં એકપ્ર
છે, ત્યાં સંસ્કૃતિ છે; જ્યાં અનેકપ્ર છે, વિરોધ છે, જીવનનાં ભૌતિક
સાધનો સારુ ચડસાચડી છે, ત્યાં સંસ્કૃતિનું પતન છે. સંસ્કૃતિની
ઉચ્ચતા ખીજ એક એ બાબતની અપેક્ષા રાખે છે કે એક પ્રદેશ યા
રાષ્ટ્ર અન્ય પ્રદેશ કે રાષ્ટ્રની સાથે સ્થળ અથવા જાતના અંતરને-
દૂરત્વને લક્ષમાં લીધા સિવાય સંબંધ હોય, તેમની વચ્ચે
આચાર-વિચારોનું આદાન-પ્રદાન થતું હોય, પરસ્પરના અભ્યુદયની
વાત અન્યોન્યને હૈયે અગ્રથાન ભોગવતી હોય—આવા કાર્ષિક શુભ
હેતુથી જ સરિતાઓએ અને સાગરોએ સંસ્કૃતિની આપકેમાં અગત્યનો
કાળો નોંધાવ્યો છે. એથી જ, સિંધુ, યુરેડીસ-ટેમીસ, હોઆંગહો,
નાઇલ આદિ લોકમાતાઓ પૂજ્યત્વ ધારણ કરીને બેઠી છે. પૂર્વ
આફ્રિકાનાં બંદરોનો પણ હિંદી મહાસાગર દ્વારા આવો સંબંધ
પુરાતન કાળથી જ રહેવા પામ્યો છે. જૂનમ્મ સાગર તેમ જ શતા
સાગરનું પણ આફ્રિકા પર આવું સંસ્કૃતિકણ છે જ. છતાં દિનારાથી
અંદરના જોડા પ્રદેશો સાહસિકોની અવરજવર વિનાના ઘણાકાળ લગી
રહ્યા એમાં કરું આશ્ચર્યજનક નથી. આફ્રિકાના જોડાણમાં જવું
કેટલું મુશ્કેલ હતું તેનું વર્ણન જીવસોસટનાં જોખમો ખેડનાર
સાહસિકોની નોંધપોથીઓમાંથી જ પ્રાપ્ત કરી ચકાચ કાદવ-કદંબથી
જવાયેલાં અક્ષાટ મેદાનો, ઘાસનાં અડાખીડ જંમલો, ધન અંધકાર

ભયાં અને વિરાટકાય ઉગુગ તરુવરોથી પથરાયેના અલેછ વનો, ઊંચા ગિરિરાજો, ઊંડી ખીણો અને કોતંગે, વન્યપશુઓના હુકારથી ગાજતા સામ્રાજ્યો, વિશાળ જળાશયો, જીવનેશુ અને રોગોથી વ્યાપ્ત અસીમ પ્રદેશો—આ નધુ પાર કરીને જવુ સહેનુ તો ન જ ગણાય વળી વતનીઓની બર્ગરદશાનો ભોગ બનવા પશુ સાહસિક તૈયાર રહેવુ જ પડે આ બધા ઉપરાંત આ ખંડના વતનીઓની જીવનની જરૂરિયાતો પશુ એવી ન હતી કે તેમને એ માટે પશુ કયાય નિષ્ક્રમણ કરવાની આવશ્યકતા રહે. આવા મૂળભૂત કારણોને લીધે જ અન્ય દેશો સાથે આદિકાના આંતરિક ભાજોનો તથા એ પ્રદેશોનો આંતરિક ભાગો સાથેનો સબંધ વણવિકસ્યો જ રહેવા પામ્યો હશે તેમ છતાં ગમ્ય પ્રદેશો સાથે ખીજા લોકોનો સાંસ્કૃતિક સબંધ વીસરી જઈ શકાય તેમ નથી હજારો વર્ષો પૂર્વે આદિકાના જુદા જુદા વિભાગોમાં કેટલીક આદિવાસીઓની જાતિઓ આવીને વસેલી એ જ રીતે ઈરાન—અરબસ્તાન થઈને કેટલીક વતની પ્રજા દક્ષિણ પશ્ચિમ ભારતમાં થઈને ઉત્તર તરફ ગઈ હતી એ પ્રજા દૂર પૂર્વના દેશોમાં તેમ જ અગ્નિ એશિયા તરફ પ્રયાણ કરી ચૂકી હતી આને આવી છૂછીજવાઈ નજરે પડતી આદિવાસી જાતિઓનો આદિકા આદિમ જાતિઓ સાથે થોડોસબંધ હોય એ અસંભવિત નથી.

છે ના એકાદ શતકથી તો આ ખંડ વિશ્વના અન્ય દેશો સાથે ધનિષ્ઠ સબંધમાં ઊતરતો જાય છે અહીંના વતનીઓ નવીન સંસ્કૃતિ તથા નૂતન સમ્પત્તાના આદેશોને નિજ જીવનમાં ઝીંતતા જાય છે તેમનામાં નવુ જાણવાની, કંઈક નવુ શીખવાની તેમ જ કરુક નવુ સાધવાની તમન્ના ઉત્તરોત્તર નિષ્ક્રમી જાય છે આવી તમન્ના પ્રમળ તર બને એવી સાનુકૂળતા પશુ ઉત્પન્ન થતી જાય છે વિશ્વના દેશો તેમનો ઉદાર હાથ લખાવતા યથા છે વિકાસની શૈક્ષણિક, સામાજિક કે રાજકીય સીમાઓ વિસ્તરતી ચાલી છે અહીંની પ્રજા

નવીન દષ્ટિ પામતી જાય તેવું વાતાવરણ જગતમા પેદા થવા લાગ્યું છે વિશ્વના ભિન્ન ભિન્ન રાષ્ટ્રોમા યોગમ બજતી પ્રગતિમય કૃત્યકદમની ભેરી તેમના કાનને પણ સ્પર્શવા લાગી છે. ક્યાગ્રેક એ સાલગાને તેઓ રોમાય પણ અનુભવતા થયા છે દેશ-પરદેશની આવગમ પણ અનેક ગણી વધી ગઈ છે જગતનું સાકડા પણ ધીમેધીમે ધટતું જાય છે માનવીને હવે સંકુચિત રહેવું પાલવે તેમ નથી બહીની પ્રગ્ન કાઈ વધુ અપમાનને સહેવા નૈયાર નથી ‘અધારિયો ખડ-’ જેવા શબ્દો કાઈપણ ઠેકાણેથી એ સાલળવા તત્પર નથી આફ્રિકનો સ્વતંત્રતા પ્રિય બન્યા છે, તેમને શિક્ષણ જોઈએ છે તેમને પ્રકાશ જોઈએ છે તેમના દેશનું નવવિધાન સ્વહસ્તે કરવાની તમન્ના જાગી છે પગી એ રાહે જવામા સહાય આપનાર યુરોપી, એશિયાઈ કે અમેરિકી માનવી હોય તેની એને પરવા નથી કાઈપણ દેશ પાસેથી એ પોતાની જરૂરિયાત મેળવવા તૈયાર છે આ ખંડને જોઈએ છે તાલીમી સરચાઓ, કોલેજો, વિશ્વવિદ્યાલયો અને એ સઘળા દ્વારા જ્ઞાનનો અનાધિત પ્રચાર.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી આફ્રિકામા ધણે સ્થળે વતનીઓના પ્રતિનિધિત્વનો પ્રશ્ન ઊઠ્યો. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પગીના દૂકા ગાળામા સ્વશાસનનો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહ્યો આજે સ્વતંત્રતાનો પ્રશ્ન પણ એવો જ ઉપ્ર છે. આમાં કેવળ ભારત, પાકિસ્તાન સીનોન આદિ એશિયાઈ દેશોના સ્વાતંત્ર્યની અસર છે તેનું જ નહિ, પરંતુ ત્વરિત વિકાસ સાધતા અને સાથે સાથે માર્ગદર્શન આપના જતા ધાના, નાઈજીરિયા, ટાગાનિકા અને એવા હાલને તબક્કે સ્વતંત્ર થયેલા આફ્રિકન રાજ્યોની અસર પણ પ્રગળ છે બજિની રાજ્યોને મુક્ત વિહરતા જોઈને અન્ય રાજ્યોમા એની અસર પડવા વગર કેમ રહે ? ‘રાજ્યકર્તા પ્રગ્ન’ પણ આજે આવી બાજતોમા ઝાઝું દુર્લક્ષ મેવી શકે તેમ નથી.

People will have to have 'Faith in the ultimate victory of men'

‘આફ્રિકનો અઘાની છે, આળસુ છે, સ્વાતંત્ર્ય છરવી નહિ શકે’ વગેરે મિથ્યાવચનો ઉચ્ચારવાં ચોગ્ય નથી.

ત્યારે આપણે પણ આફ્રિકા ખંડ વિષે જ શું, સારા પે જગતની પ્રજા વિષે એટલું તો પ્રાર્થીએ કે વિશ્વને ખૂણે ખૂણે જાનના પુનિત પ્રકાશ પથરાય, અંતરનો અધકાર નાસ પામે, સમગ્ર જગતની પ્રજા ખમેખલા મિલાપીને, શાંતિમય સહઅસ્તિત્વની ભાવના સહિત પરસ્પર સહકારપૂર્ણ જીવન જીવે, તેમ જ દ્વાર્ધયુ એક જ પ્રજાના કે રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં નહિ, પણ સારાપે સંસારના ઇતિહાસમાં એવો સુવર્ણકાળ આવે અને એ દીર્ઘયુ બની રહે. આવી કંપના અને આશાઓ સેવતાં જ આપણે જીવીએ અને ક્રિયાશીલ બનીએ. દરેક માનવી એ જ ઉદ્દેશ રાખીને આગળ ડાઘું માંડે, એ જ ખ્યેય સેવીને આચરેલું કરે તો કેવું સારું? પ્રત્યેક માનવી પછી એ એશિયાનો હોય, યુરોપનો હોય કે આફ્રિકાનો હોય—સ્વધર્મમાં વિશ્વને લક્ષ્ય બનાવે તો આવો સુવર્ણયુગ ફટકો વહેલો આવી જાય.

મને ખાતરી છે કે મારા આગામી પત્રની તું આતુરતાપૂર્વક રાહ જોશે. જો કે મેં તને આ પત્રમાં ખાસ એવી કશી માહિતી આપી નથી, અને વળી થોડીક માહિતી આપવા જતાં હું સંસ્કૃતિની અને જગતની વાત પર જાતરી પડ્યો છું, તોપણ તને આટલો ખ્યાલ તો આવી ગયો હશે કે ઉત્તર અને દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રદેશો સાથે યુરોપીય પ્રજાનો સંપર્ક તેમના પશ્ચિમ અને પૂર્વ આફ્રિકાના કિનારાના પ્રદેશો સાથે રહ્યો તે સંપર્ક કરતાં વધુ રહ્યો છે. આનું ભૌગોલિક કારણ હવામાન છે. વળી યુરોપમાંથી આફ્રિકા સિવાય બીજા જમીન માર્ગે જતરવા માટે સહરાનો અઘાટ રણપ્રદેશ નડતર રૂપ થયો તે પણ તું જાણી શક્યો હશે. યુરોપથી આફ્રિકાનો દરિયાઈ માર્ગ ધણા ટાળ લગી

આદેક હજાર માઈનો રહ્યો મુએજ નહેરને પ્રનાયે આ અતર
 ધણુ ધરી જ્યા પામ્યુ રાગી તને એ પણુ ખ્યાય આવી ગયો હશે
 કે પૂર્વ કિનારા સાથે ભારતનો અતિ પ્રાચીન સબ્ધ સાથી ગ્લો
 એનીસમા માઈનો આ દરિયાઈ માર્ગ પ્રમાણુમાં ધણો દૂરો
 મણાય આમ એશિયા અને યુરોપનો સબ્ધ સગ્ગાતમા ભિન્ન
 ભિન્ન રહેતા પામ્યો.

તારી ખાતરી વિશે કત્પના સેવાને કુ પણુ તને ખાતરી આપુ
 છુ કે મારુ એક વાર વહેતુ મોન ફરી રાધુ મારા અતર પર કે
 સેખિની પર પોતાનુ વર્ચસ્વ નહિ જમાવી શકે આ પતને હવે
 પત્રીના અનેક પત્રોની પરપરાના ઉદ્ધાનરૂપ જ મણુજે કદાચ
 જ કદાજે કે થાકી જાય તે રીતે દુ પત્રોની જરતી દરેક ટપાન દ્વારા
 ઠાન્યા જ કરીશ તારા પ્રત્યુત્તરની રાહ જોયા વિના જ મારી હરજના
 આંદ સામે દષ્ટિ ઠેરવીને એ જરતી આગળ વધતી જ રહેશે જેમ
 સાગરની જરતી કોઈ અકમિત ભાવનાથી પ્રેરાઈને પ્રિનારાના કોરા
 રહી ગયેના વિશાળ પટને વિશેષ અને વિશેષ પલાળતી વધ્યા જ કરે
 તેમ ! અને એમાથી—એ જરતીની અગમ્ય સિતારી દ્વારા જીવનનું
 મગન સંગીત જમ્યા જ કરશે છેરો તને અને મને—અને એ રીતે તો
 સાબળનારને પણુ એ સ્વરમાધુરીની મીઠાશ અહર્નિશ મળ્યા જ કરશે !

લિ સજયના

વંદેમાતરમ્

પત્ર બીજો લોહીનો વેપાર

પ્રિય જયંત,

તારા તરફથી પત્ર મળ્યો. એમાં વ્યક્ત થયેલી, આ ખંડમાં એક વાર પ્રવર્તતી ગુલામીની પ્રથા વિષે પરિચય મેળવવાની ઈચ્છા જાણી. એ તારી ઈચ્છાનુસાર આ પત્રમાં હું તને એ વિષે થોડી માહિતી આપીશ. આગળ ઉપર લખવાનું રાખતા કદાચ એ વિસ્મૃતિમાં સરી જાય તેવો ભય મને લાગે છે, એટલે જ બીજી કશી આડી વાતમાં પડતા પહેલાં હું તને એ વિષે લખી દેવાનું ઉચિત ધારું છું.

સ્વાર્થી માનવની પારાવાર તૃષ્ણામાંથી જ આ પ્રયાનો ઉદ્ભવ થયો હોવો જોઈએ તેમ હું માનું છું. નિર્બળ અને પરાધીન માનવીની પાસે પશુની માફક દસરડો કરાવી તેની મહેનત પર રાચવાનું સૂઝતા જ શ્રીમંત અને શક્તિમાન માણસને બીજી વ્યક્તિ પર આધિપત્ય ભોગવવાની વૃત્તિ યદ્ય આવી હશે આવી થોડીક વ્યક્તિઓને આવા લોહીના વેપારમાં પડના જોઈ શ્રીમંતોનો ગાડરીઓ પ્રવાહ એ દિશામાં વળ્યો હોવો જોઈએ.

ગુલામ વખત જતાં માનવી મટીને દોર જેવો બન્યો. ગુલામી પ્રથા અમલમાં આવતાં જ એની માનવ તરીકેની ગણના વિસરાવા લાગી અને એ એના માલિકની મૂડી જની ગયો. આવી મૂડીમાંથી વધુ નહીં.

પેદા કરવા માટે જ ગુલામો મેળવવા તેમનો વેપાર કરવા અદ્વાન પ્રગ પર આક્રમણ થવા લાગ્યાં. ત્યારથી માનવ કલંકના ઇતિહાસનું અધમ પ્રકરણ આરંભાયું.

ગુલામીના આરંભથી જ ગુલામોના વેપારનાં ત્રણ પાસાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.

ગુલામોનું સ્વામિત્વ, ગુલામોનો વેપાર અને ગુલામોનો ચિકાર.

ગુલામોના માલિકોને ગુલામો પૂરા પાડવા માટે ગુલામોનાં બજાર શરૂ થયાં અને ગુલામોનાં બજારમાંના સોદાઓ કરવા માટે ગુલામો પર આક્રમણ થવા લાગ્યાં.

આવા માનવ-વેપારની વાત આપણને નવા યુગના માનવીને ફેવી અકલ્પ્ય લાગે ! આજે તો આફ્રિકાને પશ્ચિમ કિનારેથી ગુલામોથી લદાઈને અમેરિકા તરફ ઊપડતાં વહાણોને જોનાર સાક્ષી પણ અનંત નિદ્રામાં પોદી ગયા હશે ! એથી જ આપણને કદરના આવે છે કે આવી વિક્રમ એ એક જમાનામાં ધીકતો વેપાર હશે.

શું આપણને વિચારે આવે અરે કે પતિને વેચી દેવામાં આવે અને પત્નીને વિયોગે મૂરતી કે તરફડતી મુકાય ! કે પછી પત્નીને ઘસડી જવામાં આવે ત્યારે પતિ અસહાય બનીને તાકતો જ રહે ! માતાને પોતાના બાળક પર અધિકાર ન રહે અને તેઓને કાઈ કૂર શ્રીમંતલી મૂઢી બનાવવામાં આવે ! ગુલામી નિર્દય છે. એ માતૃત્વ કે પિતૃત્વનો આદર સાંખી શકતી નથી. પરંતુ તેમને સાથે વસવા દેવાની દયાને પણ જોઈ ન શકે ! જ્યાં જોને માટેનું ચોખ્ખું બજાર ત્યાં જ તેમનું લિલામ થાય.

આવા માનવલિલામ માટે આફ્રિકાનું નામ વિશ્વના ઇતિહાસમાંથી કદીયે હુપ્ત થશે નહિ. છેક જૂના કાળમાં અમેરિકા અને વેસ્ટ ઇન્ડિઝમાં મજૂરો પૂરા પાડવા માટે પશ્ચિમ આફ્રિકાને કિનારેથી વહાણો ભરાતાં. અલબત્ત એને માટેનાં આક્રમણ અંદરના લાગમાં થતાં. પરંતુ

લોહીની આંખ જીધડી. તેમની દષ્ટિ પડી માનવતાની એ અતિકરુણ અને હૃદયદ્રાવક પરિસ્થિતિ પર ! ત્યારથી ધીમે ધીમે પશ્ચિમ આફ્રિકાની આ પ્રથા કાબૂમાં લેવાતી ગઈ. પણ એ વખતે પૂર્વ આફ્રિકામાં ધમધોઠાર ચાલતા આ વેપાર પર કશી અસર પડી નહિ. માત્ર અમેરિકામાં જ નહિ પણ અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન, ઝાંઝીબાર વગેરે રથળાએ ખેતમજૂરોની મોટી માત્ર રહેતી હતી તે જ એનું કારણ હતું.

આરબો આવા લોહીના વેપારમાં નિષ્ણાત હતા. તેઓ આફ્રિકાનાં જંગલોમાં જીડે જીડે જઈ દરોડા પાડતા અને અળૂઠ, અસહાય માનવીઓને ‘ માલ ’ તરીકે પકડતા. જ્યારે તેમને આવા આક્રમણમાં સહયોગ ન મળવાનો સંદેહ લાગે ત્યારે તેઓ આફ્રિકન મુખીઓની પાસે શુલામો પકડવાનું કાર્ય કરાવતા. આ કામ માટે આરબો મુખીઓને તુચ્છ મહેનતાણું આપતા. તુચ્છ એટલા માટે કે તેમને વધારે આપવું પરવડે તેમ ન હતું, અને મુખીઓ તો થોડાક મહેનતાણામાં પણ પુરાપુરાલ થઈ જતા લાગતા !

આરબો કે આફ્રિકન મુખીઓ શુલામો પકડવા સારુ ગામડાંનાં ગામડાંઓ પર હુમલો કરતા, તેમને ઉજ્જડ કરી દેતા, તેમને બાળી મૂકતા, ધરખારને જમીનદોસ્ત કરી દેતા, અમાનુષી અત્યાચારો પણ કરવામાં પાછી પાતી કરતા નહિ.—આ બધા ભયથી ‘ માલ ’ પકડાતો, અને એ માલને બજારોમાં વેચવામાં આવતો. આ માલના ભાવ પણ બજારુ ચીજોના ભાવની માફક ચડ-ઘટર ચતા-બદલાતા રહેતા. ખેતમજૂરોએ વેચાતા શુલામોના ભાવ ક્યારેક ૪૦-૫૦ શિલિંગ રહેતા તો ઘર-શુલામોના ભાવ તેથી લગભગ બમણા ચતા. રખાતો તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતી શુલામ રૂબીઓ—શુલામડીઓની કીમત ત્રણેકગણી બેપજવી.

બજારોમાં વેચવા માટે અંદરના લાગમાંથી પકડેલા શુલામોને ખાડોટકરિયાળા માર્ગો પર, તેમની વૈભવિક જરૂરિયાતોને લક્ષમાં

લીધા સિવાય જ ગળેહાંસામાં બાંધીને માછલોના માછલો લગી ચક્ષુવીને લઈ જવામાં આવતા. જો તેઓ આનાકાની કરે, તો તેમને નિર્દય રીતે ઢસડવામાં આવતા. જો તેમનો અસહકાર આકરે નીવડે તો તેમની ખુલ્લી પીઠ પર મોળ બેઠે તેવો માર મારવામાં આવતો. આ ગુલામોમાં વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો, યુવક-યુવતીઓ અને બાળકોનો સમાવેશ થતો. માંદા અને અશક્ત જેવા લાગતા ગુલામો જો તદ્દન નિર્બળ બની જાય કે મૃત્યુ પામવાની અણી પર આવેલા લાગે તો તેમને અધવચ્ચે જ જંગલી પરુઓની દયા પર છોડી દેવામાં આવતા અને ક્યારેક મારી પણ નાખવામાં આવતા. ધોમ ધખતા તડકામાં, શિયાળાની અસહ્ય ઠંડીમાં કે અનરાધાર વરસતા વરસાદમાં ઉધાડે શરીરે, ખાધાપીધા વગરના કે અર્ધ-ભૂખ્યા હોવા છતાં એ શરીર પર માલિકની સામગ્રીનો ભાર બેવડ વળી જતી દાયા પર વહન કરતા ગુલામોને લઈને માનવશરીરના વેપારીઓ-સામાનરક્ષકો કુલાતા કુલાતા ગુલામ બજારમાં એકત્રિત થતા.

આમાના કેટલાક માલને ઠીકઠીક કરવામાં આવતો. કેટલીક ગુલામ સ્ત્રીઓને શણગારવામાં પણ આવતી. ત્યાર બાદ તેમને પુખ્ત અને સ્ત્રીઓને જુદી જુદી બજારોમાં હારખંધ જોઈવવામાં આવતાં. ખરીદનારા વેપારીઓ તેમનું નિરીક્ષણ કરતા. આવા સોદામાં ગુલામના અવયવો, તંદુરસ્તી, સ્વભાવ, સહનશીલતા, શરીરસૌષ્ઠ્ય વગેરેની પરીક્ષા થતી, ઝીણવટભરી તપાસ થતી.

આ પ્રકારની તપાસમાં નીતિ, ન્યાય, દયા કે ધર્મની તો વાત જ ક્યાંથી સંભવે ? માનવ-લોહીના વેપારમાં નીતિ વગેરેની વાતો તો બેહુદી જ લાગે ને ! માલની ખરીદી થયા પછી એ ગુલામોને ઢોરોની માફક વહાણોમાં ખડકીને નિકાસ કરવામાં આવતા. તેમને બાંધીને તૂતક પર એવી રીતે બેસાડવામાં આવતા કે ન તો તેઓ હાલીયાલી શકે કે ન તો શરીરને લંબાવી શકે. આક્રિશ્નાં લામુ, પેગ્યા, કિલ્વા વગેરે બંદરો તો આવી પ્રવૃત્તિથી સદાય ધમધમનાં રહેતાં.

નવાઈની વાત તો એ છે કે હજી આરેક દસકા પૂર્વે જ આવા આફ્રિકન ગુલામોની વાર્ષિક નિકાસ પચીસેક હજાર જેટલી હતી. ધર્મપ્રવર્તકો-પ્રચારકો-મિશનરીઓ આ ખંડમાં આવતા ચયા, ત્યારે તેમની આખ આ અમાનુષી વેપાર સામે ખૂની તેમણે જોહાદ જગાવી, લોકમત ફળ્યો. આવા વેપારી પર કાયદેસરના બંધનો આવ્યા ત્યારે પણ વર્ષોથી ચાલતો આવો વેપાર કઈ એકાએક થોડો અટકી પડે ? આ વેપાર ચોરીછૂપીથી ચાલતો રહ્યો.

કેટલાક ગુલામો જન્મથી જ ગુનામ બનતા આ ગુલામોને ઉછેરવાની હકીકતનો પણ ગુલામોના હતિહાસમાં નિર્દેશ છે કેટલાક ગુલામોની નિકાસ થતી પોર્ટ સુદાન જેવા સ્થળોએથી કેટલાક હજ ઠરવા નીકળેના માનવીઓ ગુલામ તરીકે વેચાઈ જતા અને તેમની જન્મ-જૂમિ જેવા કદીયે પામતા નહિ આ પ્રકારના કેટલાક યાત્રાળુઓ ઘેર પાછા ફરવાના ભાડારૂપ તેમના બાળકોને ગુનામ તરીકે વેચી દેતા.

જ્યારે ગામ તદ્દન ગરીબ હોય અને એનો મુખી કરવેરા ભરી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હોય ત્યારે તે ગુલામોના વેપારીનું ચરણ શોધતો વેપારી તેને પૈસા આપે અને બદલામાં મુખી તેને ગુલામો આપે જ્યારે મોદા કરનારની પાસે પૂરતી સખ્યામાં ગુલામો ભેગા થાય ત્યારે તે તેમને ગુનામ બજારમાં લઈ જાય.

પશ્ચિમ આફ્રિકાના સીએરા લીઓન જેવા પ્રદેશમાં ૫ ઈસ ૧૯૨૮ લગી ધરગુલામોની સખ્યા લગભગ એ લાખ જેટલી હતી. અનગત આના પ્રદેશમાં પણ આ ગુનામોની મદદથી જ ૧૯૫૨, આદુ, કોકો, કાફી, કોપરા વગેરેની મનનખ પેદાશ ઉતારવામાં આવતી હતી યુગેપના બજારોમાંથી આ કાચી પેદાશને અસાવે પાકો માલ મળવાની સલાવના હોત જ નહિ.

૧૮૪૭થી તો પૂર્ણરૂપે સ્વતંત્ર અને સ્વાયત્ત રાજ્ય લાઈ બેરિયાયે આ પ્રયાયો મુક્ત ન હતું રાજ્યના કાર્ય આ પ્રયાનો

નિબેધ જરૂર સૂચવતા હતા, પણ જે વતનીઓ આ રાજ્યના શાસનની આણુ માનના ન હતા તેઓ આ પ્રકારના માનવ-વેપારમાં રૂખ્યા હતા. આથી જ એના કિનારાના પ્રદેશોમાં શ્રી ગુલામની કીમત સોઠેક શિલિંગથી માંડીને આઠસો શિલિંગ સુધી અંકાતી, ઊંઘરાની કીમત સોએક શિલિંગની ગણાતી.

ગ્રીસ, ફ્રાન્સ અને ઇટલિને બેગા કરીએ તેવડા વિસ્તારવાળા ઇથિયોપિયામાં પણ આ પ્રયાનાં મૂળ ખૂબ ઊંડાં હતાં. આફ્રિકાના આ રાજ્યના છ હજાર વર્ષના ઇતિહાસને સી. એફ. રે. નામના યુરોપિયને પોતાના પુસ્તક—‘ઇન ધી દ્રી ઓ. ધી બ્લુ નાઈલ્સ’ માં આવરી લીધા છે. એમાંની રોંગની રાણી, સમ્રાટ સોલોમન તથા તેના મેતેલિક વિભેની ઘણીખરી વાતોને દંતકથાના જેટલું મહત્ત્વ આપી શકાય તેમ છે. આપણે એ દંતકથાઓ સાથે સંબંધ નથી, પરંતુ એટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે એ પ્રદેશમાં પ્રવર્તતી ગુલામીની પ્રથા બહુ જ જૂના કાળથી આલી આવતી હતી.

આ રાજ્યના વાપચ્ય ખૂણાના જિલ્લાઓમાં તો દિવસને ગમે તે વખતે ગુલામોની ખરીદી કરી શકાય તે માટે બજારો ખુલ્લાં જ રહેતાં હતાં. આવી ગુલામીની પ્રથાનું પ્રસક્ષ દર્શન કરનાર બોર્ડ લુગાર્ડ નોંધે ■ કે:-

‘ગુલામોની માલિકી એ તો ઇથિયોપિયાનું જનજી એક ધાર્મિક અંગ જ બની રહ્યું છે. ગુલામોની આ રાજ્યની આર્થિક પરિચયિત પર પણ અતિશય ગંભીર અસર છે. લોકોની સામાજિક તથા ધાર્મિક માન્યતાઓ પર જ આ પ્રથાનું મંડાણ ચડ્યું છે.’

આથી ત્યાંના કેટલાક મુખીઓ તો ત્યાં લગી પણ કહેતા કે-

‘અમે ગુલામોને છૂટા કરવા દરતાં તો મોતને બેટવાનું વધુ પસંદ કરીશું !’

અહીં કરવેશના બદલામાં તેમ જ બેટસોગાદરૂપે ય ગુલામોને આપવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો. એ ઉપરાંત આ પ્રદેશમાંથી પકડેલા ગુલામોને ઘણા પ્રમાણમાં અરબસ્તાન લઈ જવામાં આવતા. ત્યાંના આરબો સ્ત્રી ગુલામોને પોતાને માટે તેમ જ અંતર્ગુરને માટે રાખતા. આ પ્રધાની જકડ ખૂબ જ જિંડી હોવાને કારણે જ્યારે ગુલામીની પ્રથા નાખૂદ થવા લાગી અને જનમન એ પ્રધાનો પ્રખર વિરોધી થયો ત્યારે ય ગુલામોની વણગાર ચોરીછૂપીથી રાત્રિના ભાગમાં ધંપા જ કરતી. ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં મેનેસિક ખીજના મૃત્યુ પછી તેના પૌત્ર લિજ યાસુના રાજ્યકાળ પ્રમિયાન આ પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર માનવીઓની સંખ્યા કરતાં ગુલામોની સંખ્યા વિશેષ હતી તેવો ઉલ્લેખ ગુલામીના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. રાજવી રાસ તક્ષારોની પાસે તેની અંગ મૂડીના સ્વરૂપમાં પદર હળવર કરતા ઓછા ગુલામો ન હતા તેમ કહેવાય છે.

ઈયિયોપિયાની સરહદ પર આ શતકના સરઆતના વર્ષોમાં જેમને રાની પશુઓની ઉગ્મણીને સારુ રસ્તા પર છોડી દેવામાં આવ્યા હોય તેવા ગુલામોના અસંખ્ય સ્ત્રો રક્ષિતા જેવા મહાના ઉદાહરણો ઇતિહાસમાં નોંધાયા છે. માલિકોએ આપેલો અસહ્ય બોળ ઉપાડવામાં જે ગુલામ આનાકાની કરે તેમનો વધ લાલાની અણીથી કરવામાં આવતો અને પછી તેમને રક્ષિતા છોડીને વણગાર આગે-કૂચ કરતી. આવી કૂચ કરતી વણગારની મુખ્ય હારની સાથે સાથે હસકાતા સ્ત્રીબાળકોની દશા જોનાર માનવીના હૃદયમાં કમકમાટ ઉપજાવે તેવી નીવડતી.

કેટલાક ઇયિયોપિયન ગુલામો નાસી જઈને સુદાન તરફ પહોંચી ગયાના દાખલાઓ પણ છે. સુદાન પણ ગુલામોનું મથક હતું. પરંતુ ગુલામીની પ્રધાના નિષેધ પછી ત્યાં વસતા ગુલામોને જમીન તથા આર્થિક સગવડ પૂરી પાડવામાં આવ્યા પછીથી ત્યાંના માનવીઓના હૃદયનું હૃદય લાલચ બન્યું હતું.

પોર્ટુગીઝ આદિકા પણ ગુલામીની પ્રધાનું જીવનુંગમનું ધામ હતું. પોર્ટુગાલના વડાણુવડીઓ ખૂબ જૂના સમયથી દરિયાઈ સફરે નીકળી ચૂક્યા હતા એ વાતથી તો સૌ કોઈ વાકેફ છે. એટલે આ પ્રગ્નનો દાવો એવો છે કે:

‘અમે સંસ્કૃતિના પાયારૂપ ઉચ્ચ આદર્શોનો પ્રચાર કરનાર પ્રજારૂપે પ્રથમ છીએ અને અમે આદિકાની અખૂઝ પ્રજામાં સંસ્કૃતિના ઉચ્ચ આદર્શોની સ્થાપના કરવાના હેતુથી ત્યાં અનેક ધાર્મિક પુરુષોને મોકલ્યા છે અને લખણુંટખણું કર્યો છે. આથી અમને તેમના પર અબાધિત અધિકાર છે.’

પોર્ટુગીઝ સંસ્થાન એજાલામાં પ્રવર્તતી ગુલામીની પ્રધાનું બધાન કોઈ મુરોપિયને આ પ્રમાણે કરેલું છે:

‘જાણે હરામાં પરુઓનાં ધણુ માલિકની ઘાટડીના ભયથી બચવા આગળ આત્માં જતા હોય તેમ ગુલામોનાં ટોળાં અહીંના ક્રુધાપીડિત પ્રદેશમાંથી પસાર થનાં. કિનારે પહોંચવા માટે તેમને હજારેક માઈલનો પગપાળા પ્રવાસ કરવો પડતો. અર્ધનમ દેહ, ખુદશા પગ, નીચેથી ઠાંટા ઠાંકરાનો માર અને ઉપરથી માલિકના ચાખખાના વીંચતા ફટકાનો ત્રાસ, પ્રકૃતિની અનિયમિતતાના ખાર-આ બધું અસહ્ય હતું, અને એમાંય જ્યારે આ ગુલામો આવડો દીર્ઘ પ્રવાસ કરવા અસમર્થ-અશક્તિમાન બનતા ત્યારે તેમને-જેમ કોઈ બિનઉપયોગી પરુને ઠાર કરીને રજાતું મૂકી દેવામાં આવે તેમ-રસ્તામાં જ છોડી દેવામાં આવતા. જ્યારે આ ગુલામોને ત્યાં જાળકો અવતરે ત્યારે એ અસાગી જાળકો પણ-જેમ વાછરડું ગાયની પાછળ કે મેંદું ઘેડીની પાછળ માલિકની મૂંઝી બને તેમ-મૂંઝી બની રહેતાં. એમના પર માખાપનો નહિ, પણ માખાપના માલિકનો અધિકાર રહેતો.

આદિકાને આવે લિજ લિજ સ્થળેથી પકડાયેલા ગુલામોનું મોટું બજાર અરબસ્તાનમાં હતું. કેટલાક આદિકન મુખીઓની મારફત

આરબો પણ આ પ્રયાતુ મડાણ સામાજિક, આર્થિક તેમ જ ધાર્મિક મૂલ્યો પર ચરેનું ગણતા આથી જ ન કામ કરનાર કે ઝોણુ કામ કરનાર ગુલામ શારીરિક શિક્ષાનો ભોગ બનતો ગુલામને ખોરાક તથા કપડાં એ તેનો માલિક જેટલા પ્રમાણમાં ઉચિત ધારે તેટલા પ્રમાણમાં જ મળતાં ગુલામોને મહેનતાણુ પણ હોવું જોઈએ એવી ભાવના માલિકોના હૃદયમાં કદી જગી જ નથી પોતાની દશા ગમે તેટલી ખરાબ હોય, તેને ગમે તેટલી ચાતનાઓ અનુભવવી પડતી હોય તોપણ તેને સ્વેચ્છાએ માલિક અદનવાનો અધિકાર જ ન હતો. ગુનામ ગામ છોડીને પણ જઈ શકે નહિ માલિકના દેવાડપે કે માનવીના પોતાના દેવાડપે પણ એને ગુલામી સ્વીકારવી પડતી ગુલામનું પોતાનું કશું પૂરેપૂરું ન ચૂકવાઈ રહે—અને સૌ એ નવાજી ટકા તો ધીરંધાર કરનારની ચૂડમાથી જેમ દેવાદાર અને તેના વારસો ન જીતી શકે તેમ—ત્યાં લગી ગુલામ તરીકે રહેવાનો રિવાજ પણ પ્રચલિત હતો.

આમ હાથીદાંત, દોરઠાખર અને ગુનામો માટે છેક જૂના કાળથી થતા આવેલાં આક્રમણો આફ્રિકાની ધરતીના બિઝનેસ સમા છે આવી ગુનામીની પ્રથા નીરખીને ભગવતી વસુધરાણું હૈયું કેટલું હીમકયુ હતું—એની આતરડી કેની કકળી હતી તેની કાને ખખર ?

કદાચ એ બિના આશુમાથી જ ગુલામીના વિનાશને માટે ધરતી-જાયાઓના હૈયા ધડાયા હશે કદાચ એ અધર્મનો નાશ કરવા માટે જ વિશ્વમર ફ્રાન્સ કનાઈસન, લિવિંગ્સ્ટન આદિ પતોતા પુત્રો વસુધાની કૂખે પામ્યા હશે આવી અધમ પ્રથા માટે આવા અનેક નરવીરોએ જાતે ટેકેટનું સહન કર્યું હશે તેનો કાને ખ્યાલ આવે ?

અલમત ગુલામીની પ્રથાને અને એ પ્રથાને દૂર કરવા અથાગ પ્રયાસ કરનારાઓ વિષે તો અથોના અથો લખાયા છે, અને માનવ જાતિના ઇતિહાસના એ કલક પ્રકરણ વિષે લખી શકાય તેમ છે, પરંતુ મારું કામ તો માત્ર

એ તરફ આગળી ચીંધવાનું જ છે, એનો આછો પાતળો ખ્યાલ જ
 આપવાનું છે એટલે અહીં જ વિરમું છું. આશા છે આટલી
 માહિતીથી તને સમગ્ર પ્રથા વિષે ખ્યાલ આવી જશે

કુશળ હશે. સ્મરે તેને ધટિત

લિ. સંજયના

વહેમાતરમ્

પત્ર ત્રીજો આપણી વસાહત

પ્રિય જયંત,

હજી તો મારો આગળનો પત્ર તને માંડ મળ્યો હશે, ત્યાં આ ખીજે કાગળ લખવા બેસું છું. આગળના પત્ર દ્વારા તને આપેલું— મારાથી સહજ જ અપાર્થ ગયેલું—વચન મારાથી મિથ્યા કેમ થાય? આપણે સાથે બેસીને વાંચેલ પેલા સંસ્કૃત શ્લોકની પકિત તને યાદ હશે :

‘ સદ્મિસ્તુ લીલયા પ્રોક્ત’ શિલાલિખિતમક્ષરમ્ ’

સળગનોથી રમતાં ઉચ્ચારાયેલું વચન શિલાલેખ જેવું હોય છે. હું એવી ઉચ્ચકાટિનો સળગન છું કે નહિ તે તો નથી ખબર, પરંતુ તું મને એક સારા માનવી તરીકે ગણે છે ત્યારે મારે મારું વચન પાળવું જ રહ્યું !

તો ચાલ તને આ અમેરિકા જેવા દેશ દરતાં ચારગણા વિશાળ ખંડની યાત્રાએ લઈ જઈ :

અસંખ્ય જાતિઓ અને અનેક બિન્નબિન્ન બોલીઓવાળા વતનીઓના આ ખંડમાં આવતાં પહેલા યાત્રી કેટકેટલાં સાવચેતીનાં પગલાં લે છે. આ ખંડના આંતરિક પ્રદેશો ખૂબ જ મેગેરિયાવાળા એ તોમરે-હવે તો અતિશય ઓછા ચડે શકા છે તોપણ—અનેક

ગેગોનો ડર રહે છે. કાળા તાવથી અહીંના કેટલાક પ્રદેશની મહા-
મારીથી-હજીયે કેટલાક લોકો યરયરે છે: પરિણામે કિવનાખન,
પેથ્યુડ્રિન વગેરે કાર્મ કાર્મ લોકો નિયમિત રીતે લીધા કરે છે. વિપુ-
વવૃત્ત પર આવેલા પ્રદેશમાં સારી એવી ગરમી પડે છે. નોકે સ્થળોની
દરિયાઈ સપાટીથી કુદરતમક્ષી જિંથાઈ આશીર્વાદરૂપ છે.

આ ખંડ તરફ પ્રયાણ કરનાર મુસાફરને કાને-અહીંના વત-
નીઓ અશિષ્ટ છે, અસંસ્કૃત, અસભ્ય અને અશિક્ષિત કે અપ-
શિક્ષિત છે, કેટલીક આફ્રિકન નૃતિઓ હજી પણ નવસ્રી દશમાં
છવે છે અને માણસોને કાચા ને કાચા ખાઈ જાય છે. ધણા પ્રદેશ
અડાખીડ જંગલોનો અને હિંસક જંગલી પશુઓનો છે. અહીં
જેટલી મુનમ ગરમી પડે છે, એટલો જ અનરાધાર વરસાદ થાય
છે. વિશાળ સરોવરો, મુદીઈ વિસ્તારોમાં થઈને વહેતી નદીઓ,
વિકટ ઝાડીઓ, અગમ્ય પ્રદેશો, કાદવપ્રીચડભર્યાં અફાટ મેદાનો
વગેરે આ ખંડનો શાપ છે—આવું આવું તો કંઈકે પડ્યા કરે છે,
પરંતુ આ ખંડમાં થોડુંક ફર્યાબાદ મુસાફરનો આ વિભ્રમ—માયાવી
સંજ્ઞમ—ભાંગી પડે છે. એને તરત જ ખ્યાલ આવી જાય છે કે
આ બધી વાતો છેક જૂના કાળની અને સાવ વજૂદ વગરની જ છે.

આજે તો ખંડના છેક અંતરિયાળ ભાગમાં જવા માટે પણ
સગવડ મળી રહે છે. વળી એવા ભાગમાં જે આપણા લોકો નિર્ભય-
તાથી વસે છે અને પોતપોતાનો ધંધો વર્નોથી ચલાવ્યા કરે છે.
વળી અહીં મુઘડ-મુઘડતાની દૃષ્ટિએ જનનનાં કેટલાં અગમ્ય સ્થળોમાં
માનવત્વ રચાન પ્રાપ્ત કરે તેવાં—ચહેરો છે, હવામાન પણ સર્વથા
નિંદ્રા નથી, રોગચાળો જે આસો ગયો છે. ધીમે ધીમે કપાતાં જંગ-
લોની સાથે આ દેશની સમસ્યાઓ ય ઊદ્વલતી ગઈ છે, કપાતી ગઈ
છે. નઅદશામાં રહેતી-ફરતી પ્રજા પણ સંસ્કારી અને શિક્ષિત બનતી
જાય છે, નિજ તેમજ અન્યનાં સ્વાતંત્ર્યનું સાચું મૂલ્ય આંકતી જાય

છે બેકોમાં આઝાદીની તમન્ના વ્યાપક બનના લાગી છે કોઈપણ સ્વાતંત્ર્યપ્રિય વ્યક્તિને પણ લાગ્યા વિના રહે નહિ કે અહીંની નિર્સર્ગ-રમ્ય ભૂમિ જે સ્વતંત્ર હોય તો કેટલું સારું !

આફ્રિકાની રમણીય ભૂમિ તો સહુ કાંઈને આકર્ષતી ઊભી છે જાણે નિત્યવતન રંગો બદલતી એ અહીં ખેતરો આવતા દર્શનાતુર સુસાદરોના ઉમંગમલયા સ્વાગત અર્થે સજ્જ થઈને જ ન ઊભી હોય ! ઊંચા ઊંચા ગિરિશિખરો, અમાપ વિસ્તારમાં સ્વચ્છંદે ડાહતા ધામના મેદાનો, સામરશા તરંગો ઉછાળતા, અદ્ભુત બ્રહ્મ પર પોતાના સામ્રાજ્યને ફેલાવતાં સરોવરો, પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિની સ્મૃતિઓને હૈયામાં તાજી રાખતી નીલગંધારી નદીઓ સર્વં હસતી હરિયાળી આ બધા જ આફ્રિકાની ભૂમિ પર પ્રચલવાર પગ મૂકનારને, જાણે પોતપોતાના અતર ઠાલવીને આવકારના માટે આતુર ન હોય, આવનારના ઓવારણા બેના તત્પર ન હોય તેમ જણાય છે !

અન્ય આગતુકોની જેમ ભારતનો કિનારો છોડી અહીં આવ્યા પહેલાં મને મ લાગતું હતું કે મારી સ્વતંત્ર માલેમની આગવી મિરાત છોડીને હું એ કયા વળી હમ્પીઓના દેશમાં જવાનું સ્વીકારું છું ? પરંતુ મોઝામ્બિકને કિનારે જિતરતા જ મને માલૂમ પડ્યું કે આ પણ હિંદીમહાસાગરને અન્ય કિનારે મારા જ દેશવાસીની વસાહત પામેલા ભારતનો જ જાણે કે એક ભાગ છે ભારતથી આવેલા ઉતારુઓને સત્કારતા અસંખ્ય ભારતીઓને જોઈ મને ખાતરી થઈ પડ્યો કે હું કોઈ અગણ્ય પ્રદેશમાં નથી આવી પડ્યો આમ આ ખડથી અપરિચિત એવા મારા હૃદયમાં અહીં આવ્યા પછી એક નવી જ શ્રદ્ધા જાગી, નવા દર્શનની નવ્ય કેડી લાધી

ભારતીઓની વાત કરું છું ત્યાં આ ખડમાં વસતા આપણા બહુજનોની રહેણીપણી વિશે મેં થોડું કહી દઉં : અહીં વસતા મોટા ભાગના આપણા દેશવાસીઓ સામાન્યતઃ સુખી છે લગભગ

પ્રત્યેક ભારતીયના ધરમા મોલા પ્રમાણેનું ફર્નિચર, રેડિયો મેટ, નાનકડું એવું પુસ્તકાલય, જીવનના ભૌતિક આનંદ માટેના અન્ય સાધનો હોય છે મોટા ભાગના લોકો વેપાર અર્થે આવેલા એટલે તેમનું માનસ વ્યાવહારિક વધુ હોય એ સ્વાભાવિક ગણાય આર્થિક સમૃદ્ધિના ફલકને કેમ વિસ્તારવું એ તેમનું ધ્યેય ગેરવાજબી ન જ ગણાય ! અને છતાં ય જ્યારે જ્યારે આપણા દેશવાસીઓ કોઈ ને કોઈ બહાના હેઠળ આર્થિક સહાય માટે અન્યા છે ત્યારે વસાહતી બાધવોએ યથાશક્તિ ફાળો આપ્યો જ છે અમુક સમય લગી તો આવી વણજાર આવ્યા જ કરી હતી કોઈ કઈ સત્કાર્ય લઈને આવ્યું હોય, કોઈ શાળા સ્થાપવાના ફંડ સારું આવ્યું હોય, કોઈ કોલેજો, વિદ્યાપીઠ કે 'બોર્ડિંગ હાઉસ' વારતે આવ્યું હોય ! રેલ રાહત આદિ નૈસર્ગિક ખોદ સામે પણ અહીંના કેટલાક મંડળોએ તેમ જ સરસ્થસ્વરૂપ વ્યક્તિઓએ ઉદારતાપૂર્વક હાથ લગાવ્યો જ છે, યત્કિંચિત્ ક્યું જ છે અત્યાર લગીમા અપાયેલી આવી રકમનો આક જો તારવવામા આવે તો એ કયા પહોંએ તે ખારી કંપનામા નથી આવતું

આ હકીકત છતાં ભારતીય ધનકુબેરોએ અહીંના બાળકો માટે-સ્વરાષ્ટ્રના મહામૂલા ધન માટે-શાળાઓ, કોલેજો કે વિદ્યાપીઠોની સ્થાપના માટે શક્ય તેટલા બધા પ્રયાસ કર્યા હોય તેમ દેખાતું નથી આવા શાળાત પરીક્ષાઓમા ઉત્તીર્ણ થયેલા બાળકોને જ્યારે ભારત, અમેરિકા કે 'યુનાઈટેડ કિંગડમ' તરફ જિજ્ઞસા અભ્યાસ સારું પ્રવેશ મેળવવા દોડધામ કરતા જોઈએ છીએ ત્યારે અતર દુ.ખ અનુભવે એની પરિસ્થિતિ ટાપજો છે હવે તો આપણી અહીંની વસાહતના પાયા ઊંડા ગયા છે ત્યારે બાળકોને શિક્ષણ માટે પરદેશ તરફ નજર દોડાવવી પડે તે કેટલું કરુણાજનક કહેવાય ! સસ્કૃતિના અમર ચિહ્ન ૩૫ મંદિરો અહીં બધાયા છે, પણ એ મંદિરોમા ય કયાય નાનકડી શાળાનું સંચાલન થતું હોય તેવું સાબળવામા નથી આવ્યું. અલ

જાત એમાં શિક્ષકો, શાળા સંચાલન વગેરેનો પ્રશ્ન કંઈ નાનોસનો ન ગણાય !—તો પણ એ અનિવાર્ય તો નથી જ.

કદાચ તને લાગે કે હું નાસ્તિક યર્ષિ ગયો છું, પરંતુ એમ નથી. હું મંદિરોનો કે કોઈ પણ ધર્મનો વિરોધી નથી. મને ષ શિષ્યપર્યાપ્ત્યકલા પરત્વે પ્રેમ છે. પરંતુ ધર્મ એ કેવળ શિષ્યપ્રકલાતું નિર્જીવ માળખું જ નથી. જેને માટે એ છે તેની જરૂરિયાતો પૂરી પાડ્યા પછીતું એ કામ છે. જ્યાં માનવીની પ્રાથમિક આવશ્યકતાઓનો પ્રશ્ન ઘટકતો હોય ત્યાં લગી આ પ્રકારનો મોહ દૂર રહેવો જ જોઈએ. શિક્ષણ એ અદ્યતન યુગની પરમ તેમ જ પ્રથમ આવશ્યક ચીજ છે. હું જ્યારે મંદિરનો વિચાર કરું છું ત્યારે મારા ચિત્તમાં પહેલો વિચાર આવે છે માનવમંદિરનો; ત્યારે મારું મન ભરાઈ જાય છે. ઊગતી પ્રજાના શારીરિક તેમ જ માનસિક વિકાસના વિચારોથી । આ ઉપરાંત, ઉત્થાનને પથે પળેલા આપણા રાષ્ટ્રને કદાચ યુરોપ અમેરિકાથી મળતી મદદ જોટલી નહિ તો એથી પ્રમાણમાં સ્વરૂપ પણ મદદ અહીંથી યર્ષ શકે તેવી સદ્ગતતા અહીં છે, એમાં પણ સંદેહ નથી. પરંતુ આપણામાં રાષ્ટ્રીય ગૌરવના ગુણની માત્રા એટલી નથી—જોટલી જાપાનની કે વિશ્વની કેટલીક પ્રગતિવાદી પ્રજામાં છે. બહુવાર રાષ્ટ્રીય તહેવાર નિમિત્તે એકત્રિત થયેલાં આપણાં લોકોમાં દેશ, દેશપ્રેમ, દેશને ખાતર સર્વસ્વ જતું કરનાર શહીદીની વાતો જરૂર થાય છે, પરંતુ એ બધાની ઊંઢીકે ગિરંજીવ અસર હોવાતું જણાતું નથી. સ્વદેશતું ગૌરવ હણાય નહિ અને પરદેશી પ્રજાઓની વચ્ચે વસતાં એ ગૌરવની ઝાંખી અન્ય પ્રજાઓને થાય એવું દૃઢ વફાદારી બર્ણું અખંડ વર્તન લાગ્યે જ થોડી વ્યક્તિઓતું હશે. મઘનિષેઘમાં માન્યતા ધરાવતા અને એ માન્યતાને કસાવવા માગતા આપણા રાષ્ટ્રની ભાવનાતું અહીં વસતા બાશિંદાઓ—આપણા જ બંધુઓ એક યા અન્ય રીતે ફુકરાવતા જણાય છે. આપણા લોકોનો થોડો ભાગ એવો છે—જે મઘપાનમાં રસ ન ધરાવતો હોય. આપણાં કેટલાંક ઘરોમાં તો ઘરનો સાગર એવો ઉપજોગ કરવામાં આવે

છે. આ દ્વારા આપણા અર્થનો કેટલો દુર્બલ થતો હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કયાંક કયાંક તો મહેશ્વિભાં કેવળ આપણા લોકો યુરોપિયનો હોય ત્યાર વાતને જુદી ગણીએ તો ય-હોય ત્યારે પણ મઘ અગ્રથાને જોવામાં આવે છે. આવો જ એક બીજો રોગ, હા, હું તો એને રોગ-રોગ જ કહીશ-છે દર્પદર્શનનો. ભારતમાં એ નથી એમ હું નથી માનતો, પણ અહીં તો નજરે પડે જ છે. લોકોને પોતાની સાલ્લખી પ્રદર્શિત કરવાનો રોગ જૂનો છે. મારી પાસે હોય અને તે વસ્તુ બીજા પાસે ન હોય ત્યારે મને મારી ચીજનાં ગુણગાન કરવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ થાય પણ એમાં આપણે આપણા સમાજમાં ધર્મનાં ત્રી રોપીએ છીએ તે તરફ ધ્યાન આપતા નથી. અલ્પજ્ઞ લક્ષ્મી હોય ત્યાં આ પ્રકારનું આત્મદર્શન કે સ્વાર્થ ગૌરવપ્રદર્શન સંભવે એમાં નવાઈ નથી પણ એની દેખાદેખી લાભ-હારક નથી, એમાં જીવનના સંતોષનો અભાવ ■ તેવું લોકો કેમ નહિ સમજતા હોય ? બીજાને ત્યાં 'શેવ' ગાડી હોય ત્યારે એની વિશાળતા અને ગતિથી ચકિત થઈ જઈને, મારી ચકિત હોય કે એ ગળ બહારની વાત હોય તોપણ મારી નાનકડી 'વોકસેવન' કે 'બીજો' ને વેચી નાખી-સસ્તી કીમતે જ તો ! 'શેવ' કે મર્સિડીઝ માટે મારે શા સારું ખુવાર થવું તે જ મને નથી સમજતું. લક્ષ્મીને જીવનની કેટલી ગંધી અધરી છે ? આવી હરીફાઈને બાજુએ મૂકીને આપણા લોકો રાષ્ટ્ર ગૌરવને દાખાવવાની રૂપરૂપમાં ક્યારે જિતરશે ? માનવી અન્ય માનવી પાસે તો મોટી અપેક્ષા સેવે છે, પરંતુ પોતાના તરફથી એવી અપેક્ષા સેવતો ક્યારે થશે ? જ્યાં લગી એ નહિ યાય ત્યાં લગી વિશ્વબંધુત્વ સમાનતા વગેરેની વાતો મુઝગાંગરૂપ જ રહેવાની !

દિવસે દિવસે સમયનો પ્રવાહ બદલાતો જાય છે, એનાં વહેણ જુદી દિશામાં વળતાં જાય છે. એવે દાળે પરદેશમાં વસતી વસાહતી પ્રજાએ પોતાના પ્રત્યેક વર્તનમાં-જેમ વિચાર અને વાણીમાં તેમ જ તકેદારી સેવવાની હોય છે. જો એ પ્રત્યે જાગ્રત રહેવાય તો જ મૂળ

રાષ્ટ્રને વસાહતી રાષ્ટ્ર ને કે શાસક રાષ્ટ્રને સહન થોડું કરવાનું આવે. વસાહતી પ્રજાની જવાબદારીઓ ઘણી મોટી અને વિશાળ હોય છે.

આ પત્ર વાંચી તારા રાષ્ટ્રપ્રિય હૃદયને થોડા આઘાત પહોંચે તો નવાઈ નહિ; પરંતુ અહીંની વતની પ્રજા વિશે કશું લખું તે પૂર્વે આપણા દેશવાસીઓ વિશે લખું એ જ યોગ્ય ગણાયને ? 'CHARITY AEGINS AT HOME'—એ ત્યાં જ થરની વાત કરવા પહેલાં લલચાવે છે. પરંતુ દુઃખ નિહાળી કયા દેશખંડને દુઃખ ન થાય ? અને એટલે જ એવી લાગણીઓને મેં અભિવ્યક્તિ આપવાનું સ્વીકાર્યું છે. એ કઠોરતા બદલ તું મને ક્ષમા કરશે તેવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. તારાં સંવેદનો મને જાણાવજે.

હવે તો ફરી કલમ ઉઠાવીશ ત્યાં લગીમાં તારા તરફથી કંઈક સમાચાર આવશે એમ માનું છું. હું જાણે પ્રત્યુત્તરની અપેક્ષાએ આ પત્રલેખનમાં ન ઊતરતો હોઉં, પણ મારા પત્રો વિષેની તારી લાગણીઓ દર્શાવતો પત્ર મને ક્યારેક મળશે તેવી આશા રાખું. તું પત્ર પાઠવે ત્યારે સ્વદેશનાં વર્તમાન પરિણામો વિશે જરૂર નોંધ લખજે. હું તો અવારનવાર લખતો જ રહીશ—આ લેખનને મારું સર્જન માનીને.

લિ. સંજયના

વૈદ્યમાતરમ્

પત્ર ચોથા નાઈલ ખીણની સંસ્કૃતિ

પ્રિય જવંત,

આ પત્ર દ્વારા તને આશિકા અને એની પુરાતન સંસ્કૃતિ વિશે થોડી માહિતી આપવા ઇચ્છું છું. એ વિષય પર આગળ વધુ તે પૂર્વે ઇટલીક પ્રાસ્તાવિક વાત પછી કરી લઉં. તને એ તો ખ્યાલ જ હશે કે માનવીનું પ્રાગૈતિહાસિક જ્ઞાન મર્યાદિત છે. સામાન્ય માનવી જે કંઈ જાણે છે તે ત્રણચાર હજાર વર્ષ કરતાં વધારે પુરાણા કાળ વિશેની સચોટ માહિતી નથી. એ પ્રાચીનતમ કાળ વિશે માનવી વધુમાં વધુ જે માહિતી ધરાવે છે તે કેવળ કલ્પનાઓ અને અનુમાનો પર આધારિત છે. જેમ જેમ આપણી સૃષ્ટિ અને આપણા આદિ વંશજો વિશે વધુ સંશોધનો થતાં જાય છે તેમ આપણા એ કાળના જ્ઞાનમાં વધારો થતો જાય છે. આઠેક હજાર માઈલનો વ્યાસ ધરાવતી આપણી પૃથ્વી વિશેના જ્ઞાનમાં છેલ્લાં ત્રણેક હજાર વર્ષથી ઠીક ઠીક વધારો થતો આવ્યો છે. એમાંય છેલ્લા એકાદ શતકમાં તો પૃથ્વીના ઉદ્ભવ અને તેની વય વિશે સારી એવી વિચારણા થવા પામી છે. એ મંતવ્યો અનુસાર સૂર્યની આસપાસ ફરતી પૃથ્વીની વય બે એક અબજ જેટલાં વર્ષોની માનવામાં આવે છે. તેમાંનાં અસંખ્ય વર્ષોના સમાવેશ મત્સ્ય તેમ જ હિમયુગમાં જ ચર્ચ જાય છે. પછીના યુગોમાં

પ્રાણીઓ પેટે ચાલતાં થયાં. ત્યારબાદ આવ્યો સ્તનપાન કરતાં પ્રાણીઓનો મુગ. એ પછીના વાનસ્પયુગને આપણે ઉપમાનવયુગ કહીએ છીએ. સાચા સ્વરૂપમાં જેને માનવી ગણી શકાય તેવા માનવીની ઉત્પત્તિને માંડ પચાસસાઠ હજાર વર્ષ જેટલો જ સમય વીત્યો છે.

આદિમાનવનું સાચું સ્વરૂપ પ્રથમ ક્યાં પ્રગટ્યું તે જાણવાનું થયું કઠિન છે, પરંતુ એ માનવી પુષ્કળ રૂંવાડીવાળો, માનવી જેવો નહિ દેખાતો, ભાષાની સ્પષ્ટતારહિત અને દટાર ચાલવાને અસમર્થ હોવો જોઈએ તેમાં તો શંકાને સ્થાન નથી. ૧૯૬૦ ના વર્ષ દરમિયાન આ બાબતમાં જગતને એક નવો સિદ્ધાંત મળ્યો છે. એ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરતાં વૈજ્ઞાનિક સર એલિસ્ટર હાડી જણાવે છે આદિ માનવ ઉત્ક્રાંતિના પ્રાથમિક તબક્કામાં ઉપજળચરીય અવસ્થામાંથી પસાર થયો હોવો જોઈએ. તેને સમુદ્રને આધારે જીવન વિતાવવું પડ્યું હોવું જોઈએ. સાગરકિનારે ખોરાકની શોધમાં ભટકતા માનવીને સંયોગોએ જિંડા પાણીમાં જવાની ફરજ પાડી હોવાની શક્યતા કાઢી નાખવા જેવી નથી. દસેક લાખ વર્ષો પૂર્વના અરસામાં માનવી હાથને ઉપયોગમાં લેનાં શીખ્યો. એને દટાર રહેતાં આવડ્યું અને એ આદિશબ્દો ઉપયોગ કરતા થયો. પાણીમાં ખોરાકની શોધ હાથથી ચલાવતાં તેના હાથની લંબાઈ વધી. જિંડા પાણીમાં જવાની ફરજ પડવાથી તે દટાર જિભો રહેતો થયો. અત્યાશન માનવીની રૂંવાડીરહિતતાનો રહિયો પશુ આ માનવીનો સાગર-નિવાસ આપે છે. એ તરતો થયો ત્યારે ય તેને માથાના રક્ષણની જરૂર હોવાથી કુદરતે તેના કેશને ટકાવી રાખ્યા. એથી એને સૂર્યની ગરમી સામે રક્ષણ મળ્યું.

આવા આદિમાનવ અને આજના માનવી વચ્ચેની સાંકળ જોડી આપતાં માનવીની ખોપરી દક્ષિણ રોડેશિયા(આફ્રિકા)માં આવેલી 'ઓકન હિલ,' ખાતેથી ૧૯૨૧ માં મળી આવી હતી. એ ખોપરીની

રચનામાં આદિ માનવના મગજની રચના કરતાં વિશેષતર વિકાસનાં ચિહ્નો જોવા મળ્યાં હતાં. દાંત અને હાડકાં તો સર્વાંશે માનવીનાં દાંત અને હાડકાં જેવાં હતાં. વળી એ દ્વાર ગાલવાને સમર્થ હશે તેવું અનુમાન પણ તારવવામાં આવ્યું છે. જો કે એ માનવીના ચહેરામાં અને વાનરના ચહેરામાં બહુ ફેરફાર નહિ હોય તેમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. એને એક રીતે તો બર્બર અવસ્થામાં જીવન વ્યતીત કરતો માનવી જ ગણાય, પરંતુ એનામાં માનવ-ઉત્પત્તિનાં ધણાંખરાં ચિહ્નો હજોચર થયાં છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો માનવી અનેકાનેક વર્ષોથી આ ખંડને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવતો આવ્યો છે તેવું એક વધુ ચોક્કસ દર્શાવત માનવવંશશાસ્ત્રીઓને ઉપલબ્ધ થવા પામ્યું છે. ૧૯૬૧ ના વર્ષના મધ્ય ભાગમાં કેનિયામાં ધણા કાળથી વસતા પ્રખર નિષ્ણાત નૃવંશશાસ્ત્રી ડૉ. એલ.એસ.બી. લીકીએ પોતે તાજેતરમાં કરેલા એક નવા સંશોધનની વાત જાહેર કરી છે. ટાંગાનિકાનાં સેરંગેટી મેફનો ઓલ્ડુવાઈ પાસે ઓલ્ડામ કરવામાં આવતાં પ્રાગૈતિહાસિક અવશેષો મળવા પામ્યા છે. આ અવશેષોમાંથી એક હાથીનું ધડ અને માથું-સંપૂર્ણ શરીર પ્રાપ્ત થયું છે. આવા હાથીની જાતિ હવે જોવામળતી નથી ડૉ. લીકીએ જાહેર કર્યું છે કે આ અવશેષો ૫૦૦,૦૦૦ વર્ષ પુરાણા હોવા જોઈએ. આવો મોટામાં મોટો અવશેષ (LARGST CINO-THURUM) અત્યાર સુધીમાં કદી મળ્યો નથી. એ હાથીના દંતુશળ પાંચ ફીટ જેટલા લાંબા છે. નીચેના જડબા પાસેથી એ છાતી તરફ ઢલે છે. આની સાથે એક શાહમૃગના અવશેષ પણ મળ્યા છે. એ શાહમૃગ પણ રાક્ષસી જ છે. એની ઊંચાઈ બાર ફીટ કરતાં પણ સહેજ વિશેષ છે. વળી ઓલ્ડુવાઈમાં એક બાળકના શરીરના અવશેષો પણ ઉપલબ્ધ થયા છે. એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે કે એ બાળકનું મૃત્યુ બાર વર્ષની ઉંમરે થયું હોવું જોઈએ. એ મરનાર બાળક ૬૦૦,૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું હોવાની સંભાવના ખરી. એ અવશેષ

એક વાદના અવશેષ પામે મળી આવ્યા છે આમ ટાંગાનિકામા આવેલા આ ઓલુવાઈ-પ્રદેશને વિશ્વના એક અતિ પ્રાચીન-પુરાતન પુરાતત્ત્વ સ્થાનની કીર્તિ તાજેતરમા પ્રાપ્ત થઈ છે, આમ આફ્રિકા ખંડની માનવ ઉત્ક્રાંતિની સાક્ષીનો એક વધુ પુરાવો મળી રહે છે.

કદાચ આવા જ હિસાબે ઇતિહાસકાગે ઇજિપ્તની આ ખંડમા પ્રસરેલી સંસ્કૃતિ દસેક હજાર વર્ષ જેટલી પુરાતન હોવાની માન્યતા ધરાવે છે વિશ્વના જે જે સ્થાનોમા સંસ્કૃતિનો દીપ પ્રગળ્યો તે તે સ્થાનો નદીતીરે આવેલા છે-એ તો ઇતિહાસમાન્ય ધટના છે ઇજિપ્તની સંસ્કૃતિ પણ નાર્મદાને પ્રતાપે પ્રગટી અને વિકસી તે વાતે ય સર્વમાન્ય છે, જેમ ભારતની સંસ્કૃતિ સપ્તસિંધુના પ્રસાહને બાંધે, ચીની સંસ્કૃતિ હવાગ હો તેમ જ યાંગ ત્સે કયાગને આધારે, સુમેરિયન સંસ્કૃતિ યુફ્રેસ અને તૈગ્રીસને પુણ્યે વિસ્તરી તેમ, કાકાસાહમ કાવેલકે સગિતાની આ પ્રકારની સૌમ્યતાને લઈને જ નદીને 'હોહ-માતા'ના નામથી બિરહાવી છે, એ જ કારણે આપણા પ્રાચીન કવિઓએ પણ નદીઓની સ્તુતિ ગાઈ છે 'ગંગાજી', 'નર્મદાજી', 'યમુનાજી', 'ગંગાવહરિ' એ એકરીતે કહીએ તો નદીઓની પવિત્રતાની જ પ્રશંસિત છે ગંગા વિષેનો આવો એક પ્રોત્ક સ્મરણે ચડ્યા સિવાય રહેતો નથી-તને અસ્થાને લાધે તો કષમા કરજે—

ગંગે ત્રિલોક્યસારે સકલસુરવધુર્ધ્વોતવિસ્તીર્ણતોયે
પૂર્ણબ્રહ્મસ્વરૂપે હરિચરણરજોહારિણિ સ્વર્ગમાર્ગે ।
પ્રાયશ્ચિત્તં યદિ સ્યાત્તત્ત્વ જલકણિકા બ્રહ્મહત્યાદિપાપે
કસ્ત્વાં સ્તોતું સમર્થસ્ત્રયજગદ્ગહરે દેવિ ગંગે પ્રતીદ ॥

સમસ્ત દેવાગનાઓ વડે જેમના અક્ષાટવારિ શુદ્ધ થયા છે, જે પૂર્ણબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે, જે હૃદયસ્પર્શને લાવનાર છે, જે સ્વર્ગના માર્ગદર્શક છે, બ્રહ્મહત્યાદિ પાપને ઝાડે માર્ગે પણ આશ્રિત હોય તો

જેમનાં જળનું કેવળ એક જિંદુ પણ પર્યાપ્ત છે એવાં હે દેવિ ગંગા ! તમારી સ્તુતિ કરવાને કોણ અર્થ છે ? હે ગંગા, પ્રમન્ન થાઓ

આ ખંડની પવિત્ર નદી નીચગંગા પણ સ્તુતિવિદોષી તો નથી જ રહેવા પામી મેપીરસની કુંડળીમાં સચવાઈ રહેવા આવા એક સ્તોત્રમા આવી કંઈક સ્તુતિ કરવામાં આવી છે :

‘ જ્યાં તું પૃથ્વી પર દર્શન દે છે, ત્યારે આનંદધ્વનિ ગાજી જોડે છે; લોકો આનંદપ્રમત્ત બની જાય છે પ્રત્યેક સચક્ત માનવી આહાર પામે છે, પ્રત્યેક દાતને આવલુ પ્રાપ્ત થાય છે દૂકમાં કહીએ તો નાઈલને ઇન્ડિયનવાળીઓ આખી પૃથ્વીને વીંટાઈને જોમેની માનતા- તેઓ તેને દેવ ગણના તેના વિગેની લોકોની માન્યતા ‘ત્યમેવ સર્વ’ મમ દેવદેવ’ ને અનુસરતી હોય તેમ લાગતું.

એક આદિકાળમા ઇન્ડિયન માનવીઓ માટીકામ કરતા હતા તેમ જાણાય છે પર્યટકામ અને ત્રાનાકામ પણ જૂના વખતથી ત્યાં થયા હરતુ હતુ રાજ્યપ્રથાના પ્રથમ સૂત્રધાર તરીકે ઇતિહાસ મેનેસનું નામ નોધે છે એ રાજાનો વશ ત્યારમાઠ એકત્રીય પેઢી હતી આઘ્યા ક્યો ઇન્ડિયન રાજવીઓ ‘દેગે’ના નામથી જાણીતા છે આ શબ્દ રાજાનો નામવાચક શબ્દ નથી, પણ રાજા તરીકેનો ખિતામ છે ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે જે રાજા થઈ ગયો તેનું નામ ઝોસર હતું. તેણે ઇન્ડોટેપ નામના કુશળ વિદ્વાન શિષ્યોની પામે પોતાની કબર બધાવડાવી હતી આની કબર-પીરામીડએ ઇન્ડિયન તદ્દન પુરાતનકાળની કળાક્રપે જોવા મળે છે. રાજાઓ પ્રથમથી જ આવા પીરામીડ તૈયાર કરાવતા અને ધર્મગુરુઓ તેમના મૃત્યુ બાદ તેમના શમમા દ્રવ્યો ભરી-મમીકરણ કરી તેમને પીરામીડમા દફનાવતા દેગે ખુકુને માટે તૈયાર કરવામા આવેલા મિઝેકના પ્રખ્યાત તેમ જ મહાન પીરામીડનુ બાંધકામ વીસ વર્ષે પૂરું થવા પામ્યું હતું. આ પીરામીડના બાંધકામ માટે અસંખ્ય ગુલામોને શેકવામા

આવતા. કેટલાક ઇતિહાસવિદો નોંધે છે તેમ આ પ્રકારના બાંધકામની પાછળનો એક આશય જ્યારે નાઈલનો ખોદ પ્રવર્તતો અને દુકાળની પરિસ્થિતિ જોવી થતી ત્યારે તેમને રાજ આપવાનો હતો. શિશ્પશોખ કરતાં તંત્રાલીન રાજપ્રજાની ધાર્મિક માન્યતા આમાં કારણભૂત હતી એ તો વિદિત છે. ગિઝેહના પીરામીડનું સ્થાન તો આજે પણ ધણું મહત્ત્વનું છે. તેમાં ૨,૩૦૦,૦૦૦, પથ્થરોનો ઉપયોગ કરાયાનું કહેવાય છે. તેના બાંધકામમાં લગભગ હજારેક માણસોને કામે લગાડવામાં આવ્યાં હતાં. પુરાતન કાળથી જ ‘મેઝિસ’ એ ઇજિપ્તની રાજધાનીનું શહેર રહ્યું હતું. ઇ.સ. પૂર્વે ૩૦૦૦થી ૨૫૦૦ લગીના કાળને પીરામીડયુગ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. એ યુગ ઇજિપ્તના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં જ્વલંત યુગ તરીકે વર્ણવાય છે. સિંહસ-માનવમુખ અને સિંહસરીરનું શિશ્પ પણ ઇજિપ્તના પુરાતન કાળનું એક આશ્ચર્ય છે. આ શિશ્પકળામાં કમાનોને સ્થાન ન હતું. આથી પીરામીડના જાપરાના ભાગને ટકાવી રાખવા અનેક ચાલસાઓ જોવા કરવામાં આવતા. પીરામીડ યુગના ‘ફેરો’ આપખુદ સત્તા ધરાવતા સમ્રાટો હતા. તે વખતની પ્રજા તેમને ઇશ્વરના અવતારરૂપ માનતી. અગિયારમા વંશના રાજ્યકાળના પ્રારંભમાં જ રાજધાની મેઝિસને જહો થીબ્સમાં લઈ જવાઈ. આ સમય ઇજિપ્તની સમૃદ્ધિનો સમય હતો. એ કાળે ઇજિપ્ત રાજ્યની સીમા વિસ્તાર પામી. એમ કહેવાય છે કે એ વખતે વસતી-જલુતરી કરવામાં આવી હતી. ‘ફેરો’ ની પાસે અંગત નાનો શો કાફલો પણ જોવો કરવામાં આવ્યો. એ સમય દરમિયાન એટલે કે લગભગ ચાર હજાર વર્ષ પૂર્વે જૂમધ્ય અને રાતા સમુદ્રને જોડવામાં આવ્યા. ના રીતે હાલની સુએઝની નહેરની યોજના ત્યારે સૌપ્રથમ આકાર પામી હતી. અગિયારમા પંક્તિના છ સાત વંશ વિષેની માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે ‘હ્યુઝના દેવળ’-ને આધારે. એ દેવળની દીવાલો પર ફેરોએ એલેક્ઝાંડ્રીના વિજાળ

ચિત્રો દોરવામાં આવ્યા હતા આ કાળના પશુપાલક રાજ્નીઓને એમિટિક કુટુંબના હતા અને જે 'હીક્રમોસ' નામથી જાણીતા હતા તેમને ઈસ પૂર્વે ૧૬૦૦માં ઇજિપ્તવાસીઓએ હગવી કાઢ્યા હતા તેમના રાજ્યમળ દરમિયાન રથ અને અથ એસિયામાંથી આયાત થયા હતા.

કર્ણાકનું દેવળ ૧૩૦૦ ફીટ લાંબું છે તેનું બાધકામ પૂર્ણ થતા છૂટક છૂટક બેઠ્ઠાનર વર્ષ નોટવો સમય વીતી ગયો હોવાનું મનાય છે એમના એક મોટા અખડ ઓરડો ૩૩૮ ફીટ પહોળાઈ અને ૧૭૦ ફીટ લંબાઈનો રાખવામાં આવ્યો હતો વચ્ચેના બાર થાબવા ૭૬ ફીટ ઊંચાઈ ધરાવતા હતા એ દરેકને મથાળે સો માથુસો એકસામટા ઊભા રહી ચક્રે તેટલી વિશાળતા તે પર હતી 'કર્ણાક' ઇજિપ્તની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું એક અનોખું પ્રતીક છે પ્રાચીનપ્રાગૈતિહાસિક ઇજિપ્તની ધાર્મિક પ્રથા પણ જાણવા જેવી છે જેમ ભારતીય ધર્મમાં સૂર્યનું ધ્યાન મહત્વનું છે, તેમ ઇજિપ્તની સંસ્કૃતિમાં પણ સૂર્યનું સ્થાન આગવું છે ભારતના બ્રાહ્મણો બાળે પણ સૂર્યદેવને અર્ધ આપનાં જોવામાં આવે છે ઇજિપ્તવાસીઓએ સૂર્યદેવને આપેનું નામ 'રા' છે તેમની માન્યતા પ્રમાણે 'ઓસિરિસ'ને માનવદેવ ૩૫ ગણવામાં આવતો. એ તેમનો પરનોકનો રાજા હતો, મૃત્યુ પામેલા ઇજિપ્તવાસીઓનો ન્યાયાધીશ હતો આપણે જોને 'યમરાજ' કહીએ છીએ અને જોનાથી બચતીત બનીએ છીએ તેનું જ સમજાવ સ્વરૂપ તે ઓસિરિસ ઓસિરિસની પત્નીનું નામ હતું 'ઇસિસ' 'હોરસ' એ તેમનો પુત્ર હતો એટલે એ ઓસિરિસનો શત્રુ આપણા પુરાણોમાં જેમ તેત્રીસ કોટિ દેવાતાઓનો ઉદ્ધેષ છે, તેમ ઇજિપ્તવાસીઓના દેવ તાની સખ્યા ફક્ત બેઠ્ઠાનર ને બસોની માનવામાં આવતી.

રાજા એમેહોટેમ એથાને આ પ્રજાવિકા પસંદ ન પડી તેણે કેવળ 'આતોન'—સૂર્યદેવને જ માન્ય રાખ્યા પોતાના રાજ્યકાળ

સ પૂર્વે ૩૩૨ માં ઇજિપ્ત પર સિક્કરે પોતાની સત્તા જમાવી
 ઈ સ પૂર્વે ૪૮ માં ઇજિપ્તનું આધિપત્ય જુનીઅસ મીકરે મેગન્યુ
 તેણે પોતાની સામે થનાર રોમન સરદાર મહાન પોમ્પેને હરાવ્યો.
 હારેલો પોમ્પે નાસીને ઇજિપ્ત આવ્યો. ત્યાં એની હત્યા થઈ 'હું
 આવ્યો મે જોયું, હું વિજેતા થયો' (I came, I saw, I conquered) એ
 રામ્પોનો ઉચ્ચારનાર જુલીયસ મતાથીસ થયો. ત્યારબાદ રોમન
 સમ્રાટ ઓક્ટોવિયને રિપ્પાત એટોનીનો પરાજય કર્યો એ પણ
 ઇજિપ્ત નાસી આવ્યો અને તેણે ક્લીઓપેટ્રાની સાથે આત્મહત્યા
 કરી એ પછીના કાળમાં ઇજિપ્ત આરબ, તુર્ક તથા બ્રિટિશ
 કમળ નીચે રહ્યું એ વાત તો જૂના જૂનમાંની ન ગણાય ઈ સ.
 ૧૬૨૦ માં ઇજિપ્ત રાજા અહમદ કુઆદની સત્તા નીચે સ્વતંત્ર બન્યું.

ઇજિપ્તની સરકારનો વિચાર કરીએ કે આપણી દૃષ્ટિ સામે
 પીરામીડો ખગ થાય છે આ પીરામીડોનો વિચાર 'ફેરો' ને ક્યાંથી
 આવ્યો તેવો પ્રશ્ન પણ આપણા માનસમાં ઝબકી જાય ઇજિપ્તવાસી-
 એના જીવનમાં ડોકિયું કરતા જ આપણને આનો જવાબ મળી
 જાય છે ઇજિપ્તનાસીઓ છેક પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી જ ભાવિ
 જીવનમાં-મૃત્યોત્તર જીવનમાં મહા ધરાવતા દેખાય છે આ પ્રકારની
 માન્યતાને લઈને જ રાગની સાથે દીમતી ચીજો, અનાજ, કાપડ
 વગેરે મૂકવાની પ્રથા અસ્તિત્વમાં આવી કેટલાક 'ફેરો' ની સાથે
 તો તેના અગ્રણી સનાહકારોને પણ દફનાવી દેનામાં આવ્યાની વાત
 જાણીતી છે ભાવિજીવનમાં રસ ધરાવતા 'ફેરો' તેમના જીવતા જ
 એને સારું તૈયારી કરતા, વળી શરીર-મૃતશરીરને સાચવવાની
 ભાવના પણ આનું જ પરિણામ હતી આમાંથી 'મમીફરેશન' ની
 ક્રિયા અસ્તિત્વમાં આવી સાવ નીચેના લાગમા રાગને માટે જગ્યા
 રાખનામાં આવતી તેના પર દેવળ જેવું બાંધનામાં આવતું આ
 સ્થાનમાં મૃતમાનનીના સ્વજનો ખોરાક, પીણું વગેરે ગાજ મૂકી
 જતા પીરામીડની અંદરની દીવાનો પર મનદેહના જીવનને લગતા

ચિત્રો દોરવામાં આવતાં. ધર્મગુરુઓ શળની 'મમીકરણ'ની ક્રિયા માટે સારુ એવું વળતર લેતા. આ કારણે જ મહાન અને શ્રીમંત ચિવાય ખીણ 'મમી' તૈયાર થતાં નહિ.

આ ઉપરાંત ઇજિપ્તની સંસ્કૃતિની બીજી વિશિષ્ટતા એ નજરે પડે છે કે લેખનકળા આ લોકોને ખૂબ જ જૂના કાળથી સાધિત હતી. આદિકાળથી જ તેઓ તેમની ભાવનાને ચિત્રદ્વારા વ્યક્ત કરતા. ત્યારબાદ ધીમે ધીમે અક્ષરો નક્કી થતા ગયા. તેમના લેખનના આદિ સમયમાં તેમની પાસે એવીસ નિશાનીઓ હતી. એમાં જુદી જુદી વસ્તુઓને વ્યક્ત કરવા માટેનો બેઠ પથ્રુ હતો જ. તેમના લેખનના સાધનોમાં પેપીરસનો ઉપયોગ અતિથય પ્રાચીન છે. પેપીરસનો છોડ પચીસેક ફીટની ઊંચાઈવાળો હોય છે. તે કાઢવવાળી જગ્યાએ સંહેલાઈથી જોડે છે. ઇજિપ્તવાસીઓ તેનાં પાનને ગુંદથી જોડીને મોટી કુંડળાઓ (roll) બનાવતા. કેટલીક કુંડળાઓ તો સવામે કરતાં પે વધારે ફીટની લંબાઈ ધરાવતી. આ કુંડળાઓને છેડે તેઓ લાકડી લગાવી દેતા-જેમ નકશામાં લગાવીએ છીએ તેમ. લખવા માટે ચાહીતો ઉપયોગ તેઓ કરતા. ચાહી બનાવવામાં તેઓ પાણી, ગુંદ અને રંગીન વનસ્પતિને ઉપયોગમાં લેતા. આ ચાહીને રાખવા માટે તેઓ લાકડા કે માટીનાં પાત્રો (ખડિયાઓ) બનાવતા જગતની કાગળની શોધનાં મૂળ આમ ઇજિપ્તની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાંથી મળે છે. કુંડળાઓમાંની કેટલીક આજે પણ બ્રિટિશ સમ્રાટશાનમાં સચવાઈ રહી છે. એમાંથી જાણવા મળે છે કે ઇજિપ્તવાસીઓ છેક એ કાળથી જ ધર્મ, વિજ્ઞાન, ગણિત, ઇતિહાસ, દારૂપત્રિક વાતો, ઔષધશાસ્ત્ર, વગેરેમાં અથાગ રસ ધરાવનાર હતા. જેમાં મૃતદેહને લઈ જવામાં આવતો તે સમવાહિની (જનાજ)માં પણ કંઈકે લખવામાં આવતું. આ લેખનની પાછળનો હેતુ એ હતો કે એ લખાણ આત્માને એની મૃત્યોત્તર સફરમાં સહાયશક્ત નીવડે. 'મૃત્યુની

કિતાબ 'એ ઇન્જિનિયરવાસીઓની સૌથી અગત્યની કુંડળી ગણાતી. ઔપચારિક વિષે મળતી માહિતીમાંથી એ જણાય છે કે એ વખતના જીવનમાં ઔપચારિક એરંડિયાને મહત્વનું સ્થાન હતું.

પીરામીડો પરથી એ પણ જણાય છે કે ઇન્જિનિયરવાસીઓ કાચ, માટી, સોનાચાંદી વગેરેના કામમાં નિષ્ણાત કારીગરો હતા. અમીર ઉમરાવો, ધર્મશુરુઓ, તેમજ 'ફેરા'નાં જીવન ખૂબ જ રંગીલાં રહેતાં. સામાન્ય માનવી ગરીબ હતા. અતિથય પ્રાચીન કાળથી જ ઇન્જિનિયરમાં આફ્રિકાના અન્ય ભાગોમાંથી હાથીદાંત, ગુંદ, શાહમૃગનાં ખીજાં વગેરે આવતાં. આ બધું લાવવા માટે ગધેડાંની વજીતર કામમાં આવતી. આમ છતાં જ ઇન્જિનિયરની અખંડિતતા જળવાઈ રહી અને ત્યાંની સંસ્કૃતિનો થવો જોઈતો હતો તેટલા પ્રમાણમાં વિકાસ ન થવા પામ્યો તેની પાછળનું કારણ છે ઇન્જિનિયરની ભૌગોલિક દુર્ભેદતા. ઉત્તરે ભુમધ્ય સમુદ્રથી, પૂર્વમાં રાતા સમુદ્રથી, પશ્ચિમ અને નૈર્ઋત્ય ખૂણેથી રજુપ્રદેશથી અને દક્ષિણે ગિરિમાળાથી ઇન્જિનિયરનું સ્વાભાવિક રક્ષણ થવા જ ક્યું છે. રજુપ્રદેશને કારણે જ આફ્રિકાની દક્ષિણે જેટલા પ્રમાણમાં ઇન્જિનિયરની સંસ્કૃતિનો પ્રચાર થવો જોઈતો હતો તેટલા પ્રમાણમાં થવા પામ્યો નહિ. આને કારણે જ એના પર વિશેષ આક્રમણો પણ થવા પામ્યાં નહિ. અસખત ઇન્જિનિયરની ક્ષણપ્રતા અને સમૃદ્ધિ પરદેશી પ્રજાઓને આકર્ષ્યાં સિવાય રહી શકી નથી. જે ગ્રીક જૂગોળશાસ્ત્રી ટોલેમીએ આફ્રિકાનાં ચંદ્રગિરિ (Mountains of the Moon) ની ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સતાબ્દીમાં વિશ્વના નકશામાં નોંધ લીધી હતી તે ઇન્જિનિયરના એન્કેક્રાંડિયા શહેરમાં વસતો હતો.

ઇન્જિનિયરના પુરાતન ઇતિહાસનું આછરું રેખાદર્શન અહીં આપના મેં પ્રયાસ કર્યો છે. બીજી માહિતીઓની જેમ આ પણ તદ્દન અપૂર્ણ

જ છે એવો એકરાર કરવામાં મને શરમ નથી તારે આ સંસ્કૃતિ
વિશે હવે ધરુ વાચવું હશે તો આટલી પાયાની વાત તને ઉપયોગી
થશે તેમ મને લાગે છે

સારું ત્યારે.....

લિ. સંજયના

વહેમાતરમ્

પત્ર પાંચમા

ખાન્ડુ

પ્રિય જયંત,

મારા પત્રો તને નિયમિત મળવા લાગ્યા છે તે તારા પ્રત્યુત્તરથી જાણ્યું. આ વિરાળખંડની માદિતી આપતા મારા પત્રોને તું ઉત્સાહભેર વધાવે છે એ વાત જાણીને મને આનંદ થયો, અને મારા પત્રોએખન માટે પ્રોત્સાહન પણ મળ્યું. તારા કામગીરીમાં તારી આ ખંડ વિશે વધુ અને વધુ જાણવાની જિજ્ઞાસા થે જાણી. અઠવાડિયે એક પત્ર તો મારે તને જરૂર લખવો— એવો તારા પત્રનો ધ્વનિ પણ હું કળી શક્યો છું. બનશે ત્યાં લગી તો તારી એ ઇચ્છાને હું પરિપૂર્ણ કરતો રહીશ, પરંતુ સંયોગો અને સમયની મર્યાદા મારી નિયમિતતામાંથી મને ચળાવે તો તું મને ક્ષમા આપજો; જો કે બનશે ત્યાં સુધી હું એવા કોઈ બહાનાને મારા પત્રોએખનની આડે નહિ જ આવવા દઉં. આવી પ્રાસ્તાવિક આડીઅવળી વાતો સિવાય જ આ પત્ર પણ આરંભી દઉં છું.

આ વિરાટ ખંડનું ક્ષેત્રફળ સમસ્ત પૃથ્વીના જૂમિભાગના પાંચમા અંશ જેટલું છે. અમેરિકા, ભારત, ચીન જેવા દેશો તો આ ખંડમાં એકસામટા સમાઈ જાય તેવો આ ખંડ છે. આ ખંડમાં વસતી એકંદર વસતી લગભગ ૨૨૦,૦૦૦,૦૦૦ જેટલી છે. અહીં

વસતારા લોકોમાં વતનીઓ-હેમાઈટ, નીત્રો, બાન્ડુ, શુરામેન, પિગ્મી વગેરે આરમો, એશિયાત્રાસીઓ અને યુરોપિયનો છે. આ બધામાંથી આફ્રિકન વતનીઓની સંખ્યા લગભગ ૧૯૩,૦૦૦,૦૦૦ કરતા વધુ, યુરોપિયનોની ૫,૦૦૦,૦૦૦ કરતા વધુ, અને એશિયનોની ૭૦૦, ૦૦૦ કરતા વધુ છે યુરોપિયનોમાં યુરોપની ઘણીખરી પ્રજાનો સમાવેશ થઈ જાય છે એશિયનોમાં પણ એશિયાની-સવિશેષ ભારત-પાકિસ્તાનની વસતીનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આફ્રિકન જાતિઓ અને પેટા જાતિઓ અસંખ્ય છે. જેટલી પેટા જાતિઓ તેટલી જ ભાષા અને ખરી રીતે બોલીઓની વિશિષ્ટતા છે, વિવિધતા છે. મધી મળીને ભાષાઓ લગભગ ૭૦૦ જેટલી થતા જાય છે આ ભાષાઓમાંથી સુદાની ભાષાઓની સંખ્યા ઘણી જ વધી છે. આ અનેક જાતિઓમાંથી આપણે પહેલા મુખ્ય જૂથ-ગાન્ડુ જાતિ લઈએ :

એમ માનવામાં આવે છે કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા શુરામેન અને કાગોના જગનોમાં રહેતા પિગ્મી લોકો-વામનજીઓ અતિ-પુરાતન કાળથી આફ્રિકામાં વસતા હોવાનો ખ્યાલ આ પ્રકારની માન્યતાને પુરાતન કાળના પથ્થરમાંથી જતાનાથેના શસ્ત્રો પરથી કોઈ વિશેષ આધાર મળી શકતો નથી. વળી અસન હામસી જાતિ વિશે પણ કશી સચોટ માહિતી પ્રાપ્ય નથી દક્ષિણ આફ્રિકાની હોટન્ટોટ જાતિને હામસીઓ તથા તથા શુરામેનના મયોમનુ પરિણામ કદપનામાં આવે છે આ અનુમાનો ગમે તેવા હોય તોપણ એક વાત તો ચોક્કસ છે કે સ્થાન આમડી-સાળા નહિ, કિન્તુ બૂખરા આમડી-સાળા માનવીઓ અતિશય બૂના-પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં એશિયામાંથી આફ્રિકામાં ગતરી આવ્યા, અને ધીમે ધીમે કાળ પસાર થતો ગયો તેમ તેમ તેઓ ઉત્તર આફ્રિકાના સહરાના રણને ઓગળીને સુખાન તરફ જતાતા ગયા આમ જે લોકોએ આફ્રિકામાં પ્રવેશ કર્યો તે લોકો 'હેમાઈટ'ના નામે ઓળખાવા લાગ્યા આફ્રિકામાં ત્યારે વસના લોકો સાથે તેઓ જોડાઈ ગયા, લગાઈ નવા, તેમનું લોહી એક થઈ

ગયું. આના પરિણામે આશિકાને બાન્દુ તથા કેટલીક પશ્ચિમ આશિકી જાતિઓ સાંપડી-હબસીઓ આશિકાળથી જ કૃષિકારો હતા જ્યાં 'હેમાષ્ટ' જાતિના લોકો પશુપાલક હતા. બાન્દુ જાતિ સમય જતાં વિસ્તરતી રહી. તેમણે પિનૃદત્ત વારસામાં મળેલો ધંધો-કૃષિ તથા પશુપાલનનો-જાળવી રાખ્યો. આ બાન્દુ લોકો યુર્ગાડા, કેનિયા, ટાંગાનિકા, કેંગો, ન્યાસાલેન્ડ, રોડેસિયા, પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનો, દક્ષિણ આશિકા વગેરે પ્રદેશોમાં ફેલાતાં રહ્યાં. તેઓ હબસીઓના સ્થાન વર્ણનાં નહિ, પરંતુ બૃખરાસ પડતી ચામડીવાળાં છે. જાતિઓનું પરસ્પર સંમિશ્રણ ચામડીના રંગમાં ફેરબદલ લાવે તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે. કેટલાક વિદ્વાનોના અભિપ્રાય પ્રમાણે 'બાન્દુ'-શબ્દ જાતિ-સૂચક નહિ, કિન્તુ ભાષા-સૂચક પદ છે. બાન્દુ લોકોના વાળ પ્રાયઃ ગૂંચળાંવાળા તથા ઊન જેવા હોય છે. તેમનાં નાક પહોળાં હોય છે તેમના હોઠ વધુ પડના બહાર લટકે છે. મૂળ જન્મસ્થામાં વસી, ઠરી-ઠામ થઈને ખેતી કરનાર આ લોકો હવે શહેરમાં વસવા લાગ્યાં છે. તેઓ શહેરનાં જુદાં જુદાં કાર્યો કુશળતાપૂર્વક કરતાં જાય છે. તેમની ધણીખરી પેટાજાતિઓમાં મુખી-અગ્રણી જેવામાં આવે છે તેમનો નેતા બની રહે છે. જાતિમાં સંપટકાવી રાખવાનું કામ મુખીને શિરે રહે છે. બીજી રીતે કહીએ તો આ જાતિને માટે કાયદો તેમ જ વ્યવસ્થા બજાવવાનું કામ તેમનું ગણાય છે. તેમનું કાર્ય ખૂબ કપરું છે અને એથી તેમને ખૂબ સંભાળપૂર્વક કામગીરી બજાવવી પડે છે. વૃદ્ધો, હાકિમો કે જાંતરમંતરવાળાના સામર્થ્યને આધીન તેને રહેવું પડે તેમ હોય છે. પ્રેતસૃષ્ટિના પ્રતિનિધિરૂપ જાંતરમંતરવાળાની આગળ તેનું કશું ચાલતું નથી જેમ જેમ સુધારો આવતો જાય છે, અને લોકો શહેરી બનીને શિક્ષિત થતાં જાય છે, તેમ તેમ તેમની પુરાણી પ્રથાના બંધ તૂટતા જાય છે. આધુનિક બાન્દુ મુખી સુધરેલો હોય છે. તે છટાથી અંગ્રેજી ભાષામાં વાતચીત કે ચર્ચા કરી શકવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે અને વિશ્વના

રાજકારણ વિષે પોતાનો આગવો મત પ્રદર્શિત કરી શકવાની શક્તિ તે ધરાવે છે.

જમીન અને પશુઓનું મૂલ્ય તેમને મન ઘણું મોટું હોય છે. આ એ પ્રકારની જૂઠીને ખાતર તેઓ બધું કરી છૂટવાને, પોતાના જીવનને પણ હોડમાં ચૂકવાને તૈયાર રહે છે. તેઓ સાંડીઓ પર માટી વડે લીપેલાં મૂંપડાંમાં રહે છે. આવાં ગોળ મૂંપડાંઓ તેમને ખૂબ પ્રિય હોય છે. તેઓ સ્વભાવે આળસુ છે. હવે તેઓ નરભક્ષી નથી રહ્યા. દિવસે દિવસે તેઓ વિકાસશીલ બનતા જાય છે. છતાં પૂર્વ આફ્રિકાના બાન્ટુ આફ્રિકનોમાં છેક જૂના કાળથી ચાલ્યા આવતા રીતરિવાજો અને તેમની પુરાણી સમાજ વ્યવસ્થા જોવા મળે છે. તેઓ ધાતકી હતા ત્યારે મ તેમનો સમાજ પૂરેપૂરો વ્યવસ્થિત હતો. તેમની કેટલીક ગૂંચવણ ભરી પ્રથાઓને મ તેઓ પાળતા-સન્માનતા આવ્યા છે. તેમની ન્યાય-વ્યવસ્થા પણ પાકી છે. તેમનો પારસ્પરિક વ્યવહાર પણ સુંદર છે. કૃષિ, હુન્નર, બેઠક વગેરે બાબતોમાં તેઓ પ્રાચીન સમયથી વાકેફ રહેતા આવ્યા છે. આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારાના વાસી બાન્ટુ તો કક્ષામાં પણ નૈપુણ્ય દાખવતા આવ્યા છે. આ બધું તેમના જાતિ પ્રત્યેના ગૌરવ અને તેમનામાં પ્રવર્તતા સંપન્ને આભારી હોય તેમ જણાય છે. સમગ્ર જાતિને ખાતર બાન્ટુ પોતાના પ્રાણ પાથરતાં અચકાતો નથી. પ્રત્યેક બાન્ટુ દુશ્મન યોદ્ધો હોય છે.

બાન્ટુ ભાષાની સાખાપ્રશાખાઓની સંખ્યા ૧૮૨ જેટલી થવા જાય છે. એમાંની સઘળી જોલીઓને લેખિત સ્વરૂપમાં જોવામાં આવતી નથી. ‘બાન્ટુ’ શબ્દનો અર્થ ‘માનવી’-એવો થાય છે. આ શબ્દના બહુવચનનું રૂપ ‘આબાન્ટુ’ છે. લિન્ન લિન્ન બાન્ટુ ભાષાઓમાં ઘણી સમાનતા જોવામાં આવે છે. આ સમાનતાનાં ઊંડાં મૂળને લઈને જ તેમનું એકવ વટવા પામ્યું નથી. તેમની સંખ્યતામાં ન્દત્તન સંસ્કૃતિ સમન્વિત થવાને હજી માંડ અરવો સેકા

થવા આગ્યો છે. નવીન સંસ્કૃતિએ તેમને જીવનની સુખ-સવરો બક્ષી છે, પરંતુ એથી એમની પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી એકના ખંડિત થવા માંડી છે, એમ જો તેમની સજ્જતાના ટેકાદારને લાગે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. ની સંસ્કૃતિ તેમનામાં વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય અને વ્યક્તિવાદની ભાવના સિંચી રહી છે તેમાં શંકા નથી. આ ભાવના તેમની એકતાને ભયરૂપ છે. આથી તેમનામાં નિભાગી-કરણ અને અસંગતતાની ભાવના આવતી જાય છે. વળી એકબીજામાં અને અન્ય પ્રજાઓની દેખાદેખી પણ તેમને અવજો માર્ગે દોરે તો નવાઈ નહિ. આમ બાહ્યરિતે દેખાતો સુધારો આ જાતિને માટે સુધારો ન પણ નીવડે તેવો પૂરો સંભવ છે.

નવીનતાને કંખતા આ લોકો આજે શિક્ષણ પામવાને અતિ-શય ઉત્સુક છે, પરંતુ એમને માટે શિક્ષણની પૂરતી જોગવાઈ ક્યાંથી મળી રહે ? આ તક પ્રાપ્ત બને તો તે લોકો જરૂર-દીપી નીકળે તેવા છે. તેમની સ્મરણશક્તિ ખરેખર તીવ્ર હોય છે. અદ્વય-બુદ્ધિમાં કે સ્મરણશક્તિમાં બધાં જ માનવીઓ-આનંદ જાતિના સમાન નથી હોતા, પરંતુ વિશ્વના ક્યા રાષ્ટ્રનાં લોકોમાં આ પ્રકારનું સામ્ય જોવા મળે છે ? આ લોકો આનંદી અને નમ્ર હોય છે તેમની ઉત્સુકતા પણ મોળી હોતી નથી; છતાં તેમના સ્વભાવ મિલાડીના સ્વભાવ જેવો ગણી શકાય. બિલાડીને જેમ ખોરાક મળ જાય તો આરામ જોઈએ તેમ આ લોકોને પણ ખાવા-પીવાનું પ્રાપ્ત થઈ જાય તો પછી તેઓ તકલીફ ઉઠાવવાનો વિચાર ન કરે. તેઓ મળતાવડા દેખાય છે. ગમે તેવા સંયોગોમાં પણ તેઓ સુખ અનુભવી શકે તેવા લાગે છે. નૃત્ય, સંગીત વગેરેમાં તેઓ આનંદ માણે છે કાઈ રેડિયો પરથી વહેતું સંગીત અચાનક જ રસ્તે જતા આશ્ચર્યને સંભળાઈ જાય તો તેમ લહેરમાં આવી જઈ એના શબ્દો ગળુગળુવા માડે છે અને ક્યારેક તો નર્નનમસ્ત

પણ બની જતો જોવામાં આવે છે. બાનારા, બન્ધોરા, સ્વાહિલી, હુંબુ, માટામેરે, કાહિસા, મંગેરેટુ, મ્બુન્ડા આદિ બાન્ટુની જ પેટા શાખાઓ છે. આ લોકો આફ્રિકાના જુદા જુદા ભાગમાં એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી જોવા મળે છે. આટલું તો નિશ્ચિત છે કે અહીં વસતા વતની આફ્રિકનોની શ્યામ ચામડીમાં શક્તિનો કોઈ અનર્ગળ સ્રોત લયો છે. એમનામાં કામ કરવાની અપાર શક્તિ આવે તેમ છે. એ માટે તેમને પૂરતું પ્રેરક બળ મળવું જોઈએ. એની વ્યક્તિ પ્રતિભા નિરનિરાળી છે. તેઓ અન્ય વસાહતી પ્રજાઓ કરતાં ક્યાંય ઝાઝા યુગોથી પ્રકૃતિના ખોળવે વધુ ખેડતાં આવ્યાં છે, એટલે એમની સરળતા અને નિર્દોષતા અન્ય જનોને મુકાબલે અધિકતર છે, હા, એમને કેટલીક બદીઓમાં સપડાયેલાં જરૂર જોવામાં આવે છે, પરંતુ એમને 'જંગલી' કહીને તુચ્છકારનાર માનવીઓમાં એમના અવગુણ નથી હોતા એવું યે ક્યાં બને છે? એમના કરતાં જુદી પ્રજામાં યે જંગલીપણાનાં ક્યાં દર્શન નથી થતાં? બ્રહ્મ, આફ્રિકનોએ તો સદીઓ પૂર્વેથી વિશ્વના આજે અગ્રગણ્ય ગણાતા દેશોની સમૃદ્ધિ અર્થે એમનું જીવન અને સ્વત્વ ખર્ચી નાખ્યું હોવાની સાક્ષી ઇતિહાસ પણ પૂરે છે. દુનિયાને હીરા, સોનું, કોકે, પામઓઈલ વગેરે બીજા પૂરી પાડતા આ દેશોના વતનીઓને ક્યાં લગી દરિદ્રનારાયણના સ્વરૂપમાં જોવાશે? ક્યારેક આ દરિદ્રનારાયણનો ક્રોધ પણ લખૂંદે તો એમાં વળી આશ્ચર્ય કેવું? અને એમ યશો તો પેલા કવિના શબ્દો સાચા કરશે :

‘બૂખ્યા એના જઠરમહીં છે દેવતા માત્ર બિન્દુ
ત્યાંથી ઘોડે દિન પ્રગટશે વિશ્વવ્યાપી હુતાશ.’

અને ત્યારે કદાચ એવું યે બને :

‘સુખિયાં હમ્યંવાસીને ચણ્ડાની જેમ ભૂંજશે.’

બાન્ટુ જાતિ વિશે આવું લંબાણપૂર્વક લખેલું વાંચી તને કદાચ ઈરાજો આવે તેવું થાય; એટલે એ વિશે હવે આગળ નથી

લખતો. હું અહીં દલમ થંભાવવા તૈયાર થાઉં છું ત્યારેય મારી લાગણી તો એ જ છે કે જેટલો વિશાળ આ ખંડ છે એટલી-અરે, એના કરતાં તો ક્યાંયે વધુ વિશાળ આ ખંડની માહિતી છે. એના વિષયની ખાણો પણ હીરાની કે સોનાની ખાણો જેવી અનંત છે. ખોદ્યા જ કરો, સંશોધ્યા જ કરો અને સમૃદ્ધ બન્યા જ કરો.

આફ્રિકાની અન્ય જાતિ કે માહિતી વિષે ફરી લખવાને વિચાર જ આ કાગળ પૂરો કરું છું. તું જે મારી માફક નિયમિત અને અવારનવાર નહિ તો ક્યારેક પણ આ પત્રમાળામાંથી ઉદ્ભવેલા તારા વિચારો જણાવજો. એથી મને મારા લેખનની નવી દિશા મળશે, લેખનને વેગ અને પ્રોત્સાહન મળશે,

બસ ત્યારે.....વિરમું ?

સિ. સંજયના
વડેમાનરમ્

પત્ર છઠું

પાયાના પ્રાણ

પ્રિય જયંત,

ફરી પાછો આજે લેખિનીને સહારે બેસું છું. તું ત્યાં બેસીને પણ આ ખંડ પર કલ્પનોપુખ્તો ફરી શકે એ પ્રયોજનથી કલમ ચલાવવા તત્પર થાઉં છું. એમ કરતાં મને કોણુ જાણે કેમ આજસ દે નિરાશા આવતી જ નથી. મેં એકવાર વાંચેલા લુડવિગ ક્રાફ-જેમના વિષે આ પત્રમાં તને થોડું લખવાનો વિચાર કરી મૂક્યો છે તેઓના શબ્દો મારા ચિત્તમાં સતત રમ્યા કરે છે.

‘In no situation should man despair.’

અને વળી પત્ર લખવાના કામમાં નિરાશા કેવી! એમાં તો માત્ર બેસવાની જ વાત ! આગળના એક પત્રમાં મેં તને આદિશને કિનારે આવેલા પરદેશીઓ વિષે લખ્યું હતું. એ વિષે લખતાં મેં તને ભારતના આ દેશ સાથેના પુરાતન સંબંધનો પણ ખ્યાલ આપ્યો હતો. આજે ફરી એ નહિ તો થોડે ઘણું એવા જ વિષય પરથી શરૂઆત કરું છું.

આદિકા ખંડને સ્પર્શતી પુરાતન સફરોમાં એક પ્રાચીન ઉદ્દેશ્ય મળી આવે છે ઈસવી સન પૂર્વેના જૂના સૈન્યમાં. જેણે ઈજિપ્તની

એ કાગળી સીરિયા પરથી દૂર થયેલી આણુને ફરીથી પ્રવર્તાવી તથા જેણે જુડાહના રાજવી જોમીઆહને હરાવીને મારી નાખ્યો તેમ જ જે ફેરો-તને ખાલ હમે કે ઇજિપ્તના બાદશાહો 'ફેરો' ના નામથી-
-ખિનામથી-ઓળખાતા હતા તે-ને મહ્દીઅન રાજા નેબુકેસ્નેઝાડે (NEBUCHADNEZZAR) હરાવ્યો તે રાજાનેકો (LECHO)
ખીખના સમયની આ વાત છે નેકો ખીખે સામેટિસ (PSAMMETICHUS) પહેલાનો ઉત્તરાધિકારી હતો આ નેકોની પામે વહાણવટામાં કુશળ એવા ફીનિશિયન નેકો હતા સીરિયાના કિનારાની પડી પર વમના આ નેકો છેક જૂના મગધી જ કુશળ સાગર ખેડ્યો હતા ઈ સ પૂર્વે ૧૮૦૦માં તેમણે જૂમધ્ય સાગરમાં ખેડેલી સફરના ઇતિહાસની કડી મળી આવે છે ત્રણમોએક વર્ષ બાદ તે તેમણે ઉત્તર આફ્રિકાને કિનારે ઇયુનિસિયામાં તેમની વસાહત સ્થાપી હતી આ વસાહત-કાર્યે જ જેવા વેલવશાળી નગરની સ્થાપના કરનાર આ પ્રજા હતી એ મર્થેજના રામનોએ ઈ સ. પૂર્વે ૧૪૬ મા વિનાશ કર્યો એ વહાણવટી પ્રજાના કેટલા ખનાસીઓને રાજા નેકોએ રાતા સમુદ્રમાં ઘર્ષ, જિજ્ઞાસુરની સામુદ્રી પાર મરી પાછા ઇજિપ્ત આવવાનો આદેશ આપ્યો હતો ઇજિપ્તનો પ્રાચીન ઇતિહાસ નોંધે છે કે ઈ સ પૂર્વે જ્યાં મેક્રામાં કરાયેલી આ સફરને પૂરી મરતા ખવાસીઓને ત્રણ વર્ષ જેટલો સમય લાગ્યો હતો ઇમ્પીસન પૂર્વે પાચમી સતાબ્દીમાં પણ જેનો નામના કાર્યે જ પ્રજાને ગીનીના અખાત તથા સીએરા લીઓન નિકાળ્યા હતા આફ્રિકાના ઇતિહાસમાં આ સફરોતુ સ્થાન ઘણું જ પ્રાચીન મનાય ઈ સ પૂર્વે ૫૨૦ ની સાલમાં આ મર્થેજિનિયન સાહસિ-હેનો પશ્ચિમ આફ્રિકાને કિનારે આવ્યો એ પોતાની સાથે એક મોટો માફ્યો લઈને આવ્યો હતો એને સેનેગલ-રેન્ડ વેર આફ્રિકા-પામે ત્યાના આફ્રિકન આદિવાસીઓ સાથે યુદ્ધ થયું એ યુદ્ધમાં ઝૂમનાર આદિવાસીઓના શરીર માત્ર મૃગચર્મથી ઢકાયેલા હતા વગી લાગ્યે જ પૂરતું સ્વરસાધુ ચર્ષ શકે

તેવા હથિયારો તેમની પાસે હતા આ બાબત આફ્રિકનોનીએ વખતની રહેણીકરણી તેમ જ તેમનો પરદેશીઓનો વિરોધ વગેરેનું અનુમાન બાધવામાં આવીકેવળ જની રહે છે

આવી કેટલીક ઐતિહાસિક માહિતી પ્રાચીન ગ્રીક ઇતિહાસકાર હેરોડોટસ પામેથી પણ મળે છે ઇતિહાસકારો હેરોડોટસના કેટલાક ભૂલભરેલા અનુમાનો છતાં તેને આદિ ઇતિહાસશાસ્ત્રી તરીકે સન્માને છે એનો જન્મ ઇસવીસન પૂર્વે ૪૨૫ની સાલમાં થયો હતો યુવાનીમાં તેણે એ કાળમાં એશિયામાં ખતાર, પેનેટ્રાઇન, ઇજિપ્ત વગેરે દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં મુસાફરી કરી હતી તેણે નાઇનના ઇતિહાસમાં પૂરાના નયનમનોહર દર્શન કર્યા હતા, તેમ જ ઇજિપ્તવાસીઓ હસ્તપ્રત લખવા માટે જેનો ઉપયોગ કરતા તે પેપીરસના છોડને પણ નિહાળ્યો હતો, પોતાના ઇતિહાસમાં તેણે એ વિષે ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે આ પ્રાચીન ઇતિહાસવેત્તાના કથન મુજબ ફીનિશિયનો ઇસવી સન પૂર્વે ૬૧૦ની સાલ ગ્રેકોના તો કેટનીયે વાર રાતા સમુદ્રમાં થઈને હિંદી તથા આટલાટિક મહાસાગરમાં ધૂમી વળ્યા હતા

ઇસવીસન દ્વિતીય દરમિયાન આફ્રિકામાંથી બાળકોને પકડીને ગુનામ તરીકે લઈ જવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી આ પ્રચારના વેપારમાં આરબોનો હિસ્સો અગ્રગણ્ય હોવાને લીધે એ કાળમાં મુસનમાન બાળકોને પકડવાની પાછળનો આશય કેવળ એ હતો કે તેમને સહેલાઈથી તાલીમ આપી સમય અને લાગા કાળ લગી તેમની પાસેથી કામ લઈ શકાય

આ સમય પછીના ઇતિહાસની સિધ્ધિ થઈ ગયેની સામ્રાજ્યો વિશે બહુ જાણના મળતુ નથી લાગા મળ લગી અણસ કળાયેની આવી ઇતિહાસ-કડીઓને પોર્ટુગીઝ લોકોએ સાંકળી આપી એ વચ્ચેના કાળમાં જગતને આફ્રિકા સાથે કોઈ સબંધ કે બંધનદાર જ ન હતો તેમ કહી સમય નહિ લિન્ન લિન્ન દેશોનો આફ્રિકા સાથેનો સબંધ હિંદી કે અરબ સમુદ્ર દ્વારા દિશાવાળા પ્રદેશો દ્વારા

રહો જ છે અરમસ્તાન અને ભારતનો પણ આ સબધ અતૂટ ચાલુ જ રહ્યો છે કેટલાક ઇતિહાસકારો પોર્ટુગીઝ સાહસ પૂર્વેના નવસો વર્ષના વિશ્વસબધની સાક્ષ્યના અકોડા બેડતા દેખાય છે ભારતીય અને અરબી વેપારના આધિપત્યને પોર્ટુગીઝોએ ફટકો લગાવ્યો સોળમી શતાબ્દીમા તેરમી શતાબ્દીમા માર્કો પોલોએ પોતાની પૂર્વના દેશોની સફર બાદ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું હતું કે એ દેશો સાથેના વેપારી સબધોથી અદળતક સપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ જ પોર્ટુગીઝ વહાણુવગીઓ આ પૂર્વના વેપાર માટે તનખતા હતા તેમની સાહસિકે વૃત્તિ, તેમની નીડરતા, તેમનું શૌર્ય અને તેમનો ઉત્સાહ તેમના અતરમા કોઈ અનેરો યનમનાદ મચાવતા હતા પદરમા શતકમા મોરાક્કોના મૂર લોકોનો પરાભવ કરી પોર્ટુગીઝોના રાજપુત્ર હેન્રી ગીની સાથેના વેપારથી પ્રાપ્ત સિદ્ધિની વાત તેમની પાસેથી બળી લાગ્યો તેણે સાગર ખેડવાનો નિશ્ચય કર્યો લોકો તેની વાતમા અશ્રદ્ધા દર્શાવવા લાગ્યા બીજા સાહસિકો પણ વચ્ચેના કુદરતી તુફાનો, દરિયાઈ તાંડવો, ખરાબાઓ વગેરેના ડર દેખાડવા લાગ્યા, પણ નીડર રાજકુમાર હેન્રીએ તો તેના સાથીઓના હૃદયમા જુસ્સો રેડ્યો, તેણે માહિતીઓ મેળવી, બે સૈન્ય પૂર્વે મોકાયાયેલા દિશામૂલક યત્રો એકઠા કર્યા અને એ નીકળી પડ્યો દરિયાવાદની સફરે વચ્ચે પણ તેના સોગતીઓએ ભયનો નિર્દેશ કર્યો કયો, પણ ભયને ગણ્યાએ તે બહાદુર શેનો ૨ આટલાટિક મહાસાગરને ખૂદતો આ નિર્ભય સાહસિક આગ્યો આફ્રિકાને પશ્ચિમ કિનારે ત્યાં તેના સાથીદારોએ દર્શન કર્યા સીએરા લીઓનના ગિરિરાજના અને ગેમ્બિયા નદીના

પદરમી સદીના અંતિમ વર્તોમા બાર્થોલોમ્યુ ટાવઝ ૭૫૩૫૦ એ પણ નીડરતાથી સાગરરાજને ખોળે મૂલતો આગળ વધવા લાગ્યો તેના માણસો દિ મન દારવા લાગ્યા તેને પાછા ફરવા ખૂન વિનખ્યા તેઓ દરિયાઈ તુફાનમાં સપડ્યા પાછા ફરતી વેળા તેઓ ૬૫

આખા. તેઓ તેને તુફાની કેપ તરીકે ઓળખવા લાગ્યા, પણ લાંબી સફરના વિરામસ્થાનને પોર્ટુગીઝોએ પાછળથી 'કેપ ઓફ ગુડ હોપ' નામ આપ્યું. એ સાહસિકને અનુસર્યો વારકો-ડા-ગામા. એ પણ એવા જ પ્રકારની મુશ્કેલીઓનો સામનો કરતો કરતો 'કેપ' ચર્ચિતે આવ્યો પૂર્વ આફ્રિકાને કિનારે. મોઝામ્બિકાથી એ મલિન્દા ગયો. ત્યાંથી એણે ભારતીય માલમને સાથે લીધો. કેટલાકની માન્યતા પ્રમાણે એ માલમને વારકો-ડા-ગામાએ ઝંઝીખારથી લીધો હતો. વારકો-ડા-ગામાને એના પર શક હતો અને તેણે તેને શિક્ષા કરીને સત્ય કબૂલાવ્યું એ હતું. આમ વારકો-ડા-ગામાએ સુકાની ઝંઝીખારથી લીધો કે મલિન્દાથી-એ કાલિકટ પહોંચ્યો એને એને પહોંચ્યાડવામાં ભારતીય બંદરોનો જાણકાર હતો તે વાત તો નિર્વિવાદ છે. પૂર્વ આફ્રિકાથી એ પોર્ટુગીઝ વહાણવટીને ભારત પહોંચતાં ત્રેવીસ દિવસની સફર કરવી પડી હતી.

આ રીતે સોળમી સદીના પ્રારંભમાં પોર્ટુગીઝ સત્તા મોઝામ્બિકા પર સ્થપાઈ, અને એ શતકના અંત લગીમાં તો તેમની પૂર્વ કિનારા પરની સત્તાના કેન્દ્રરૂપ એ બની ગયું. ૧૫૯૩ માં તેમણે 'ફોર્ટ સેસ' - તું બાંધકામ કરાવ્યું. એ કાળના સુલતાન યુસુફને પોર્ટુગીઝોએ ગોવામાં શિક્ષણ આપ્યું. આની પાછળનો તેમનો હેતુ તો એ હતો કે યુસુફ તેમની સત્તામાં વિદ્વન બિંદુ ન કરે, અને તેમને વફાદાર રહે. પરંતુ તેમને નહોતું ધાર્યું તેવું ફળ થોડા વર્ષોમાં તેમને મળ્યું. સુલતાન યુસુફે કિલ્લાનો વિનાશ કર્યો અને ધણા પોર્ટુગીઝોની કતલ કરી. સુલતાનની આ બેહુકમીને દાખી દેતાં તેઓને વાર ન લાગી. ફરીથી કિલ્લો હાથ આવતાં તેમણે તેવું સમારકામ કરાવ્યું. અંતે પોર્ટુગીઝ સત્તાના પાયા ઊંડા જવા પામ્યા નહિ. તેમને મોઝામ્બિકા છોડવું પડ્યું. સત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં આવી અને સુલતાનના અધિકારો જળવાવા લાગ્યા.

પરંતુ આ કાળ દરમિયાન પણ તેમણે એ પ્રદેશનો વિકાસ

તો ક્યોજ ક તૂળાદિ, ધાન્ય તેઓ બીજેથી લાવ્યા અને એ પ્રદેશમાં રાખ્યા શેરડી પણ તેઓ લાવ્યા મરી મકાઈ ઘઉં, ચોખા, કુગળી ટમેટા વગેરેના વાવેતર કર્યા. તેમની સંસ્કૃતિની અસર પણ હીક હીક પડી થોડું નકશીકામ પણ તેમણે ત્યાંના વામીઓને શીખવ્યું સૌથી વધુ અસર એમણે ભાના પર કરી જેથી તો સ્વાહીલી શબ્દોની સાથે સાથે કેટલાક પોર્ટુગીઝ શબ્દો પ્રચલિત થયા પાખા આમ આદિકા સાથે તેમનો સંબંધ વિશ્વસતા તેઓ ગુના મીની પ્રથામાં ચે રસ લેવા લાગ્યા

એ પછીના સૈકામાં તો અમેરિકા અને વેસ્ટ ઇન્ડિઝનો રસ પણ આ ખંડમાં વધ્યો. ઈસ ૧૬૨૦માં કેપ દીપકેપ પર અંગ્રેજ નોકોએ પોતાનો રાષ્ટ્રીય ઝંડો—યુનિયન જેક ફરકાવ્યો આમ છતાં ત્યાં વસવાનો વિચાર તેમણે સેવ્યો નહિ ત્યાર પછીના બત્રીસ વર્ષ બાદ વનદાઓના વહાણોમાંથી એમ તમીઝ ત્યાં જિતર્યો એતુ નામ હતું રીબીક (RIEBECK) તેણે ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને સાતું ત્યાંથી આગળ વધતા વહાણો માટે પુરવઠા પૂરે પાડવા મથકે રથાપ્યું એ કંપનીના ત્યાંથી આગળની સફરે જોડેતા વહાણો પાણી ખાદ્યસામગ્રી તેમ જ જોઈતી રસ્તાજોગી અથવા વસ્તુઓ—વાટખરચી ત્યાંથી મેળવી શકે તેવી ત્યાં વ્યવસ્થા થઈ આ પછી ધીમે ધીમે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ડચ વસાહતના પાયા મજબૂત થતા ગયા ઈસ ૧૫૮૮ની સાનથી બ્રિટિશ નજર જેટલી આફ્રિકાના પશ્ચિમ મિનારા પર મકાઈ હતી તેની જ કેપ પર તો હતી પરંતુ ડચ વસાહત ત્યાં દબીખૂત થતા માંડતા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની હકુમત કેપમાં રથપાવાના ચિહ્નો ઝોજા થતા લાગ્યા અંગ્રેજોની આ ઉદાસીનતાની પાછળ જવા દેદારી હતી બ્રિટિશ નેતાઓની સ્વરાજ પર ભાર ન વધારી મુકરાની તીવ્ર ઝખખાની આ કારણે જ કેપ પરથી ૧૮૦૩માં નિટને પોતાનો અધિભાર ખેંચી લીધો ૧૮૦૬માં એ અધિકાર પાછો આગળ ક્યો પરંતુ એમાં દૃતા ન હતી દક્ષિણ આફ્રિકામાં

જૂના કાળથી વસતી બ્રિટિશ પ્રજા પણ એ રીતે વતની જેવી જ થઈ ગઈ તેમની રંગબેદ પ્રત્યેની જાવના ગમે તેની હોય તો પણ આજે ય ત્યાંના અંગ્રેજોને એ નીતિની આગળ મૂકવું તો પડે છે જ

યુરોપની અન્ય પ્રજાઓની માફક જર્મન પ્રજા પણ આફ્રિકામાં રસ ધરાવનારા પછાત રહી નથી આફ્રિકામાં આવનાર જર્મન મિશનરીઓમાંના બે હતા, હુડવિગ ક્રાફ્ટ (KRAPF) અને રેબમેન (REBMANN). આ બેને જર્મન હતા બનેલી જન્મભૂમિ વર્ડે-મર્ગ હતી ક્રાફ્ટ રેબમેન કરતા દસેક વર્ષે મોટો હતો તે રેબમેન, કરતા આફ્રિકામાં બે વર્ષ વહેનો ઈસ ૧૮૪૪માં આવ્યો હતો. નાનપણથી જ ક્રાફ્ટની યાદશક્તિ અતિ તીવ્ર હતી તેણે જેમ્સ ઘુસલુ 'TRAVELS TO DISCOVER THE SOURCE OF THE NILE' વાંચ્યું અને એની જિમ્મિઓ યતનના લાગી આફ્રિકાખંડમાં આવના એની ઝખના ફળી અને એ આવ્યો ઇથિયોપિયામાં એ પોતાની નોંધપોથીમાં લખે છે તેમ.

The idea is always conceivable tens of years before the deed comes to pass

પોતાની પ્રથમ બાળકાના મૃત્યુ બાદ પત્ની માદગીમાં પટકાઈ પોતે પણ પથારીવશ થયો એ નોંધે છે કે 'એની અતિમ ક્રિયા સમયે ખૂબ કષ્ટ વેડીને હું ત્યાં માડમાંડ હાજર રહી શક્યો' પત્ની અને પુત્રીના આવાતથી અત્યંત વ્યથિત હોવા છતાં પણ તેણે પોતાનું મિશનકાર્ય આગળ ચાલુ રાખ્યું એક તરફ તેનું બાળબંધન જાપાતર કાર્ય ચાલતું હતું અને બીજે પક્ષે સ્વાહિલી ભાષા પર પ્રભુત્વ મેળવવાનું મોઝાસાથી પદરેક માઇન રાખાઇ રમ્પયા ખાતે સ્થાપેનું મિશન-કેન્દ્ર પણ ઠીક ચાલતું હતું અવારનવાર પ્રદેશોની સફળ પણ થયા કરતા હતાં આવી એક સફર દરમિયાન તેણે ૧૮૪૯માં કેનિયા પર્વતના દર્શન કર્યા પોતાની સફર વિષે નોંધ-પોથીમાં લખતા તે જણાવે છે

‘ મારા બેડા કાઈ લોખડના ન હોય, વાળ જાણે વાનરના ન હોય અને ચરમામા કાઈ અગ્નિ કૌતુક ન લયું હોય તેમ કામ્યા જ્વલિના લોકો એમનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા. ’

મિશનરી તરફિના અદાર વર્ષ દરિમયાન દરેલા અનુભવોની નોંધ તેણે એક મિશનરીની અદાથી કરી છે ખરી રીતે એ પુસ્તક તેમની મિશનરી-પત્રમા પ્રગટ થયેલી નોંધનું સંકલન જ છે.

રેખમેન કાફો અનુગામી હતો, અને છતાં કિયિમાજમે પર્વતના હિમા-ગદિત શિખરનું દર્શન તેના પુરોગામીએ કેનિયા પર્વતને નિહાળ્યો તે પૂર્વે એક વર્ષ આગળ કર્યું હતું બાઈબલ અને છત્રી એ એના સદાપના સાથી જ્યાં એના નોકરો પણ એને બહુ સાથે રાખવા સમગ્નવતા અથવા તેઓ પોતે સાથે રાખી બેતા, ત્યાં પરમાત્મારમરણરૂપી અભયમ હચિયાર સાથે રાખનાર આ મંદો નિર્મયતાથી આગે કદમ ઉઘવતો. ઘણીવાર નિરાશ થવાના પ્રસંગો આવ્યા, પણ નિરાશાને એના હૃદયમા કદી વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત થવા મળ્યું નહિ રોગથી ઉભરાતા અને અનેક પ્રકારનો ત્રામ જ્યાં બાપી ગયો હતો તેના પ્રદેશમાના ઓગણત્રીસ વર્ષના એકધારા વસવાટે તેની કાયાને સાવ ધમી નાખી આરોગ્ય લઈ ગયું અને આખોના દીવા જુઝવા લાગ્યા તો ય તેણે માથે લીધેનું કામ બંધ ન કર્યું. પોતાની જન્મભૂમિમાં પાછા ફર્યા બાદ તેના આયુષ્યે તેને લાભો સાથે આપ્યો નહિ.

આ જર્મન મિશનરીઓ ઓગણત્રીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમા પૂર્વ આફ્રિકામા વસ્યા હોવા છતાં એ સદીના અંતિમ દાળ લગી જર્મન વસાહતના પાયા નખાવા પામ્યા નહિ ડો કાર્લ પીટર્સના એ વસાહત ગ્યાપિત શ્રવાના લગીરથ પ્રયત્નની તેમ જ એ વસાહતના ડાલના પાયાને છેક સુધી અડગ રાખવા અનુપમ પુરુષાર્થ કરનાર જર્મન સેનાપતિના અપ્રતિમ વીરત્વનાં યશોગાન એ અન્ય કાઈ પત્રમા નોંધ્યા છે, એટલે એ વિષે ફરી નથી લખતો.

આદિકાના સમગ્ર ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિએ કરીએ તો સહેજે જણાઈ આવે તેમ છે કે ઝોગણીસમી સદીના પ્રારંભથી જ આ ખંડમાં યુગપરિવર્તન આરંભાયું. સદીઓ જૂની ગુલામીની પ્રથા નાબૂદ થઈ અને આ ખંડના વિકાસનો એક નવો તબક્કો શરૂ થયો. લોહીના વેપારને બદલે આ ખંડની અતિમૂલ્યવાન ખનિજ તેમ જ એની ડાચી પેદાશ તરફ સત્તાપ્રિય રાષ્ટ્રોનું ધ્યાન ખેંચાયું. આ દૃષ્ટિપરિવર્તનનું શુભ ફળ એ આવ્યું કે નવા ઉદ્યોગો સ્થપાયા, નવા રથજ-માર્ગો અને જળમાર્ગો શોધાયા, ખેડાયા. યંત્રયુગના પ્રથમ પ્રતિનિધિરૂપ રેલવે પર ગાડી આગળ વધવા લાગી. પછીની સદીનો ઉદય થતાં થતાં તો યંત્રયુગનો અને સામાજિક તથા આર્થિક નવ-રચનાનો વિસ્તાર વધવા લાગ્યો. ૧૯૦૨ લગીમાં તો મોઝાસાથી વિક્ટોરિયા સરેવર સુધીનો ૫૮૭ માઈલનો રેલમાર્ગ તૈયાર થઈ ગયો. આ બધી નવરચનામાં અનેક પ્રકારનાં કાંચોની અવહેલના કરી આત્મબલિદાન આપનાર પાયામાં પુરાયેલા ભારતીય કારીગરોની ગૌરવગાથા સમયનાં વહેણની સાથે અવિરત મુંઝવા કરશે.

આ બધી વધતી જતી સમવડોએ જ જાણે ધરતીના પેટાળમાં અનેક સૈકાઓથી છુપાયેલી સંપત્તિને બહાર આવવા પ્રેરી. આજે દક્ષિણ આફ્રિકા, પશ્ચિમ આફ્રિકા, રોડેશિયા, કેનિયા વગેરે પ્રદેશો આ ખંડને નવી નવી યોજનામાં ધસડી ન જતાં હોય તેમ જણાય છે. હીરા, સોનું, યુરેનિયમ, થોરિયમ, રસાયણો, તમાકુ, ત્રાણું, રબ્બર, કોફી, કોકો વગેરેની પેદાશોએ આ ખંડની સરત પલટાવી નાખવાની જાણે સ્પર્ધા ચોજી છે. રેલવે, ધોરીરુમાર્ગો, હવાઈ મથકો, સ્થાનિક ઉદ્યોગો—એ બધાનો વિસ્તાર આફ્રિકાની વધતી જતી યોજનાઓ અને સમૃદ્ધિ પામતા ઉદ્યોગોનું જ શુભ ફળ છે. વિકાસ સાધતી અને સમગ્ર જનતા જતી આર્થિક તથા સામાજિક ક્રાંતિ આ ખંડ પાસેથી અત્યારે માગે છે અથડ માનવશક્તિ, અટલ રાષ્ટ્રીયતા, પ્રતિભાશાળી શુદ્ધિમતા અને સંગીન એકતા !

આ છે આ દેશના ઈતિહાસનું સંક્ષેપમાં આલેખાયેલું એક
માન! પડાશર્મા સૌને માદ કરજે. અમે કુશળ છીએ; તમે હરો.
માને વંદન, પત્ર લખજે.

લિ. સંજયના
વંદેમાતરમ્

પત્ર સાતમા

પુરાતન સંબંધ

પ્રિય જયંત,

આફ્રિકાના અતિરામ પુરાતન ઇતિહાસ વિષે લખવા કહી તું મને ભારત-આફ્રિકાના અતિ પ્રાચીન સંબંધના કાળમાં^૧ ડોકિયું કરાવવા જણાવે છે. આ વિષેની તારી કુતૂહલવૃત્તિને સંતોષવાનું કામ તું કદાચ ધારે તેટલું સહેલું નથી. આફ્રિકાના પુરાતન ઇતિહાસ કે ભારત આફ્રિકાના પ્રાચીન સંબંધ વિષે લખવું એટલે કે એક મહાન સંશોધનના કૃત્રવા જેવું છે; પરંતુ તારી જિજ્ઞાસાવૃત્તિને સંતોષવી તે પણ મારી ફરજ છે એટલે જ આવા મહાન વિષયને શક્ય તેટલો ન્યાય આપવા હું કલમ ઉઠાવું છું.

આફ્રિકા ખંડ વિષે જાણે પણ કેટલાક માનવીઓના માનસ બ્રમચૂલક દૃષ્ટિથી-વિચારોથી ભર્યા છે તેમનામાં અત્યારે પણ આ ખંડને અધારિયા ખંડ તરીકે જાણખા શકાય^૨-એવી પરિબ્રામક મનોદશા જણાય છે. આ ખંડનાં વતનીઓની પાસે જૂતકાલીન સંસ્કૃતિનું આગવું ગોરુ નથી કે નથી તો તેમની કને ઉત્તજ્જ્વળ ભાવિ-આ પ્રકારની અને તે પણ આવા કાળમાં કલ્પના કરવી તે કેવળ અવારતવિક જ નહિ, પરંતુ અસંભવિત મિથ્યા કલ્પના જ ગણાય.

આજે તો આ વિરાટ જગે છે.....જગી ચૂક્યો છે. એણે જૂતકાળની તંદ્રાને ત્યાગી દીધી છે. એ કટીબદ્ધ થયો છે. એનામાં રાષ્ટ્રીયતાનો પવન ફુંકાવા લાગ્યો છે અને નવ જગરણુ તેમજ નવવિધાનને પંથે વળી ચૂકેલો એ વિરાટ પોતાની સંસ્કૃતિ તથા એનાં ગનગૌરવને સંભાળવા, જાળવવા અને સુરક્ષા લાગ્યો છે. ભણે એ સંસ્કૃતિએ કે અતીતમાં દટાયેલા ગૌરવે ઉત્તુંગ શિખરો સર ન કર્યાં હોય, ભણે એણે વિશ્વની સુકીર્તિત સંસ્કૃતિમાં સન્માનિત સ્થાન પ્રાપ્ત ન કર્યું હોય, પરંતુ એથી જ એ હરતીમાં ન હતી એમ કહી એનું અસ્તિત્વમાત્ર મિટાવી દેવું એ તર્કબદ્ધતા તો ન જ કહેવાય !

આફ્રિકાની વિધવિધ જાતિઓનો અભ્યાસ કરતાં એટલું તો સહેજે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે તેમ છે કે તેમાંની કેટલીક તો ખૂબ જ આગળ પડતી છે. તેમના જીવનમાં કેટલું કરતાંની સાથે તેમની સંસ્કૃતિનાં દર્શન થયા વિના રહેતાં નથી. કેટલાક ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના આગ્રહીઓને કદાચ એમાં યથાપેક્ષા ફલપ્રાપ્તિ ન થાય, છિંતુ પશ્ચિમ કે દક્ષિણ આફ્રિકાની સંસ્કૃતિ કોઈ અભ્યાસી સંશોધકનું ધ્યાન ખેંચ્યા સિવાય રહેતી નથી.

જ્યારે પોર્ટુગીઝ વહાણુવરીએ કેપ ઓફ ગુડ હોપ થઈને પૂર્વ આફ્રિકાની પ્રથમ સફર આદરી અને ત્યાર પછીથી ભારત તરફ વહાણોનાં સુકાન વળવા લાગ્યાં તે વખતે આફ્રિકા વિશ્વથી તદ્દન અજ્ઞાત અને અધિકારમય ખંડ લાગતો હતો તે વાત સાવ કાઠી નાખવા જેવી નથી. પરંતુ તે પહેલાંનાં અસંખ્ય વર્ષોના ઇતિહાસને સહેવાઈથી જૂવી જઈ ચકવાનું કોઈ કારણુ નથી, ભણે પછી અતીતના ગર્ભમાં સરેવો ઇતિહાસ અદ્યપ્તતા કે અજ્ઞાત હોય ! ઇસુની ચતુર્થીના આરંભ પૂર્વે પાંચ હજાર અને કેટલાકની માન્યતા પ્રમાણે છ હજાર વર્ષ અગાઉ મેસોપોટમિયાની સુમેરિયન પ્રજા બલવતા અને વૈભવમાં ખૂબ જ આગળ પડતી હતી. મધ્યપૂર્વની યુરેડીસ અને ટૈગ્રીસ નદીની

મધ્યમાં આવેલા પ્રદેશમાં વસતી આ જાતિની ઉત્પત્તિ વિકાસના જાણે
ક ચરમ શિખરે પહોંચી હતી. એ સમયે આ પ્રજા ભારતીય પ્રજા-
જનો સાથે વેપાર-વ્યવહારથી સંકળાયેલી હતી. જ્યારે એક પ્રજા
અત્યંત સમૃદ્ધ હોય ત્યારે એની પડોશી પ્રજામાં પણ સર્વોદય-
આત્મોદયની લાવના જાગૃત થયા સિવાય રહેતી નથી. આ પ્રજાની
સમૃદ્ધિ અને એના વૈભવથી અંગર્ગર્જનને તેના પડોશીઓની આંખમાં
ધર્પિનો દાવાનળ લખૂકવા લાગ્યો. આ પડોશીઓ હતા એસિરિયનો.
તેમને પણ કાંઈક રીતે સુમેર સમૃદ્ધિ અને તેમનો અખૂટ વૈભવ
હસ્તગત કરવાનો લોભ લાગ્યો. તેઓ સુમેરિયનો સાથે વેપાર હરી-
કાઈમાં પડ્યા અને એ હરીકાઈના કળ સ્વરૂપે તેમનો સિતારો ચમ-
કવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તેમની વેપાર-કળા વિકસવા લાગી. પરિણામે
તેમણે ભારતનો વેપાર હાથ કર્યો. જ્યારે અસુર પ્રજાનો આમ હિંદ
થવા લાગ્યો ત્યારે સુમેર પ્રજાનું એ દિશામાં પતન થવા લાગ્યું.
આ અસુર પ્રજાની સંસ્કૃતિનાં પરિણામો આફ્રિકાના અનેક પ્રદેશોમાં
દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેમ જ ત્યાં તેમના આફ્રિકામાંના વસવાટ વિષેના
પુરાવા સંશોધવાનું કાર્ય એટલું બધું સરળ નથી.

સિંધના હારખાના જિલ્લામાંના મો એન-એ-દારેના તેમ જ
પંજમમાંના મોંટગોમરી જિલ્લાના હારખાના ખોદકામ પછી પ્રાપ્ત
થયેલા ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૫૦ના સમયના હોવાનું મનાતા અવશેષો
પરથી એટલું તો સિદ્ધ છે કે સિંધુની ખીણમાં વસતા અનાયો અતિ
સંસ્કૃત હતા અને બેબિલોનિયન સંસ્કૃતિના ઉજંગમાં ઉછરેલા સુમે-
રોની સહ્યેના વ્યવહારથી તેઓ જાંકળાયેલા હતા. અને પ્રજાઓનો
સંબંધ અતિ નિકટનો અને ધનિષ્ઠ હતો. ભારતીય વેપારનો વિકાસ
સાધના ખાતર એ વખતે એ પ્રદેશમાં ભારતીય વેપારીઓના દલાલો
પણ હતા. જ્યારે સુમેર પ્રજાને ર્યાને અસુર પ્રજા વિકાસનાં શિખરો
સર કરવા લાગી ત્યારે અસુર રાજવીએ ભારતમાંથી કપાસના છોડ

મગાવીને પોતાના પ્રદેશમાં રેખાવ્યા હોવાની ઘટના પણ ઇતિહાસમાં નોંધાયેલી છે.

વેદ એ અતિપુરાતન ભારતીય આર્ષ સાહિત્ય છે. સગવેદનો સૌથી પૂર્વ ભાગ ઈ. સ. ૨૫૦૦માં રચાયો હોવાનું અતુમાન તારવવામાં આવ્યું છે. અન્ય વેદોનો રચનાકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ થી ૮૦૦ વચ્ચેનો ગણવામાં આવે છે. ઈ. સ. પૂર્વે આઠમા સૈકામાં વેદોની રચના પરિપૂર્ણ થયેલી મનાય છે. વેદના મધ્યકાળમાં ઉત્તર વેપાર દ્રવ્યો-દ્રાવ્યો હતો. વળી સંસીધનો એ વાતને ય પુરવાર કરે છે કે છેક જૂના કાળમાં ભારતનાં 'રાનસુકાની જહાજો' વેપારને ખાતર મહાસાગરોને ખોળે નિર્ભયતાથી અને સગૌરવ મૂલતાં વિશ્વને અંદન, આમકું, ઇમારતી લાકડું, લોખંડ, જાત જાતનાં રત્નો તથા મોતીઓ, દવાઓ, આભૂષણો, મસાલા, વાંદરાં, મોર વગેરે પૂરાં પાડતાં. આમ બેબિલોન, મિસર, સીરિયા, રોમ વગેરે દેશો સાથે ભારતીય વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો. આ વેપારવિનિમયમાં ભારતને રામનું રેશમ, મિસરના ચરાખ, આરબી ઘોડા વગેરે મળતાં. મિસરના પીરામીડોમાં સુરક્ષિત મળીઓ માટિનાં કદ્દન સિંધમાંથી નિકાસ પામેલા મુંદામમ કોપડમાંથી તૈયાર થતાં. કોશામ્બી અને ત્યારબાદ ધણે કાળે પૈંથુ અને નગર આવા વેપારનાં સર્વોત્તમ ધામો બનેલાં. પ્રિયદર્શી અરોઠકનો રાજ્યારોહણ સમય ઈ. સ. ૨૭૪નો. એના રાજ્યકાળ દરમિયાન ભૃગુક૨૭ (ભૃગુ) આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિને વરેલું બંદર હતું. ઈ. સ. પૂર્વે પ્રથમ શતાબ્દીમાં દક્ષિણ ભારતમાં સાતવાહન વંશનો ઉદય થયો. સિમુક આ વંશનો સંસ્થાપક રાજા હતો. તેમની રાજધાની ઔરંગાબાદ જિલ્લાના પ્રતિસ્થાન નગરમાં હતી. આ પ્રતિસ્થાન તે જ ઉપર્યુકત પૈંથુ યત્રથી સાતકર્ણી આ વંશનો છેલ્લો રાજવી એ કાળ દરમિયાન પણ આ વેપાર સમૃદ્ધિને શિખરે પહોંચિતો હતો.

ઐતરેય બ્રાહ્મણ, વિષ્ણુપુરાણ આદિ ભારતીય પુરાણન મંથો-

માંથી મળતી સંજ્ઞાઓ—શંખદ્વીપ, કુશદ્વીપ, અમર-અમૃત સરોવર (વિક્ટોરિયા સરોવર), ગિરિમંદાર (દ્વિભિમાંનરો, ચંદ્રગિરિ) (MOUNTAIN OF THE MOON), રેવણગિરિ (રુવેન્ઝોરી), કૃષ્ણા (નામ્બ) —ભારત આફ્રિકાના અતિજૂના સંબંધોની જ સાખ પૂરે છે. આફ્રિકાના સાહસવીર કેપ્ટન જોને હેલિંગ રપેકને એડનની લશ્કરી યરાકમાંથી પ્રાપ્ત થવા પામેલી વિષ્ણુપુરાણની નકલમાંની નામ્બ વિષેની માહિતીથી તે નામ્બિનું મૂળ શોધવા પ્રેરાયો એ વાત તો જમપ્રસિદ્ધ છે. બાઈબલમાંનાં તેમ જ આરબ મુસાફરોએ ખૂબ જૂના સમયમાં કરેલાં વર્ણનો દ્વારા પણ આ સંબંધ સારી પેઠે દર્શિત થાય છે.

ગુપ્ત સામ્રાજ્યની શરૂઆત ચર્ક્રિ. સ. ૩૧૬માં. એ વંશનો પ્રથમ રાજવી હતો ચંદ્રગુપ્ત. છુદ્ધગુપ્ત—જેએ ઈ. સ ૪૬૫ લગી રાજ્ય કર્યું, અને બાનુગુપ્ત પછી આ વંશ સદાયને ગટિ અસ્ત પામ્યો. આ ગુપ્તકાળના સિલ્લાઓ રોમન સિલ્લાઓને અનુસરીને બનાવવામાં આવેલા હતા. થોડા જ સમય પૂર્વે માડાગારકરમાંથી મળી આવેલા સિલ્લાઓ ગુપ્તકાળના સિલ્લાઓ હતા એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. માડાગારકરમાં મળી આવેલા આ સિલ્લાઓ પણ ભારત-આફ્રિકાના ગાઢ સંબંધની સાબિતી આપના માટે પૂરતા છે. ભારતનો કડીગદ્ધ ઇતિહાસ આરંભાય છે ઇસવીસન પૂર્વે ૬૦૦ની સાલથી, અને આ પ્રાચીન યુગની પૂર્ણાકૃતિ થાય છે હર્ષવર્ધનની મૃત્યુસાલ ઈ. સ. ૬૪૭થી. ૧૨૦૦ વર્ષનો આ ગાળો ઇતિહાસકારોના મંતવ્ય પ્રમાણે ભારતીય સર્વોપરિતાનો તેમ જ અકલ્પ્ય સમૃદ્ધિનો કાળ છે. આ સમૃદ્ધિના પીડળાગરૂપ હતાં ભારતનાં અડીખમ જહાજો. તે કાળના સાગરખેડુઓની પાસે જીપણ દરિયાઈ તોફાનોનો અડગતાપૂર્વક મુકાબલો કરી શકે તેવાં વિરાટકાય જહાજો હતાં, એટલું જ નહિ પણ આવાં જહાજો તૈયાર કરવાના, વાડા પે ભારતમાં અનેક હતા.

ઇતિહાસ એ વાતનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે કે ભરૂચના તત્કા-
લીન રાજવીએ પરદેશમાંથી નોકરો તેમ જ વાસણો મગાવ્યા હતા.
તેમના આગમન પછીથી તેવા નોકરોને ઉપયોગની ચીજો ભારતમાં
આયાત થવા લાગી હતી. લગભગ ૨૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે ભરૂચ સોને-
કાગાએ વિકસેલું બંદર હતું. એ પછીના ઠાળમાં મલબાર, તાલિ-
મોપારા, કમ્બાણુ આદિ ભારતનાં અન્ય બંદરો પણ જાણે તેમણે
યોવન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેમ પ્રતિતિથી ધનકલા લાગ્યાં હતાં. ભારતનાં
દક્ષિણે આવેલાં કેટલાંક બંદરોને લીધે જગતના કેટલાક ભોક્ષા
દક્ષિણ ભારતને ભારત ગણવા લાગ્યાં હતાં. સોનું, હાથીદાંત આદિની
આફ્રિકાની પેદાશ હજારો વર્ષ પુરાણી છે. કદાચ આજે પ્રાપ્ત થાય છે
તેટલા પ્રમાણમાં એ વખતે એ બંને પ્રાપ્ય ન હોય. એ મૂલ્યવાન
ચીજોને મેળવવા અને બદલામાં પોતાની ચીજોની નિકાસ કરવા માટે
પરદેશી પ્રજાઓ અસંખ્ય વર્ષો પૂર્વે આવળ કરતી હોય તો તેમાં
આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. આવી વેપારી પ્રજાઓમાં ભારતની
પ્રજાનો આફ્રિકા સાથેનો સંબંધ આફ્રિકાથી નિકટનો રહ્યો છે તે
નિશ્ચિત છે. ઇ. સ. પૂર્વે તૃતીય સદ્વત્સાબ્દમાં આર્યોના આગમન
પૂર્વે આફ્રિકાના હબ્સીઓએ અરબસ્તાન મારફતે પશ્ચિમ અને
દક્ષિણ ભારતમાં પ્રવેશ કરેલો તેવી માન્યતાને ય સમર્થન મળ્યું છે.
દક્ષિણ અને ઉત્તર ભારતની કેટલીક આદિમ જાતિઓમાં હબ્સીઓનો
અંશ હોવાની વાત નિષ્કારણ નથી. સૌરાષ્ટ્રનાં કેટલાક ગામોમાં આજે
પણ હબ્સીઓ જોવા મળે છે, પછી જાણે તેમણે ઠાળખાને જે તે
પ્રદેશની ભાષાને સ્વીકારી હોય એમ તો આજે આફ્રિકામાં વસતી
ભારતની પ્રજામાંથી કેટલાક લોકો તો અહીંની ભાષાઓને પણ કંઈ
જાણે અને માતૃભાષાની આગવી વિશિષ્ટતાથી નથી ભેગલા ?
‘સિન્ધુનું’ નામ પરિચયનોએ હિંદુ પાડ્યું. ગ્રીક લોકોએ ‘ઇન્ડોસ’
ચાન્દ પ્રચલિત કર્યો. ખરી રીતે જંબુદ્વીપ એ ભારત જ હતો. વેદિક
યુગના વીર ભરત પરથી એ નામ ભારત ક્યું. આમ જુદા જુદા

તખત્તામાં જુદા જુદા પ્રદેશોનાં નામ-જેમ ભારતનાં બહુમાં તેમ-
બહુતાં રહે છે ખરાં; પરંતુ એથી કોઈ પણ પ્રદેશનો ઇતિહાસ
જ્યારે પ્રાપ્ય ન હોય ત્યારે એ પ્રદેશ બીજાની સાથે સંકળાયેલો
ન હોય કે વેરાન જ હોય એ પ્રકારનું અનુમાન પ્રુદ્ધિજન્ય ગણી
શકાય નહિ. બલે •કડીગદ્દ ન હોય પણ છૂટાં છૂટાં અનુમાનો
દ્વારા સમર્થન પામેલો ભારતનો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ વર્ષનો
ઇતિહાસ મળી શકે તેવો છે. એ પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં ભારતમાં રહેતા
લોકો કાળા, ઠીંગણા અને બરછટ વાળવાળા હતા. કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું
માનવું છે કે આ લોકો હબસી જાતિના જ હોવા જોઈએ. તેઓ કૃષ્ણમૂળાદિ-
તું બક્ષણ કરતા, વસ્ત્ર પહેરતા અને શુકાઓમાં વસતા. આ પૃથ્વર-
યુગના માનવીઓ અને દ્રવિડ જાતિના લોકો ભારતના આદિવાસીઓ
હતા. આર્યો ભારતમાં આવ્યા તે પૂર્વે આ લોકો સારાથે ભારતમાં
વસેલા હતા. કેટલાક નૃવંશશાસ્ત્રીઓ એવું ચે પ્રતિપાદન કરે છે.
હજારો વર્ષ પૂર્વે ભારતની કેટલીક આદિમ પ્રજા આફ્રિકાના સિન્ન-
બિ ન પ્રદેશોમાં વસેલી. આ બધાં અનુમાનો પરથી એક વાત તો
સ્પષ્ટ છે કે ભારત આફ્રિકાનો સંબંધ પ્રાગૈતિહાસિક કાળનો છે.
આ સંબંધને જગતની એક કે બીજી પ્રજા સ્વીકારે કે નહિ, પણ
એથી એ સંબંધને નકારી શકાય નહિ. એ પણ શક્ય છે
કે એ કાળમાં આજે ભારત અને આફ્રિકા અલગ પડી ગયા
છે તેટલા દૂર ન હોય. આ વાતને પણ સમર્થન મળે છે હિમાલય-
માંથી મળી આવેલા જળચોડાનાં અસ્થિ પરથી.

લગભગ ૨૬૦૦ વર્ષ પૂર્વે વિશ્વવિખ્યાત રાજા સોલોમને ભાર-
તીય વેપાર પર આધિપત્ય જમાવ્યાની ઘટના પણ ઇતિહાસસિદ્ધ છે.
ઈ. સ. નાં પ્રારંભિક વર્ષોમાં વિશ્વની માનવજાતિને એક અગ્રાત
સાહસિકતું—‘પેરિપ્લસ ઓફ ધી ઇરિથ્રિયન સી’—નામક પુસ્તક પ્રાપ્ત
થયું. આ પુસ્તકમાં ‘ઇરિથ્રિયન સી’—જો ઉલ્લેખ છે તેમાં—તે સાહસિક
‘ઇરિથ્રિયન સી’ દ્વારા અરબી સમુદ્ર, રાતા મહાસાગર તેમ જ પૂર્વ

આદિકાના દિનારાની સાગરપટ્ટીનો સમાવેશ કર્યો છે. આ કાળમાં ભારતના ભૂમ્ય બંદરેથી રંગમેરંગી મોતીઓની અને મણકાઓની નિકાસ ખૂબ જ પ્રમાણમાં થતી હતી એ સમયનાં ભારતથી બેપડનાં કેટલાક વહાણોં એ સડવાળાં હતાં. માછલીનાં ચિહ્નવાળી મુઠાઓથી અંકિત સિક્કાઓ પણ જોવામાં આવતા. દક્ષિણ આદિકાના કેટલાક પ્રદેશોમાં વસનાં હજારીઓ એ વહાણો ભારત કબંજાતાં મોતીઓનો કાનનાં આભૂષણ તરીકે બહોળો ઉપયોગ કરતાં. ઈ. સ. ૪૭ની સાલમાં આ પ્રકારના વેપારમાં સંકળાયેલા ગ્રીક સાગરયાત્રી હિપ્પેલસ્ટુ નામ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. ભારતથી થતી ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓની નિકાસ અને ભારતમાં થતી આયાતનો ચતુર્હાર આ કાળ દરમિયાન સ્થાયી સ્વરૂપમાં જોવા મળતો. પંદરમો વર્ષ પૂર્વેનાં હજાર વર્ષ દરમિયાન ઇથિયોપિયા અને દક્ષિણ આફ્રિકા વચ્ચે વસતા માનવ-સમાજે સંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ મેળવ્યા હોવાના પુરાવાઓ આજે મળે છે. મોનો મોટાપાર્ટિડેશિયા)ના તત્કાલીન સામ્રાજ્યના ઇતિહાસ-માથી આ પુરાવાઓ ઉપલબ્ધ થાય તેમ છે. ત્યાંનાં ખંડિયેરો આ વિશ્વનાં સૌથી ધનોમાં અગત્યનો તેમ જ પ્રમાણભૂત કાળો આપે તેવાં છે એ કાળ દરમિયાન આફ્રિકા લોકોમાં કૃષિ તેમ જ શિપવિદ્યાનું ગૌરવ પણ હોય તેમ જણાય છે. પોતાના નાનકડા વિસ્તારમાં અને તે થ એ વિસ્તારમાં ભટકતી ટોળીઓના સમાજ પર અંદુર ધરાવતી હોય તેવી અમણીઓની રાજ્યપ્રથા એ સમયે અસ્તિત્વમાં હોવાની ધારણા બિનપાયાદાર હરે તેવી નથી. મધ્ય અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસના વતનીઓએ પોતાનાં જીવનને અને જીવનધોરણને ત્યાંના હવામાનને અનુકૂળ તેમ જ આધીન રહીને સ્થાયી સ્વરૂપ આપ્યું હતું. ત્યારના લોકો નાઈલપ્રાંતની તથા ઇથિયોપિયાની લોહયુગીન સંસ્કૃતિથી વિમુખ થતા જતા હતા. ઝિમ્બાબ્વેની સંસ્કૃતિ પર પડતી ભારતીય સંસ્કૃતિની અસર દલીલ થતી જતી હતી. ભારતની ધાતુઓની માગને કારણે અહીંની સંસ્કૃતિનો ઉદય અને વિકાસ થતા લાગ્યો હતો—

નૂતન સંસ્કૃતિની સાથે રચાનિક સંસ્કૃતિનો આમ સમન્વય આરંભાયો હતો. આ રીતે આદિકાના પ્રવેશોમાંના ઇસ્લામના ઉદય પૂર્વેની આદિકી કિનારા પરની વસાહત તેમ જ સંસ્કૃતિ મહત્વના સંશોધનનો વિષય છે. પુરાતત્ત્વવિદો અને સંશોધકો આ બાબતમાં વિમુખ રહેવા પામ્યા નથી એ ખીના સંતોષપ્રદ છે. આ દિશામાંનાં સંશોધનોનું કાળબલે નક્કર પરિણામ આવશે એવું માનવું એ અતિશયોક્તિ નથી.

દક્ષિણ ચીનની સાથેનો આઠમા સૈકાનો તેમ જ આદિકાના અગ્નિખૂણે આવેલા મોઝાબિક-તે કાળમાં 'સોફાલા' નામથી વિખ્યાત બનેલા-૫૮૨ સાથેનો દશમા સૈકાનો ભારતનો ધનિક સંજ્ઞા ઇતિહાસ-સિદ્ધ અને આધારભૂત છે. આવા જ કોઈક સંજ્ઞાના અવલંબને તેરમી શતાબ્દીમાં આદિકનોએ કરેલું પિત્તળ પરનું ધાતુકામ અને નાઈજીરિયાના બેનિન નગરમાં થયેલું નકશીકામ, જે આજે પણ બ્રિટિશ સંગ્રહસ્થાનમાં જળવાઈ રહેલું જોવા મળે છે તે તત્કાલીન આદિકન સંસ્કૃતિનું ઘોતક છે. આ ઉપરાંત સિંચાઈ, અનબતન રીતે કરવામાં આવતી ખેતી; નિકલ, સોનું, ત્રાંબું આદિ ધાતુઓનું જૂનવાણી રીતે ચતું ખોદકામ, શિકારની પ્રથા વગેરે જીવનનિર્ગમનની નીતિરીતિમાં આપજુને આદિકી પ્રજાની પુરાતન સંસ્કૃતિનાં અને તેની સાથે અન્ય-સંસ્કૃતિનાં આદિ સમન્વયનાં દર્શન થયા વિના રહેતા નથી.

આમ પ્રાયઃ બેહજાર વર્ષ પૂર્વે રચાયેલા 'પેરિપ્લસ' તથા અઢારસો વર્ષ પૂર્વે લખાયેલા, ગ્રીક ભૂગોળશાસ્ત્રી ટોલેમીના, પુસ્તક દ્વારા પણ ખારીગાઝા (અરબ) તથા એરિયેકા (વેરાવળ) જેવાં ભારતીય બંદરો આદિકાના મેનાથિયસ (જગત્તાર) સાથે સીધા સંપર્કમાં હોવાનાં ક્યન મળે છે. એ ઉપરાંત આપજુને એ માહિતી પણ મળે છે કે આ બંદરો વચ્ચેના વ્યવહાર કાર્તિકથી ગૈશાખ માસ પર્યંત ચાલુ રહી શકે તેવી દરિયાઈ અનુકૂળતા રહેતી. આ કારણોને લઈને જ છેક દ્વિતીય ઇસવી શતાબ્દીથી માંડીને ચૌદમા સૈકા સુધી ભારત આદિકાના કિનારા વચ્ચેના વેપાર વ્યવહાર કેવળ

ભારતીયોના હાથમાં રહેવા પામ્યો હતો એટલું જ નહિ, બધકે એ કાળ ભારતીય વાણિજ્યનો સુવર્ણકાળ રહ્યો હતો. યૌદ્ધમાં શતકમાં લખાયેલા વર્ણન દ્વારા ઇન્દ્રિય બળતા નામનો યાત્રી પણ આ બાબતનો આધારભૂત ઉલ્લેખ પૂરો પાડે છે. તને યાદ હશે કે આ જ મોરોઝોના આરબ મુસાફરે યૌદ્ધમાં સૈકામાં ભારતની રાજધાની—દિલ્હીને વિશ્વ-માંના એક મોટા નગર તરીકે વર્ણવ્યું હતું. આદિકાનાં તેમ જ ભારતીય બંદરો પરની પોર્ટુગીઝ જમાવટ પછી આ સંબંધ—બંધન નિર્ભળ તેમ જ નિર્ભળ બનતો ચાલ્યો. જો કે આ નવો સંબંધ જમાવવામાં પણ ભારતીય લડવીર માલમોની સહાયની નેધિપાત્રતા જોવા મળે છે ખરી. એરિથેકાના વાસી માલમ કાનાએ જ વારકો—ડા—ગામાના વહાણને એરિથેકાને બદલે જાણીબૂઝીને કાલિફટ તરફ દોર્યું હતું. આ દિશાસૂચન પછીથી સત્તાસમુદ્રમાં થઈને અરબસ્તાન દ્વારા ભારત આવતાં યુરોપી યજ્ઞહાળે સવિશેષ દક્ષિણ ભારતના બંદરોમાં લાંગરતાં થયા હતાં.

આ છે ભારત—આદિકાના પુરાણ સંબંધની ઝાંખી. ભારત—આદિકાના પ્રદેશો પર યુરોપીય સત્તાઓનો પગદોડો જાગ્યો અને પાશ્ચાત્ય રાજ્યસત્તાનાં મૂળ જોડાં ગયાં ત્યારથી આજ લગીનો ઇતિહાસ તો સુપ્રાપ્ત છે. અને લાગે છે આટલી માહિતી તને થોડો પણ સંતોષ આપશે. બસ ત્યારે રમ લઉં.

સિ સંજયના

વંદેમાતરમ

પત્ર આઠમો

જંતરમંતર

પ્રિય જયત,

તારો કાગળ મળ્યો એ પરથી તારે આ ખડના તારિકા-
જંતરમંતરવાળા વિષે જાણવાની ઇચ્છા છે તેની મેં નોંધ લીધી
આ વિષય પર આગળ ઉપર લખવાનું ન શકતા અહીં જ એ
વિષે દૂર નોંધ કરું છું. આદિમાં ખડના અનેક વિષયની જેમ
પ્રસ્તુત વિષય પણ વિશાળ સંશોધનને માટે યોગ્ય છે આ બાબત
પર જે સામગ્રી એમ્હી કરનામાં આવે તો ત્રણે ભરાય એટલી
માહિતી મળે તેટલું જ નહિ, પણ આ ખડના વતનીઓના જીવનને
સમજવામાં ય એક અત્યંત ઉપયોગી પાસું મળી આવે ખરું.

ભારતના ધૌરાણિક ધર્મજીવનને તપાસવામાં આવે તો તેમાં
પણ ત્યાની આવી પરિસ્થિતિની જાણ થાય ભારતનાં આગમ
અથવા તત્ત્વવિદ્યા પર તો ઘણી રચનાઓ ચર્ચા છે એમાં લિન્નલિ ન
પ્રમારે આધિદૈવિક શક્તિઓની સહાય શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેની
પદ્ધતિઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે આવી રચનાઓ મોટે ભાગે
ગુપ્ત રહી છે અને જેમને એ વિષે માહિતી નથી તેઓ એ વિષે
અતિશય અત્પ્રજ્ઞાન ધરાવે છે આમાંથી નવ સસાઓના અભ્યાસીને,
ધર્મના વિશ્લેષણી ઐતિહાસિક સાગાઓના દર્શન કરવા ઇચ્છનારને

તથા નિઃસ્માતી ઘટનાઓ વિશે માહિતી મેળવવા ગ્રાહનારને ઘણું ઘણું સાંપડે તેમ છે. આપણે ત્યાં શુદ્ધ આગમોની પતિત દશા આવી અને જનદુર્ઘ અસર દર્શાવનાર ક્રિયાકાંડ ઉપસ્થિત થયાં. એમાંથી વિનિપાત શરૂ થયો અને અચાન પ્રજા પર સ્વાર્થી તાંત્રિકોનું વર્ચસ્વ જનમ્યું, આની પાછળનું એક માત્ર ધ્યેય હતું માનવના પાશરી સ્વભાવને સંતોષવાનું તથા માનવહૃદયની દુર્વૃત્તિઓને પોષવાનું. તંત્રવિદ્યા, દૂકામાં, પૌરાણિક સમૂહજીવનના બર્થર વ્યવહારોનું સુરેખ પ્રતિબિંબ છે.

આદિકા ખંડમાં પણ આ તંત્રવિદ્યા-જંતરમંતર-નો ઉદ્ભવ એવી જ કોઈક રીતે થવા પામ્યો હશે. હજી તો પગભર થતા માનવીને સ્વરક્ષણ માટે નૈસર્ગિક બળો સામે ઝઝૂમવાનું હતું. માનવી પ્રકૃતિના અદ્ભુત બળ સામે તદ્દન વામણો બની જતો હતો. એના શરીરમાં એટલી બધી તાકાત ન હતી કે એ એકલો યોગમ ડારતાં અને હયાનકતા ઉત્પન્ન કરતાં બળોની સામે પ્રાકૃતિક બલવત્તા સામે ઝઝૂમી શકે. એ અગ્રાધ શક્તિનો એને સામનો કરવાનો હતો અને એકલે હાથે એ સાહસ કરવાનું શક્ય હતું જ નહિ. માનવીની વૃત્તિ નિર્બળ હતી. એને એ વૃત્તિઓ સખળ બનાવવાનો કોઈક માર્ગ જોઈતા હતા. આ માર્ગ પૂરો પાડનાર શક્તિરૂપે નીડર માનવી-ઓએ એક નવી સંસ્થા ઊભી કરી. એ સંસ્થા તે જ આ તાંત્રિકાની. આ લોકોનો એમાં સ્વાર્થ હતો બીજાઓ પર પોતાનું નિયંત્રણ સ્થાપવાનો તેમ જ જીવનની જરૂરિયાતોને સહેલાઈથી પૂરી પાડવાનો. એ સ્વાર્થને પાર પાડવા તેમણે અવનવા પ્રયોગો આદર્યા. એ પ્રયોગોમાં લોકોને ઇલિમ દેખાવો, કાષ્ટક નવી શક્તિ દેખાઈ. તેઓ એનાં અદ્ભુત પરિણામોથી મુગ્ધ થવા લાગ્યા અને આ સંસ્થાનાં મૂળ ઊંડાં જવા લાગ્યાં. તેમણે ક્યાંક બળથી અને જ્યાં બળ ન ફાવવા પામ્યું ત્યાં કળથી કામ લીધું અને લોકોનાં આજ્ઞા માનસ પર તેમની સર્વોપરિતા ઠાકી બેસાડી.

સમગ્ર આદિકા ખંડ પર દષ્ટિપાત કરીએ તો આવા તાંત્રિકો જાંતરમંતરવાળાઓની સંસ્થા થોડે વતે અંશે સર્વત્ર દશ્યમાન થાય છે. દક્ષિણ આદિકા, પશ્ચિમ આદિકા, કોંગો, નાઈજીરિયા, પૂર્વઆદિકા, રોડેસિયા વગેરે બધે જ ઠેકાણે આ જાંતરમંતરવાળાઓ ચર્ચિત થાય છે. દૂંકમાં MEDICINE-MAN—હકીમ, WITCH-DOCTOR—જાંતરમંતરવાળો, BLACK MAGIC—તાંત્રવિદ્યા, તિલસ્માત—વગેરે શબ્દો સમગ્ર આદિકામાં સાંભળવા મળે તેવા છે. આદિકા ખંડ વિશે લખાયેલા ઠાઈ પશુ પુસ્તકમાં એ વિષેની વિગતવાર ચર્ચા ન મળે તો આછી નોંધ તો મળે જ. એને માટે જુદા જુદા પ્રદેશોમાં લિન્નલિન્ન પ્રકારનાં નામો પશુ સાંભળવા મળે છે. ક્યાંય ઇન્ડાંગા, તો ક્યાંક બોલોકી કે ન્કાંગા તો ક્યાંક વળી જુ જુ જેવાં નામો ય સાંભળાય છે. જેમ ભારતના કેટલાક લોકો આજે ય તાંત્રવિદ્યા, જૂતપ્રેતની સાધનામાં અડગ શ્રદ્ધા ધરાવતા જેવામાં આવે છે તેમ આ ખંડના મૂળ વતનીઓ પશુ એવા પ્રકારની માન્યતા સેવે છે. વળી આપણા કેટલાક લોકો બિસ્વ, શમી, પિપ્પલ, તુલસી, કૃશ, દુર્વા આદિની પવિત્રતામાં ઊંડો વિશ્વાસ ધરાવે છે તેમ જ આદિકન લોકો પશુ વૃક્ષોને પિતૃના નિવાસસ્થાનરૂપ ગણે છે. તેઓ જેમાં પિતૃઓનો વાસ થયેલો માને છે તેવાં વૃક્ષો કે રથગ્રનો નાશ કરતાં અચ્છાદ્ય છે. જે તેને પાડી નાખવાની વાત આવે તો ક્રિયાપૂર્વક—ધામધૂમપૂર્વક તેમને બીજે ખસેડવા પછી જ પાડે છે. આદિકનોમાં એવી માન્યતા જૂના કાળથી ચાલી આવતી હતી કે માનવીના ઋતુની પાછળ ખરું કારણ તો દંઈક જુદું જ હોય છે. એ કારણ જાંતરમંતરવાળા જ દર્શાવી શકે. વળી પિતૃનો શક્તિરૂપે નાશ ચતો નથી. એટલે તેઓને સંતુષ્ટ રાખવા જોઈએ તેમનો રોષ સહન કરવાનો વખત ન આવવા દેવા જોઈએ.

ન્યાં ન્યાં આ પ્રકારની ધાર્મિક અધ્યશ્રદ્ધાનો પ્રચાર હોય,

ત્યા જ્યા આવા વહેમોનું નિશ્ચિત સ્થાન હોય ત્યાં ત્યાં તેમને પોપનારા અને એ દ્વારા સ્વાર્થનું પાનન કરનારા બગો પણ હોવાના જ આ ખડેના આવા મળોમા બે પ્રકારના માનવીઓનો સમાવેશ થાય છે—હકીમોનો અને જતરમતરવાળાનો. આ બંને સરથાએ બધે અનગ અનગ છે તેવું નથી પરંતુ કેટલેક સ્થળે તેવું છે જ્યાં અનગ છે ત્યાં હકીમોનું સ્થાન જિન્ન છે આ હકીમો આપણે ત્યાં જગવની જડીભુગીઓ અને સર્વથા પ્રમગ અસરમારક ઔષધો વધતી વેચવા નીબળતા કે કયાં અડ્ડો જમાવીને મેડેના જેવામા આવતા દેશી ઓસડિયાવાળા જેવા છે આદિન્ન હકીમ એ પણ નિસર્ગો પચાર અને સામાન્ય લોકોથી અગ્રણ્ય એવી વનસ્પતિનો નિષ્ણાત મળણુમાર હોય છે એની દના જેવી તેવી નથી હોતી, બધાંકે એની અસર અત્યંત ઉગ્ર હોય છે આદિન્ન હકીમો મોટે ભાગે જગવની જડીભુગીઓનો ઓપધ તરીકે ઉપોગ કરે છે તેમની પાસે એવા તો ઠારી ઔષધો હોય છે કે તેમની દરદી પરતી અસરથી તેઓ દરદીઓના કે સામાન્ય લોકોના અધ્ધાન માનસ પર જખ્ખર પ્રભાવ પાડે છે અને તેમને વચ કરી લે છે તેમનું પ્રાકૃતિક નિરીક્ષણ તેમ જ વનસ્પતિ-પ્રાણીઓનો વ્યવહાર અભ્યાસ ચક્રિત કરી દે તેવા હોય છે તેમની સાધના પણ અતિ પ્રચલ્ય ગણાય આથી તો તેઓ રોગોને દૂર કરી શકે છે દેખાતાને થોડી જ વારમા આધગો કરી મૂકવા અને આધગાને નેત્રાન આપવા સમર્થ નીવડે છે તેઓ નિર્મળને અપાર શક્તિ આપે છે અને ધારેલા માનવીના ધડીક વારમા પ્રાણ પણ હરી લઈ શકે છે આવા હકીમોની કૃપાથી લાભ પામનાર અને તેમની અવકૃપાને લીધે નુકસાન વહોરનારા આદિકો તથા અન્ય લોકોના દષ્ટાંત ઓખા નથી આવા ઉગ્ર ઔષધોની બનાવટમા તેઓ જાત જાતની વનસ્પતિ ઉપયોગમા લે છે જેટલો આ ખડે વિશાળ તેટલી જ વિશાળ વનસ્પતિની જાતિઓ છે વિવિધ તરીકે ઉપયોગમા આણી, શકાય તેવી વનસ્પતિની તો મહત્તમ જાતો આ

ખડમાં જોવા મળે છે. વળી સર્પ વગેરે જેરી પ્રાણીઓ કે હાડકાંઓ તેમજ આંતરડાંનો ઉપયોગ પણ તેઓ ઠીક પ્રમાણમાં કરતા જોવામાં આવે છે.

આ કેવળ હકીમો કરતાં જંતરમંતરવાળાઓનો પ્રસાવ પહેલેથી જ વિશેષ રહેતો આવ્યો છે. લિંગ લિંગ જાતિઓના મોવડીઓ કરતાં પણ તેમનું સ્થાન ઊંચું રહેવા પામ્યું છે. તેમની સલાહસૂચના મળતાં મોવડીઓને પણ નમવું પડે અને તેમનું કહેવું શિરોમાન્ય રાખવું પડે. આ સર્વોપરિતાનું સ્વરૂપ એ છે કે લોકો અને પિતૃઓની વચ્ચેની કડીરૂપ જંતરમંતરવાળા છે. તેઓ વચ્ચેની સાંકળરૂપ મનાય છે. આદિકનોમાં એક એવી માન્યતા ધર કરી બેઠેલી હોય છે કે જંતરમંતરવાળા પ્રેત તથા પિતૃઓની શક્તિ સાથે સંપર્ક સાધવા સમર્થ હોય છે. આથી જ કાંઈ તેઓ કહે તે વેદવાક્ય ગણાય. તેમનું કથન મિથ્યા થાય નહિ. વળી કુદરતી આપસિરૂપ પિતૃઓનો ખોદે આવી પડે, મુમીબતો ઊભી થાય, વરસાદ ન આવે, અનાજ ન પાકે ત્યારે આ લોકો જ એ મુશ્કેલીઓના નિવારણમાં મદદરૂપ બને તેઓ જ પૂર્વજોની ઇચ્છાવાસના જાણી લઈને તેનું નિવારણ સૂચવે. તેઓ જ તેમને રીઝવવામાં અને ભયને દૂર કરવામાં સદાયબૂત થઈ શકે.

જંતરમંતરવાળાને તાંત્રિક વિદ્યા સાધ્ય હોય છે. આવી કાંઈક વિદ્યાને બળે તેઓ લોકોને આશ્ચર્યચકિત કરી દઈ શકે તેવા ચમત્કાર પણ બતાવતા હોય છે. તેઓ કાંઈક આસુરી શક્તિ ધરાવે છે. તેમના કાર્યમાં કાંઈ વિરોધ ઊભો કરે અથવા તો વિદ્વન નાખે તો તેવા માનવીનું નિકંદન કાઢી નાખવામાં તેઓ પાત્રી પાત્રી કરતા નથી કે એમ કરતાં કપતા કે ચરચરતા નથી. તેમના પ્રયોગોમાં જો કાંઈ પણ પ્રકારે ખાજ પડે તો તેઓ તપાસ કરે છે અને જો કાંઈ અન્ય માનવી યા બાણ કારણે એ નિષ્ફળતા માટે જવાબદાર ન નીવડે તો તેઓ કાંઈક આંતરિક કારણ અથવા વધુ મહાન શક્તિને

કારણુરૂપ ગણી તેને સંતોષવાના પ્રયાસો આદરે છે. આદિદેવ જાતિમાં ધરમાં આવેલી માંદગી અથવા બીજી કોઈપણ મુસીબતનું કારણુ તેઓ શીઘ્રી દાઢે છે. એ કારણુ તેઓ પોતાના કાષ્ઠક સાધન દ્વારા માણસોની સમક્ષ એને વાચા આપીને રજૂ કરે છે. આવી વાચા રૂપે ન હોવાથી તે પોતે જ લોકોને એનો અર્થ કહી સંભળાવે છે અને એના નિરાકરણના ઉપાયો બતાવે છે. એમાં બલિદાન કે દારૂ વગેરે ચીજો પિતૃઓને ધરવાનો પણ સમાવેશ થાય છે સામાન્ય રીતે આવી ક્રિયાઓ તેઓ અન્ય લોકોના દેખતાં કરતા નથી. આવી ક્રિયાને માટે રાત્રિનો સમય તેઓ ખૂબ જ અનુકૂળ ગણે છે. આ ઉપરાંત તેઓ અન્ય કાર્યો પણ કરતા હોય છે. કેટલીક જાતિઓની વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ, ધાર્મિક ક્રિયાઓ, શરીર પર ચિહ્નો અંકિત કરવા માટે સોજ પાડવાની ક્રિયાઓ, ચૌવન પ્રવેશની ક્રિયાઓ, જાતિ વશાદારીની સોમંદવિધિ વગેરે તેમને હાથે થતી હોય છે. વળી સત્તુઓથી બચવા, રોગો દૂર કરવા, ધાર્મિક કાર્ય પાર પાડવા માટે તાવીજમાં તેઓ વનરખતિ, ઔષધો, પાંદડાં, સર્પ, પ્રાણીઓના અવયવો, હાડકાં વગેરે વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરે છે. તાવીજને સ્પર્શ બલિદાન વગેરે બીજી જે કંઈ ક્રિયાઓની જરૂર જણાય તે પણ તેના અધ્યક્ષપદ નીચે જ કરવામાં આવે છે. જાતિના શ્રેય માટે આ બધું કરનાર જંતરમંતરવાળાને સરકાર તરફથી કે બીજી કોઈ પણ રીતે સહન કરવું પડે કે શિક્ષા ભોગવવી પડે તો તેનો રોષ આખી યે જાતિ પર છીંતરે છે અને પરિણામે વરસાદ ન થાય, અનાજ ન પાકે, જાતિ પર આપણના ઝોળા જીતરી આવે વગેરે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો સહન કરવાનો વારો આવી પડે છે. પોતે કરેલી ક્રિયાઓના અદલામા જંતરમંતરવાળાને દોરડાંખર મળે છે, હવે તેઓ નાણું પણ સ્વીકારે છે.

માનવી જેવો માનવી હોવા છતાં જંતરમંતરવાળાનો પહોરવેશ ગુદો તરી આવે તેવો હોય છે. એના વાજલાંબા હોય છે. શરીર

તે વ્યાધ્યર્થ લખેલ છે. કેટલાક વાંદરા જેવા કોઈ પશુની પૂંછડીનો આબુક રાખે છે. તેઓ મહોરું પહેરે છે-જેથી મોં કંકાઈ જાય. આ મહોરાં વિવિધ જાતનાં હોય છે. કોઈકે શીંગડાવાળાં પણ હોય છે. શરીર પર માલીસ કરેલી હોય છે. કાનમાં અને ગળામાં ધાતુના પારાના મણકાના શણગાર હોય છે. તે વેશથી સજ્જ થયેલો હોય ત્યારે કોઈ સાક્ષાત્ આશુરી સંપત્તિનો મૂર્તિમંત પ્રતિનિધિ હોય તેવો લાગે છે. તેની વિકરાળતા ડરાવે તેવી હોય છે. તેનાં સાધનોમાં પણ તેના પહેરવેશ જેવી જ વિચિત્રતા હોય છે. હાડકાં, સર્પ, ચામડાં, તુંબડાં વગેરે અનેક ચીજો તેનાં સાધનોમાં મળી આવે છે. આવા જંતરમંતરવાળાનું ઘર પણ કોઈ સંગ્રહસ્થાન જેવું હોય છે. તેમાં છરી, બાણ, ઢોલક, રણશીંગાં, હાડકાં, ઝેરી દવાઓ વગેરે કંઈ કંઈજોવા મળે. સામાન્ય સંજોગોમાં આવજો જંતરમંતરવાળો નજરે ચડતો નથી, પરંતુ તેની જાતિનાં માણસોને તો એની વિશિષ્ટતાની ખબર હોય છે જ, એટલે ગમે ત્યાં મળે તો ફક્ત તેને આજખી કાઢી શકે.

જેમ આપણે ત્યાં માન્યતા છે કે તંત્રવિદ્યાનો જાણકાર પોતાની વિદ્યાને વારસામાં આપે છે તેમ આ જંતરમંતરવાળો પણ પોતાની શક્તિને વારસામાં આપે છે. પછી એ પોતાના પુત્રને કે પોતાના શિષ્યને આપે છે. પુત્ર કે શિષ્યને એ મેળવતાં અનેક વર્ષો ગુરુની પાસે ગાળવાં પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ એને કઠિન શિસ્તનું પાલન કરવું પડે છે. એ વારસો મેળવનાર ગુરુનો અંતેવાસી બને છે. તેની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે, ગુરુદીધા નિયમોને ચુસ્ત રીતે અનુસરે છે, ગુરુના રોષનો ભોગ કે બીજાની સાથે ભાગીદાર ન બને તેની તકેદારી રાખે છે. વર્ષોની સાધના પછી એ ગુરુનો ઉત્તરાધિકારી બનવા પામે છે.

નૃત્ય સંસ્કૃતિનો પ્રકાર આ ખંડની પ્રાચીન સંસ્થા પર પણ પડેલા સિવાય રહ્યો નથી. એ ચમત્કારી વ્યક્તિઓ પર આનાથી

એક જખ્ખર ફટકો લાગવા પામ્યો છે; તેમ છતાં આ લોકો સાવ નાખૂદ કે નિર્મૂળ થઈ ગયા છે તેમ માનવું શૂઝ લેરેલું છે. હજીયે ક્રિયાઓ થાય છે, બલિદાનો દેવાય છે, સોમંદવિધિ જેવી વિધિઓ પણ થવા પામે છે. તાજેતરમાં જ એક સમાચાર મારા વાંચવામાં આવ્યા હતા. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે કેનિયામાં હાથ આવેલું એક સગ્ન આવા કોઈ જંતરમંતરવાળાના બલિરૂપે હતું.

જેમ જેમ પ્રજા શિક્ષિત થતી જશે, જેમ જેમ લોકોમાં જ્ઞાનની જ્યોત પ્રસરતી જશે તેમ તેમ આવી વહેમ અને અધઃશ્રદ્ધાને ટકાવી રાખતી સંસ્થાઓ અને પ્રજાલિકાઓ દૂર થતી જશે. લોકોમાં ધર્મના સાચા સ્વરૂપની ભાવના પ્રગટ થશે અને રાષ્ટ્રીયતાની માત્રા વધતી જશે. આ ખંડનાં ભોળાં માનવીઓ જેટલાં વહેલાં નૂતન અભ્યુદયને પથે પળે અને ઉન્નત મસ્તકે વિશ્વની આગે-ફૂચ સાથે કદમ મિલાવે તેટલું વિશેષ સારું.....

એ ભાવના સાથે આ પત્ર પૂરો કરું.

લિ. સંજયના
વંદેમાતરમ્

પત્ર નવમો ધર્મિરી સંકેત

પ્રિય જયંત,

આ પત્રમાં હું તને આ ખંડમાં જુદે જુદે કાળે આવેલા મિશનરીઓ અને તેમણે બજાવેલી સેવા વિષે આછો ખ્યાલ આપવા ઇચ્છું છું. એમ કરવા જતાં મારે તેને કયાંક કયાંક તેમના પોતાના ઉદ્દેશો પશુ જણાવવા પડશે. મને લાગે છે કે આ પત્ર તને અન્ય પત્રોની માફક આ ખંડ વિષેની માહિતી તો આપશે, પણ સાથે સાથે તને એ પરાર્થે સ્વછવનને સમર્પણ કરનારાઓની પારાવાર માતાનાઓ વિષે ય થોડું જાણવા મળશે.

આફ્રિકા ખંડમાં આવનાર જુદા જુદા યુરોપીય મિશનરીઓનું નામ તેમ જ કાર્ય આ વિશાળ ખંડના ઇતિહાસમાંથી કદી ક્યાંયે ભુલ્લ થયેલું નહિ કે ભુલાયેલું પશુ નહિ. તેમણે બજાવેલું સેવાકાર્ય ક્યારેય પણ ભૂંસાઈ જશે નહિ. આ ખંડમાં ધૂમેલા એ સાહસવીર માનવ-પ્રેમીઓનાં જીવન સમક્ષ બે મુખ્ય ધ્યેય હેતુ જૂના કાળથી જ સ્થિર થયેલાં જોવામાં આવે છે. તેમનું એક ધ્યેય હતું—આ અગ્નાત અથવા અધ્યઅગ્નાત ખંડનું ભૌગોલિક જ્ઞાન કરીને યુરોપને એ વિષયની સચોટ તેમ જ ઝીણવટ ભરી માહિતી આપવાનું અને તેમનું બીજું ધ્યેય હતું—આ ખંડની અજ્ઞાન પ્રજાનો ખ્રિસ્તીધર્મ પરત્વે સમક્ષાવ

કેળવવાનું, અથવા ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વતની પ્રગ્નને ઉદારક ઈશુના વચનામૃતનું પાન કરાવીને તેમને આધ્યાત્મિક રાહે દોરવાનું. આ ઉભય ધ્યેયમાં તેમણે સાદૃશ્ય ગ્રામ કયું છે તેમ કહેવું અયોગ્ય નથી. કાફ, રેખર્ષના મગોપાર્ક રોગર્ટ મોફ્ટ, સિવિંગ્ટન, રપેક, છુસ, બર્ટન, ગ્રોટ, બેકર, રોન્લી આદિ વીરાએ કેવળ આ ખંડ વિષેની ચોક્કસ માહિતી જ પૂરી પાડી છે તેમ નથી, પરંતુ અહીંનાં લોકોને ધર્માભિમુખ કર્યાં છે અને સાચા અર્થમાં જીવન જીવતાં પણ શીખવાડ્યું છે.

તેમનું એક માત્ર રાત્ર પરમાત્મા પર અડગ શ્રદ્ધા હતું. આ શ્રદ્ધા તેમનાં અંતરમાં નવી જ પ્રેરણા પાતી, તેમનામાં અકલ્પ્ય બળ પ્રગટાવતી. ધર્મપ્રચારના સાધનરૂપ તેમણે આ જૂમિ પર દેવજોની સ્થાપનાઓ કરી, જ્ઞાનપ્રચારના કાર્ય સાદુ તેમણે શાળાઓ સ્થાપી; અને વતનીઓની સુખાકારી તથા નીરામિતા જાળવવા માટે તેમણે દવાખાનાં ખોલ્યાં—આ બધું જીજ્ઞાસુ કરતાં તેમણે ધર્મખરું કામ-પાયાનું કામ જાતે જ કર્યું. સમય આવ્યે તેઓ શિક્ષકો બન્યા, સુધારી, કુહારી, કડિયાકામ તેમણે પોતે જ કર્યું, તેમણે વૃક્ષો કાપ્યાં, સફાઈકાર્ય કર્યું, નાનાં ઘરો અને દેવજો બાંધ્યાં. તેમણે જુદી જુદી ભાષાઓમાં બાઈબલનાં ભાષાંતર કર્યાં. લોકોની જડતાને પોતાના જીવનના જીવંત ઉદાહરણ દ્વારા દાખી : તેમનામાં મૈત્રીની ભાવના જાગૃત કરી; તેમની સાથે જીંડા સંપર્ક સાધ્યો, તેમના હૃદયના મેલને શક્ય તેટલો દૂર કર્યો. તેમણે પારાવાર પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે માત્ર આફ્રિકાખંડની જ નહિ પણ સમગ્ર યુરોપની પ્રગ્નનું આ તરફ ધ્યાન દોર્યું. તેમણે અહીંની વતની પ્રગ્નને ધાર્મિક એકતા તરફ વાળી, લોકોમાં વ્યાપેલાં વહેમ, અજ્ઞાન અને અધશ્રદ્ધાનો તથો તેટલો નાશ કર્યો, બહુપત્નીત્વ વગેરે જૂના કાળથી ચાલી આવતી પશુકક્ષ પ્રથાઓને નિવારવાનો પ્રયાસ કર્યો, તેમનામાં શિસ્તની

ભાવના પ્રગટાવી, ગુલામીના નાશને માટે નક્કર ખપલાં લીધા અને લોકજીવનને એક નવે જ માર્ગે ચડાવ્યું.

આ કાર્ય કરવા માટે તેમને ફળ વિપરીત જ મળ્યું. તેમને અનેક યાતનાઓ સહન કરવી પડી, જીવનમાં કદીયે નહિ કલ્પેલા એવા અતુલવો કરવા પડ્યા. કેટલાકને અસાધ્ય રોગો વહોરવા પડ્યા તો કેટલાકને જાન ગુમાવવા પડ્યા. આ હતો તેમને તેમના કાર્ય માટે મળેલો બદલો. આવી અસહ્ય યાતનાઓ અતુલવતા આ સાહસિદાએ આ ખંડના પ્રદેશોના પોતે દર્શન કર્યા અને યુરોપીય પ્રજાને કરાવ્યાં. ૧૭૬૮માં આમ જોન્સ પ્લુસે નીલનાઈલના દર્શન કર્યા. સિવિરટને એ પળીના સૈકામા ઝામ્બેઝી, વિક્ટોરિયા ફાલ્સ, ન્યાસા સરોવર, ટાંગાનિકા સરોવર વગેરે નિહાળ્યા, સ્પેકે નાલુબાલે (વિક્ટોરિયા) સરોવર રિપનફોલ્સ, મુટાન્ઝિએ (આલ્બર્ટ) સરોવર, મર્ચિસન ફોલ્સ વગેરે જોયાં અને યુરોપીય ભૌગોલિક જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરી.

૧૭૯૩માં રોકોટ હોકટર મગો પાર્ક પશ્ચિમ આફ્રિકાને કિનારે જાતયાં એના આ સાહસમાં પ્રેરક બળ હતું આફ્રિકન એસોસિયેશનનું પૂરો ૭ ફીટ જીઓ, કદાવર અને શરીરે સશક્ત નવજુવાન જ્યારે આ ખંડની સફરે આવ્યો ત્યારે કેવળ ચોવીસ વર્ષની વયનો હતો એ નિર્ભય હતો. અયાગ પ્રયત્નોથી પણ ન થકે તેના આ સાહસિકે આ ખંડની બે વાર સફર કરી સફર દરમિયાન તેણે ગેરિમ્બા, સુદાન, નાઈજર વગેરે નિહાળ્યા બીજી સફર દરમિયાન તેની સાથે પિરતાલીસ યુરોપિયનની ટુકડી હતી એમાંના બધા જ એ સફર દરમિયાન મૃત્યુને શરણે ગયા મગો પાર્ક પોતે પણ નાઈજરના ધસમસતા જળમાં ડૂબી ગયો તેનું ધ્યેય હતું—પોતાના દેશવાસીઓને આ ખંડ વિશે તેમ જ વેપાર વસાહત અને ધર્મપ્રચાર કાર્ય વિશે માહિતી પૂરી પાડવાનું તેણે TRAVELS IN THE INTERIOR DISTRICTS OF AFRICA નામક પુસ્તકમાં પોતાના અનુભવો નોંધ્યા છે. એવી એક નોંધમાં તે જણાવે છે

‘હું તરસે પીડાતો હતો. એક જૂદા પાસે પહોંચ્યો. તે પાણીની ડાલ લઈ આવ્યો, પરંતુ ખ્રિસ્તીના હોઠને અડકતાં ડાલ અલગાઈ નય એ બીતિથી તેણે ડાલમાંનું પાણી બાજુના હવાડામાં નાખી દીધું ત્યાં ત્રણેક ગાયો હતી જ. બે ગાયોની વચ્ચે મેં પણ માથું નાખી પાણી પીધું. હું ધરાયો ત્યાં લગી મેં પાણી પીધા ક્યું.’

૧૮૪૪ના અરસામાં બાળકી અને પત્નીના મૃત્યુ સંબંધે જણાવતાં લુડવિગ કાફે કરેલી નોંધ પણ ઠરુણ છે :

‘લયાનક યમરાજના પાશમાં પડેલા પ્રથમ શિકારને પત્ની રાક્ષીને, જેને મૃત્યુ પામેલી જોવા ઊઠવાની મારી તાકાત પણ માંદગીએ હરી લીધી હતી તેને-દેવનાવીને મહામુશ્કેલીથી પાછા ફરતાં જણાયું કે બાળકીની માંદગીનાં ચિહ્નો પણ વિધાતક નીવડ્યાં હતાં. તેને પણ પત્નીની પાસે, એની દેહનભૂમિમાં અમે સુવડાવી આવ્યા.’

આવી યાતનાઓ વચ્ચે પણ આ ધર્માનુયાયીઓએ હસતે મુખે સ્વકાર્યને જીવન પર્યંત આગળ ધપાવ્યા ક્યું. રેખમેન પણ આવું જ કંઈક નોંધે છે.

માયામેના રાજ્ય આફ્રિકાએ મિશન સ્થાપનામાં મદદ કરવાનું કહ્યા પછી તે કાફની અનુમતિ લઈ ત્યાં પહોંચ્યો, ત્યારે તેણે તેનું સર્વસ્વ પડાવી લીધું. તેનું હૈયું હીનકવા લાગ્યું. તેણે રાજ્યને જણાવ્યું :

‘મારાં સ્વજનોએ સમસ્ત આફ્રિકોને સોગાદ ધરવા મને જીવનની પરમ કિતાબ આપી. હૈયામાં અનોખાં અરમાન લરીને હું અહીં આવ્યો, ત્યારે મારું સંઘળું ધન હરાઈ ગયું. મને દુઃખ એ વાતનું છે કે મારાં સ્વજનોનો શુભ હેતુ નિષ્ફળ જતો દેખાય છે.’

અને છતાં નિરાશા એને વરી શકી નહિ.

૧૮૪૬માં મધ્ય તથા પૂર્વ આફ્રિકાની સફરે નીકળેલો એકલ પ્રવાસી લિવિંગ્સ્ટન પણ આવા ધણા અનુભવો જાતે અનુભવી ચૂક્યો

હતો. તેની માલમત્તા, દવાઓ વગેરે બધું જ ચોરાઈ ગયું હતું. એવા અનુભવોને વર્ણવતાં એ જણાવે છે :

‘મારું અંતર કંપે છે પરંતુ ગોરી પ્રગ્વતે ન જાળે તેવી ઉર્મિઓના પ્રકંપને મુખમુદ્રા પર પ્રદર્શિત થવા દેવાનો છેલ્લો આપવા નહિ હો.’

તેણે ઉજિજી મુકામે રહેલીને કહેલા શબ્દો તો અત્યારે જ જાણે અવકાશને ભરી દેતા લાગે છે :

‘હું ધધિરનો ઝાણી છું કે તમારો સત્કાર કરવા હું અહીં ઉપસ્થિત છું.’

૧૮૭૩ માં બાંબેઓલો સરોવર પાસેની પોતાની રાવટીમાં પથારી થાસે ધૂંટણિયે પડીને મૃત્યુ પામેલા આ વીરના આખરી શબ્દો પણ નોંધવા જેવા છે :

‘પરમાત્મા વિશ્વના ખુલ્લા ધાવ(ગુલામી)ને રજાવવા’માં સક્રિય સાથ આપવાનું સહુને બળ આપે.’

૧૮૭૭ ના અરસામાં લખાયેલી મેક્કેની નોંધ પણ આપણે નોંધીએ :

‘હમણાં જ મારા પર એક ઝેરી વીંછી ચડી આબો. એક જ વખતે અનુભવાય તેવી હયાનક વ્યથાઓ તરફ તમારી દષ્ટિ પણ થોડે ધણે અંશે પડે તેમ હું ઇચ્છું છું. માનવી પગથી તે માથા સુધી ચરચરે તેવો સાપ અને કીડીઓનો ઉપદ્રવ, યોગમ મોટી જીવલેણ માખીઓનો અવિરત ફફડટ અને ગણગણાટ, ચટકાને લીધે શરીર પર પડ્યાં જતાં લોહીનાં ચકામાં-ચાકાં અને કેટલેક ઠેકાણે ફૂટી આવતી લોહીની ટચરો ! ગઈ રાતે હું સૂતાની તૈયારીમાં પડ્યો હતો, ત્યાં તો મેં જરખનો ધૂધવાટ સાંભળ્યો. હું ફૂલો. મેં રાઈફલ અને મશાલ હાથમાં લીધી, પરંતુ ખંડાર આવી જરખ પર નિશાન તાકું

તે પહેલાં તો ફૂતરાએ એને નસાડી મૂક્યું હતું! આશીષા નીચે બંદૂક લઈને સૂવું પડે-એ તો કેવું જીવન એમ ધડીબર તમને લાગે, પણ અહીં તો એ જરૂરી છે. ગમે ત્યારે ગમે તેવો પ્રસંગ આવીને જોમો રહે! એવા સંયોગોમાં હંમેશાં તત્પર રહેવું એ જ ઉત્તમ ગણાય.’

આવી સ્થિતિમાં પણ આ મિશનરીઓ નિરુત્સાહ થયા ન હતા. પછીના વર્ષની નોંધમાં આ મિશનરી જણાવે છે :

‘એજ અને ઠાઠવકીયડનાં રોગપ્રચારક જંતુઓ મારી ભયંકર કસોડી લઈ રહ્યાં છે. માંદગીમાંથી હજી હું માંડ જોમો થાઉ છું. હું અયક્ત છું. શક્તિ હણાઈ ગઈ હોવા છતાં જેમ તેમ આખો દિવસ કામ કર્યું જઈ છું. હજી તો આ નાનકડો દિવસ લાગે છે. હું તેને આગામી મહાન દિવસનો ઉપોદ્ધાત લેખું છું. નાનકડી શરૂઆત માનવીને ભાવિના મર્જામાં રહેલા ઉત્તતર તેમ જ સુંદરતર ક્ષેત્ર તરફ દેરી જાય છે. એવે સમયે માંડેલાં ડગલાં ભારે અને અમદાવી હોય એ સ્વાભાવિક છે. આખરે એ પ્રધ્વંય રાત્રિ પૂરી થશે અને પરાંદ જામશે. મને શ્રદ્ધા છે કે ત્યારે જૂતકાલીન વ્યવસ્થાથી તદ્દન કિન્ન અને નૂતન વ્યવસ્થા જામી ગયેલી જેવા મળશે. કાચી કેરી કાંઈ થોડી જ વારમાં પાકે ખરી? ખાઈ બદેલા અમુરોના ઉદ્યાનને થોડી એકાદ વર્ષની અત્પ અવધિમાં ઈશ્વરની નંદનવાટિકામાં પસંદી સકાય?’

અને એટલે જ

‘હું આગેકૂચ કરતો જઈ છું. હું શીખવું છું, ભાષાંતર કરું છું, છાપકામ કરું છું, લેક્ટોને દવાદાર પણ આપતો જઈ છું, સુધારકામ પણ કરું છું. તમને એ ખૂબ વિચિત્ર લાગશે, પરંતુ આમ કર્યા સિવાય આશ જ નથી. માનવીને ઈશ્વરે પોતાની પ્રતિકૃતિ

૩૫ સંખ્યા છે તેણે એક કામ કર્યું નથી બધા જ પ્રકારનું કામ બળવ્યું છે માનવીએ પણ એ જ કરવું રહ્યું '

આવા 'મિશન' ની પાછળ પ્રેરક બળરૂપે રહેલી યુગેપીય સંસ્થાઓના નામ પણ આપું, કારણ કે એ સંસ્થાઓનું પીઠબળ ન હોત તો આમાંનું ઘણું ચર્ચ શકત નહિ આ સંસ્થાઓમાંની કેટલીક છે . આફ્રિકન એસોસિયેશન, ધી ચર્ચ મિશનરી મોસામ્બી, ગામન દેશીલિક મિશન, ધી સેન્ટ્રલ ઓડેવેન્ટિસ્ટ, ડચ રીફોર્મ ચર્ચ, ધી અમેરિકન પ્રેરિમોરિયન મિશન વગેરે

મિશનરીઓનો સૌથી મોટો ફાળો છે આ ખડના લોકોના શિક્ષણમાં તેમણે ઠેર ઠેર શાળાઓ સ્થાપી અને જ્ઞાનવિતરણ શરૂ કર્યું આફ્રિકાના કેટલાક ભાગમાં તો મિશનરી શિક્ષણ લગભગ એ સી ટકા જોડતું થતાં જાય છે તેમણે કેટલેક ઠેકાણે દનાખાનાઓ પણ સ્થાપ્યાં આ સેવા દ્વારા અસખ્ય આફ્રિકનો મૃત્યુના મુખમાં જતા બચી ગયા માનવ જીવનમાં જ્ઞાન અને આરોગ્ય એ બે મુખ્ય તત્ત્વો છે એના વિના માનવી માનની રહી શકે નહિ મિશનરીઓએ આ બે પ્રકારની સેવા કરીને આફ્રિકનોને નવજીવન બક્ષ્યું છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી આ ખડમાં મિશનરીઓ આવતા થયા ત્યારથી તેમની સાથે મિશનરી તેમની સરકૃતિ પણ લાવ્યા તેમણે અહીંના પતનીઓમાં સરકાર પેડવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું તેમણે તેમની કેટલીક ભૌતિક જરૂરિયાતો પર તો લક્ષ આપ્યું જ, સાથે સાથે તેમને પોતાના જીવન અને કાર્યરૂપી પદાર્થપાઠથી નવું જીવન જીવવાનું બળ આપ્યું, અમોઘ પ્રેરણા આપી આમ કરવા જતા તેમણે સહેની યાતનાના પ્રમાણમાં તેમને વરેલી સફળતાનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું જ ગણી શકાય છતાં તેમની સેવાવૃત્તિ, તેમનું ચારિત્ર્ય, તેમના આદર્શો, તેમની અડગ વ્રદ્ધા-વગેરે માનવજીવનના વિકાસના મૂળભૂત તત્ત્વોની આ ખડને અપાયેલી સોગાદ તો નિરનધિ કાળ લગી ટકી રહેશે તેમાં શંકા નથી વિશવ મેક્કીએ કોઈકે ઠેકાણે નોંધ્યું છે કે

‘મિશનકાર્ય’ એ તો કેવળ પાયાના ખોદકામ જેવું અને એમાં પાયાનો પ્રથમ પથ્થર મૂકવા જેવું છે; પરંતુ એમાં ય ઈશ્વરની કેવી મહાન દયા છે કે આપણને એક પથ્થર મૂકવાની પણ પરવાનગી મળી છે! ભલેને એ પથ્થર આફ્રિકાના આધ્યાત્મિક મહાલય નીચે અદૃશ્ય રહે!’

મેં તો થોડા મિશનરીઓની જ વાત આ પત્રમાં કરી છે, પરંતુ આવા મિશનરીઓની સંખ્યા તો અતિ વિશાળ છે. એમાંના બિશપ ટકર, બિશપ મેકેન્ઝી, બિશપ સ્ટીઅર, બિશપ હેન્નિંગ્ટન વગેરે અનેક પુણ્ય પુરુષોનાં નામ સદાય અમર રહેશે અને આ દેશના વિશિષ્ટ વિકાસના ઇતિહાસની સાથે સંકળાયેલા રહેશે.

આમાંના એક યા અન્ય કાર્ય કે સંદેશને અપનાવીને આ દેશમાં આવેલા પ્રત્યેક સાહસવીરના જીવનની કથા વાંચવા જેવી છે એટલે નિર્દેશ કરી આ પત્ર અહીં જ પૂરો કરું છું.

સિ. સંજયના

વદિમાતરમ્

પત્ર દર્શનો

મહાવિગ્રહોમાં આફ્રિકા

પ્રિય જય ત,

આજે જ તારા તરફથી એક પત્ર મળ્યો. પ્રત્યુત્તરની અપેક્ષા પૂર્વક નહિ લખેના મારા પત્રના જવાબરૂપે તે એ લખ્યો છે એવો શ્વનિ હું એમાંથી તારવી શક્યો હતેક પત્રનો પ્રત્યુત્તર મને મળે તેવી ૥ અપેક્ષા અવશ્ય નથી રાખતો, પરંતુ એથી તારા કામગીરી કે જાણના નથી કરતો તેમ તો કેમ કહેવાય ? તને જોઈને મારા પત્રથી હર્ષ થીપજે છે તેટલો જ હર્ષ મને પણ તારા તરફથી સમાચાર મળતા થાય છે. આવો સાફ એકરાર તો મેં આગળના પત્રમાં પણ કર્યો જ છે તારા પ્રત્યુત્તરમાંથી હવે પગી માટે જે મહાન વિશ્વયુદ્ધો અને તેની આફ્રિકા પર પડેલી અસર' રિયે લખ્યું એ સૂચન પણ મને મળ્યું જે જે વિશ્વવિગ્રહો પર તો અથો લખાયા છે એ બંનેને મારે એક સામગ્ર એક જ પત્રમાં સમાવી દેવા તે ધારીએ તેટલું સહેલું કાર્ય નથી ખરી રીતે મારે એ વિષય પર જોડો અભ્યાસ કરવા માટે તારી પાસેથી સમય માગી તેવો જોઈએ પરંતુ જે તલ્લરપર્શી અભ્યાસ કરવા જાઉં તો આ પત્રની સીમાને માટે યોગ્ય જી જવી પડે એટલે અહીં એક જ બેડક અને તે પણ વિશેષ અભ્યાસની દરકાર રાખ્યા સિવાય આ પત્ર લખવા એવી જાઉં

હું આમ કરવા જતા જો હું તને ચોક્કસ વિગતો ન આપી શકું તો તું મને ક્ષમા કરજે. વળી આદિકાની વાત લખવા જતા એને જે નિમ્મલોની પશ્ચાદ્દશ પછી આપવી પડશે એટલે પશ્ચાદ્દશમિકા આ પત્રમાં તને વધુ પડતી જગ્યા રોકતી લાગે તો પછી તારે નારાજ થવું જોઈએ નહિ.

આપણી આ વીસમી સદી જગતના ઇતિહાસમાં હંમેશને માટે નોંધાઈ રહેશે આ સદીમાં મરેલા આ જે હત્યાકાંડો માનવજીવનની અત્યંત કડુણ ઘટનાઓ છે આપણા સમાનિત મરેલા—રામાયણ અને મહાભારતમાંના યુદ્ધો વિશે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણામાં પણ ‘અર્જુન વિનાશ’ પ્રગળ્યા સિવાય રહેતો નથી આપણા જીવનકાળ દરમિયાન ખેનાયેના આ જે યુદ્ધો પણ ગમે તેના સહકર્મી માનવીના અંતરમાં એવો વિપાદ ભરી દીધા સિવાય રહેતા નથી આ જે ઉદ્ધિ વિશ્વયુદ્ધોમાં એક રાજ્યના સૈન્યે અન્ય રાજ્યના સૈન્ય પર આક્રમણ કર્યું હોય તેવું નહોતું એ યુદ્ધમાં તો અનેક રાષ્ટ્રો સડોવાયા હતા પાછળની સદીમાં યોજાયેલા નાનકડા યુદ્ધોની સરખામણીમાં આ જે યુદ્ધોએ નિપજાવેલી ખુવારીનો આંક અકલ્પ્ય તેમજ અબૂતપૂર્વ હતો એમાં કેવળ જળ અને સ્થળ પરનાં જ યુદ્ધો નહોતા, પરંતુ અવકાશી યુદ્ધો પણ હતા સમગ્ર રાષ્ટ્રોએ એ દ્વારા દર્શાવેલી યુદ્ધપ્રિયતા તથા જગતના માનવસમાજને ધ્યંડી નાખવાની ધૃષ્ટતાને જગતના માનવીઓ કદી ભૂલી શકશે નહિ.

આમાંનું પ્રથમ યુદ્ધ આલ્ફ્રેડ ચાર વર્ષ કરતાં વધુ ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮ નો એ સહારકાળ—દ્વિતીય વિશ્વવિગ્રહ એના કરતાં વધુ એ વર્ષ વધુ લગાયો, અને એ રીતે એ ૧૯૩૯ થી ૧૯૪૫ નો કાળ આગળના સમય કરતાં તો ક્યાંય વધુ ખતરનાક નીવડ્યો પ્રથમ નિમ્મલને ઇતિહાસકાળે નિશ્ચયુદ્ધ નહિ, પણ મુરોપીય વિગ્રહ તરીકે લેખે છે, જ્યારે દ્વિતીય વિગ્રહને તેઓ ખરા નિશ્ચયિગ્રહ તરીકે ઓળ-

ખાવે છે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના પ્રારંભકાળે જર્મની અત્યંત સમગ્ર સામ્રાજ્ય હતું ખ્રિસ્ત અને ફ્રાન્સ તે વખતની મહાસત્તાઓ હતી તેમની રિલિસિદ્ધિ જોઈને જર્મન સમ્રાટ વિલિયમ બીજાની આખમા દંપતિ દાવાનળ લાગુ કર્યો તેને પેલી મહાસત્તાઓના પ્રભુત્વમાં ભાગ પડાવવાની અદ્ભુત ઝૂંપના જાગી કોઈ ઇતિહાસમાં સાચુ જ દેખુ છે કે છેલ્લાં ત્રીસ હજાર વર્ષોમાં જીવનની દૃષ્ટિએ માનવીએ પ્રગતિ સાધી નથી એ જ્યાં નો ત્યાં જ રહ્યો છે સત્તાની લોનુપતા આદિ કાળથી જ આવી આવે છે માનવીની એ વાસના—સ્થૂળવાસના ક્યારે ફીંગે તેની કોને ખબર? સત્તાની ધોર ભૂમે જર્મનીએ યુદ્ધની તૈયારીઓ માઠી એને જહાનુ મળ્યુ ૧૯૧૪ માં ઓસ્ટ્રિયાના રાજ ડુમારની હત્યા થઈ ઓસ્ટ્રિયાએ સર્બિયાને એમાં કારણભૂત ગણ્યુ અને વચ્ચે યુદ્ધના તણખા ઝરવા લાગ્યા એ યુદ્ધને બીજા યુદ્ધનાવવા જ એમાં લગ્યા અથ રાષ્ટ્રો જર્મનીએ ઓસ્ટ્રિયાનો પક્ષ લીધો તેમને સાથ મળ્યો તુર્કસ્તાન તથા બલ્ગેરિયાનો બીજો પક્ષ પણ હુમ્મિ રચાયો ખ્રિસ્ત, ફ્રાન્સ રશિયા તથા અન્ય કેટલાં નાના રાજ્યો એમાં લગ્યા જ્યાં માલિકના ઘરમાં મુદ્દ જામે ત્યારે ઘરના નોક ગેએ તો માલિકને સાથ આપવો જ રહ્યો! આમ કેનેડા, ભારત દક્ષિણ આફ્રિકા ન્યૂઝીલેન્ડ વગેરે એ ખ્રિસ્તિય રાષ્ટ્રના પક્ષમાં તરિકે ભાગ લીધો કે તેમને લેવો પડ્યો આ રીતે ઓસ્ટ્રિયા—સર્બિયાની લડાઈ પ્રચંડ વિયહમાં પરિણમી જર્મનીને બે સરહદો એ સાથે સલાળવાની આવી પડી એક તરફ પૂર્વમાં એને રશિયા સાથે ઝૂમવાનું હતું, ત્યારે બીજી બાજુએ પશ્ચિમમાં ફ્રાન્સ અને ખ્રિસ્ત જોડે આમ જર્મનીને માટે આ કાર્ય ખૂબ વિકટ બની રહ્યું

જય અને પરાજયની દોલા પર ઝૂંટતા અને અસ્થિરતા અનુભવતા જર્મનોએ અદ્ભુત શૌર્ય બતાવ્યું તેમણે સમગ્રીનો દ્વારા ઘણો નિનાશ સર્જ્યો અંગ્રેજોના અનાજ પુરવઠાને હુમ્મી લાવાનક

વર્ષના ગાળામા તે આમ પૂર્વ આફ્રિકામા જર્મન સુરક્ષિત વસાહત બની થઈ ગઈ ટાગાનિકા તેમ જ રુઆન્ડા-ઉરુન્ડી જર્મનીના સરથાન બની ગયા અને તેમને નામ અપાયુ જર્મન પૂર્વ આફ્રિકા આ રીતે કેન્યા કિનારાનો જ નહિ, પણ આંતરિક ભાગ પણ તેમની સત્તા નીચે આવ્યો આ સ્થાપના દરમિયાન તેમને દક્ષિણ ટાગાનિકાની આગેાની જાતિનો સામનો કરવો પડ્યો એ આફ્રિકન જાતિ પરદેશીઓ પ્રત્યે અત્યંત ધૃષ્ટાભરી દષ્ટિથી જોતી હતી વળી તેમની જમીન પર આ સત્તાનો અધિકાર જામતો જતો જોઈ એ લોકો ગાયે ભરાયા તેમણે બગવો ક્યો પરંતુ જર્મન સત્તાએ નામો અને ખેતરો ઉગજડ કરી નાખ્યા અને અસખ્ય આફ્રિકનોને મારી નાખ્યા જોર જુલમથી ૧૯૦૬મા આ બગવો દાખી દેવાયો

આ રીતે સ્થાપિત થયેલા આ જર્મન સરથાનમા આ ગાળામા ઠીંઠીક પ્રગતિ સધાઈ હતી મારેસ્સનામ પાટનગરનું સ્થાન બોગવતુ થયું ભારતીય વેપાર કંઈક અંશે વધ્યો નવી રેલવે લાઈન તખાઈ જર્મનોની લાલ આખને લઈને લાય અને ગ્રાસ ઓછ થયા પરંતુ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળતા તેની અસર અહીં પણ પહોંચી અંગ્રેજોએ જર્મનો પર આક્રમણ કર્યું અનેક ભારતીય સૈનિકો જર્મનોને હાથે સહાર પામ્યા જર્મનોને શત્રુઆતમા વિજય પણ મળ્યો વેપાર બંધ પડી ગયો જર્મન સેનાપતિ પોન વોન લેટાવ વોર્ગેકનું મુદતત્ર આ લડાઈમા અત્યંત સયુક્તિક હતું જર્મનોનો મુરોપમા પરાજય થયો ત્યારે ય તેણે મચમ આપી નહિ તેણે ઘોર નિરાશાની પળેમા પણ નૈરાશ્ય સે યુ નહિ તેણે અંગ્રેજ સૈન્યને ખૂબ હફાવ્યું એમા તેના વફાદાર આફ્રિકન સૈનિકોએ પણ નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો સેનાપતિ સ્મટસના સૈન્યને ય તેણે કુસળતાપૂર્વક હફાવ્યા પરંતુ ત્યારે મુરોપમા જર્મની હાર્યું અને વિગ્રહ બંધ પડ્યો ત્યારે લેટાવે પણ સેનાપતિની અદાથી શરૂો દેશ મૂક્યા

ઇતિહાસ વાન લેટાવને એક અદના સેનાપતિ તરીકે બિરદાવે છે. તેણે અસહાય શત્રુ પર કે દુશ્મન સૈન્ય પર હાથ ઉઠાવ્યો નહિ કે કદી તેમની નિર્બળતાનો લાભ ઉઠાવ્યો નહિ આખરે આ મુદ્દબંધી પંજી ટાંગાનિકા પર ચિટનતું સંરક્ષણ આવ્યું અને જર્મન સત્તાનો જાંચે ચડેસો સ્વર્ગ અસ્ત થયો.

ખીજી તરફ જોઈએ તો પોર્ટુગીઝ તથા વયંદા લોકોની સત્તાના દોર નીચે રહેલું કેમેરન ચિટનની સત્તા નીચે આવવા જતું હતું. પરંતુ જર્મનોએ એના અધિકાર વિશે ચિટન કરે તે પૂર્વે જ સ્થાનિક મુખીઓ સાથે સહીસીકા કરી લીધા હતા. આમ કેમેરન પર પણ જર્મન સત્તા હતી. પ્રથમ વિશ્વવિગ્રહ દરમિયાન અંગ્રેજ-ફ્રેન્ચ-હોલેન્ડે કેમેરનને પણ તાબે કરી લીધું. આમ જર્મનોની સત્તા ત્યાંથી પણ નાબૂદ થવા પામી. મુદ્દવિરામ બાદ ‘લીગ ઓફ નેશન્સ’ વતી કેમેરનનો વહીવટ ફ્રાન્સ તથા ચિટન પાસે આવ્યો. કેમેરનનો વિશાળ ભાગ ફ્રાન્સની હકુમત નીચે રહ્યો, જ્યારે નાનકડા ભાગનો વહીવટ અંગ્રેજોને ફાળે ગયો. ઇંગ્લિશ્તમાં પણ જર્મનો છેક જૂના કાળથી વેપાર અર્થે આવેલા હતા. અગત્યના ધણા હોદ્દાઓ જર્મનો ભોગવતા હતા. તેમના સ્થાનને પણ આ મુદ્દ ફટકો લગાવ્યો. આમ જર્મનોને મુશ્કેલીમાં તેમજ આફ્રિકામાં પોતે આદરેલા દુઃસાહસનો બદલો મેળવવાનો સમય આવી લાગ્યો. તેને મુદ્દખોરી માટે મોટા દંડ ભરવો પડ્યો એટલું જ નહિ પણ તેમનાં વિનાશક શત્રો પર પણ નિયંત્રણ મુકાઈ ગયું. આફ્રિકામાં તો તેમનું વર્ચસ્વ લગભગ નાબૂદ થઈ ગયું.

આ મુદ્દે ‘લીગ ઓફ નેશન્સ’ ને જન્મ આવ્યો. પરંતુ એમાં વિશ્વના બધાં જ અગ્રગણ્ય રાષ્ટ્રો એક થા અન્ય દારણે સ્થાન ન પામ્યાં. તેમાં જોડાયેલાં રાષ્ટ્રો પણ સમય આવ્યે સભ્યપદ છોડી દેખે સત્તા વધારતાં રહ્યાં. જર્મની પડ્યું તો ખરું, પરંતુ એના આંતરિક

પ્રત્યાધાતો શમ્યા નહિ આતરિક પરિતીપ અને સધનને પરિણામે
જર્મનીમા એક નવો પક્ષ ઊભો થયો. એ પક્ષ હિતોરાષ્ટ્રીય સમાજ
વાદી પક્ષ એને નેતારૂપે મળ્યો એડોલ્ફ હિટલર એ પક્ષ તે જ
નાઝી પક્ષ—આ પક્ષ પ્રમળ બનતો ગયો તે વખતે પણ જર્મનીને
પ્રતિનાર્ષિક ખ ડણી ભરવી પડતી હતી હિટલર સત્તા પર બિરાજ્યો
તેણે એ મુદ્દા હાલવાનું બધું કર્યું તેણે બેન્ડર લોકોને કામ
આપી સતોખ્યા, અને સ્વરાષ્ટ્રને ફરીથી સજ્જ કરવાનું બીડું
ઝડપ્યું એ સમય દરમિયાન જેના હાથમા ખરી સત્તા હતી તે
મુસોલિનીએ પણ ઈટાલિમા ફાસિસ્ટ પક્ષની રચના કરી જ્યારે તેણે
સમ્રાટપદ ધારણ કર્યું ત્યારે તેના અંતરમા પણ પુરાતન રોમન
આત્માજની પુનઃ સ્થાપના કરીને મહાન રોમનસમ્રાટ થવાનું સ્વપ્ન
સાકાર કરવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું ૧૯૩૬મા તેણે આદિકામ્પ ડના
રાજ્ય-ઈથિયોપિયા પર આક્રમણ કરી તેને જીતી લીધું તેણે મહાન
હિટલરની મૈત્રી સાધી—૧૯૩૯ના વર્ષે લગીમા તો હિટલરની મુદ્દ
તૈયારીઓ પૂરી થતા આવી આગળ જર્મનીએ કરેલી જૂલને તેણે
સુધારી લેતા રશિયા સાથે મૈત્રી બાધી રશિયાનો તેને સાથ મળ્યો
જર્મનીએ ફરીથી મુદ્દની નોખત પગાડી તેણે આક્રમણ શરૂ કર્યું
પોલેન્ડ પડ્યું તેને જિતીને સાથ આપ્યો એ મેદાને પડ્યું તેણે
ફ્રાન્સને સહાય આપી હોનેડ, ડેન્માર્ક, નોર્વે, બેલ્જિયમ વગેરે
પર જર્મનીએ હુમલો કર્યો જિત્તન આગળ વધ્યું, પણ ડેનકર્ક
આગળ તેન પીછેહઠ કરવી પડી અંગ્રેજ સૈન્ય સ્વદેશમા બરાઈમયું
જર્મનીએ એ પછી ફ્રાન્સ પર હુલો કર્યો ફ્રાન્સને ચરણે આવવું
પડ્યું મુસોલિનીએ પણ સમરાગ્રણમા મુકાબલું અંગ્રેજ વડાપ્રધાન
ચર્ચિલે અંગ્રેજોને મહાન ગ્રેરણ આપી, અને આગળ વધવાની હાકલ
કરી એનામા હિટલરની ખતિ ફરી અને તેણે ૧૯૪૧મા એકાએક રશિયા

પર હુમલો કર્યો. રશિયનો અણુધારી મુસીબતમાં મુકાઈ ગયા, પરંતુ તેમણે નક્કર સામનો કર્યો અને જર્મનોને પાછા પડ્યું પડ્યું. અન્ય પક્ષે જર્મનીના સાથી જાપાને પર્વ હાર્જરમાં રહેલા અમેરિકન નૌકાકાફલા પર આક્રમણ કર્યું. એ વખતે અમેરિકાએ કેવળ જાપાન સામે જ નહિ, પણ જર્મની અને ઇટલિ સામે પણ યુદ્ધ કરવાની ઘોષણા કરી. જાપાને અગ્નિએશિયાનો કેટલોક ભાગ જીતી લીધો. ભારત તેમ જ ઓસ્ટ્રેલિયા પર પણ જાપાની લયના ઓળાઓ ઝૂક મવા લાગ્યા. ત્યારે ઇટલિ અને જર્મનીએ મળીને ઉત્તર આફ્રિકાનો ધણો ભાગ કમળે કરી લીધો. અહીં ફ્રાન્સની પડતી ચતા મોરાછો, અલ્જિરિયા, કેન્ય વેસ્ટ આફ્રિકા વગેરે હિટલરના હળજતમાં આવ્યાં. અંગ્રેજોએ તેમને આગળ વધતા રોક્યા. ઇંગ્લિશમાં અવ આલામેઈન આગળ તેમણે જર્મનીને શિક્ષત આપી. જર્મનો ટ્યુનિસ તરફ લાગવા લાગ્યા. ત્યાં ધણો સૈનિક પકડાઈ ગયા. આ દરમિયાન આર્ષજન હોવરની સરદારી નીચે અમેરિકન લશ્કર પણ અંગ્રેજોની મદદે પહોંચ્યું. અંગ્રેજ અને અમેરિકન લશ્કરે મળીને ઇટલિ પર હુમલો કર્યો. ઇટાલિ પડ્યું. મુસોલિનીને જાપરો આધાત લાગ્યો. ત્યારબાદ થોડા જ કાળમાં તેની હત્યા થઈ. જર્મન સૈન્યનું બળ પણ ખૂટ્યું. એની હાર થઈ. એ પછી સંયુક્ત દળોએ ફ્રાન્સમાં પણ જર્મનીને ફટકો આપ્યો. એક બાજુએ આ સંયુક્ત દળ અને બીજે પક્ષે રશિયા ! જર્મની પરાજિત થયું. હિટલરે આત્મહત્યા કરી. જર્મનોએ શરણ સ્વીકાર્યું. અમેરિકનોએ હિરાસિમા અને નાગાસાકી પર બોમ્બારો કર્યો જાપાન પણ એથી લયબીત થઈ ચૂક્યું.

બ્રિટનના વડાપ્રધાન ચર્ચિલ, અમેરિકન પ્રેસિડેન્ટ રૂઝવેલ્ટ, અને રશિયન સરમુખત્યાર જોસેફ સ્ટાલિનની તહેરાન તથા કીમિયામાં થયેલી સત્તાહસંમતિનું શુભફળ આવ્યું. 'લીગ ઓફ

નેરા-સંતુ' સ્થાન સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાએ લીધું અને જગતને આ યુદ્ધ બાદ એક રાષ્ટ્રનું, શાંતિનું અને સહઅસ્તિત્વનું નવું સ્વપ્ન લાદ્યું. જો કે પારાવાર 'ખુવારીરૂપી ચૂકવેલા મૂલ્યના પ્રમાણમાં આ ઘણું ઓછું મણાય.

આ મહાવિપ્લોની અસર આફ્રિકા પર ઘણી જ પ્રબળ થઈ. ઉત્તર આફ્રિકા આ ખંડમાં જાણે મુરોપીય સત્તાઓની મુખ્ય યુદ્ધ-ભૂમિરૂપ બની ગયું. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ વખતે સાથ આપ્યો હતો તેના ઇસ્તાં સંખ્યામાં અતીતશુભા આફ્રિકાનોતો સાથ આ બીજા વિપ્લોમાં રહ્યો. લીબિયાના સીરેનેઈકા પ્રાંતની રાજધાની પર તેા અસંખ્ય વખત હુમલાઓ થયા. ઇટલિની હાર થતાં ઈથિયોપિયા ૧૯૪૧માં તેની ચૂડમાંથી મુક્ત થયું. લીબિયામાંની ઈટાલિયન સત્તા પણ નાશ પામી. ત્યાંની વ્યવસ્થા અંગ્રેજોના હાથમાં આવી.

ટયુનિસમાં રજાસલા જર્મન વર્ચસ્વનો અંત આવ્યો. તેના કબજે અંગ્રેજ-અમેરિકન દળોએ લઈ લીધો. કાસાબ્લાંકા ખાતે યોજાયેલી પરિષદમાં પ્રેસિ. રૂઝવેલ્ટે હાજરી આપી. ઇજિપ્ત એક રીતે તટસ્થ જ રહ્યું હતું, પરંતુ કેશ મધ્યપૂર્વની યુદ્ધસામગ્રી વારતેતું અગત્યનું મથક બની ગયું હતું. આફ્રિકામાં થયેલ આ યુદ્ધમાં ઈથિયોપિયન, ભારતીય તેમ જ અંગ્રેજ હરફરે મળીને ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. સીબેરાલીઓનનું ફીટાઉન બદર તેા આ યુદ્ધ દરમિયાન આવળ કરતાં અનેક જહાજોનું જાણે મુખ્ય મથક નીવડ્યું. ૧૯૪૫માં જ્યારે પેરિસમાં ઉત્તર આફ્રિકાના તાંજરને લગતી સમાહ-વિચારણા થઈ ત્યારે તેમાં બ્રિટન અને ફ્રાંસે ખૂબ રસપૂર્વક ભાગ લીધો. દૂકમાં ઉત્તર આફ્રિકા-આ દ્વિતીય વિશ્વવિપ્લોનું અત્યંત અગત્યનું યુદ્ધક્ષેત્ર અને સાક્ષી બની રહ્યું.

અને તેમ છતાં એ યુદ્ધની અસર તેા સમગ્ર આફ્રિકા પર

પડ્યા સિવાય રહી નહિ. આદિકનોને વિશ્વની મહાસત્તાઓમાં કાણ કેટલામાં છે તેનો આછો ખ્યાલ આવ્યો. જેમ વિશ્વના નકશામાં ફેરફાર થયા તેમ આદિકના નકશામાં પણ પરિવર્તન આવ્યું. સૌથી અગત્યનો આડકતરો ફેરફાર તો એ થયો પામ્યો કે યુરોપનાં મહાન રાષ્ટ્રોની આદિકા પ્રત્યેની નીતિમાં જખ્ખર પરિવર્તન આવ્યું. આ ખંડના લોકોમાં સ્વાતંત્ર્યની નવી ભાવના જાગી. લોકો રાજદ્વારી ખાળતોમાં પ્રજાજનોના અધિકારો, લોકમત, આત્મનિર્ણયનો અધિકાર, આંતરરાષ્ટ્રીય સલામતી, યુદ્ધસર્જિત વિનાશ, શૈક્ષણિક તેમજ સામાજિક વિકાસ વગેરે પ્રશ્નો પર વિચારતા થયા. રાષ્ટ્રસમૂહના દેશો વચ્ચેની સાંકળ મજબૂત બનવા લાગી અને તેમાં સ્વતંત્ર થતાં આદિકન રાજ્યો, પણ જોડાવા લાગ્યાં. સંયુક્ત રાષ્ટ્રખંડોના સભ્યોની નજર પણ આ વિરાટ ખંડ અને તેનાં પ્રજાજનો પર પડી આ ખંડના વિકાસ કાર્યક્રમોમાં પણ જગતની મહાન સત્તાઓની સહાય મળવા લાગી. આ વિશ્વવિગ્રહે આ ખંડના લોકોનું વૈજ્ઞાનિક વિકાસ પરત્વે પણ ધ્યાન એવું. એણે માનવ કલાણીની અને માનવહિતની પણ નવી દૃષ્ટિ આપી. આમ દ્વિતીય વિશ્વવિગ્રહ પછી આ ખંડમાં જાણે કે નવોત્થાન અને નવસર્જનની મોસમ આવી હોય તેમ જણાય છે.

ઇતિહાસકારો નોંધે છે તેમ યુદ્ધોત્તર સંસ્કૃતિએ ભૌતિક ક્ષેત્રમાં તો વિશ્વમાં કાંઈ પણ કાળે વિકાસ પામેલી સંસ્કૃતિના શિખરને સર ક્યું છે. સાથે તેણે બધું પણ એટલું જ વધારી દીધું છે કે હવે પછી એકાદ વધુ વિશ્વયુદ્ધ થવા પામે તો માનવજાતિ અને માનવ-સંસ્કૃતિનો એવો વિધ્વંસ આવે કે એમાંથી કશું બચવા પામે જ નહિ. આથી જ કદાચ ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધના ઝોળાઓ ક્યારેક ખાતા લાગે છે ત્યારે પણ જીડી જતા દેખાય છે.

આ બધો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે મનમાં પ્રશ્ન ઝડે ૩
 ૧. સત્તા અથવા આધિપત્ય જમાવવાના મોહમાંથી શું મહાન સાત્રાજ્યો

છૂટશે જ નહિ ? જગતનાં લોકો-જાતિ, રાજ આદિ ભેદને સર્વથા
નિરાવીને-ખબેખલા મિલાવીને ક્યારે લોકકલ્યાણની-વિશ્વકલ્યાણની
ભગ્ય મંજિષ્ઠ પ્રતિ પ્રયાણુ કરશે અને એ માનવમહેરામણના
અપિરત ગુંજતા પ્રશાંત સૂરોથી ત્રિભુવનને ભરી દેશે ?

માનું છું મહાવિઘ્નેશ્વરમાંડા આક્રિષ્ટાની વાત તને વાંચવી ગમશે.

શ્રિ૦ સંજયના

વંદેમાતરમ્

પત્ર અગિયારમો ઐતિહાસિક નિર્ણય

પ્રિય જયંત,

મારા જુદા જુદા પત્રોમાંથી તને હવે એ ખંડના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષે ઠીક ઠીક માહિતી ઉપવ્રજ્ય થઈ હશે એ માહિતી તને બીજા તો કોઈ વ્યવહારુ ઉપયોગમાં આવે તો કેાણુ જાણે ? પણ આ ખંડમાં તે પગ મૂક્યો નથી તો પણ તું એ વિષે બેધડક વાત કે ચર્ચા તો જરૂર કરી શકે. આગળના મારા પત્રો પરથી તને એ તો ખ્યાલમાં આવી ગયું હોયું જોઈએ કે વિશેષતઃ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પછી જગતનાં અગ્રગણ્ય રાષ્ટ્રોની દૃષ્ટિ આ અસ્પષ્ટવિકસિત ખંડ પર પડવા પામી. હવે આ મહાખંડના વિકાસમાં યોતાનો ફાળો આપવા ઉત્કંઠા ધરાવતાં રાષ્ટ્રોને એ કાર્યમાં સાથ આપ્યાથી લાભ તો છે જ. આવા રાષ્ટ્રો એક તરફ વિશ્વના અન્ય વિશાળ દેશ તરફ તેમની દ્રશ્ય અદા કરે છે તો બીજી તરફ સહાયક દેશને પણ એથી ફાયદો થયા વિના રહેતો નથી. જેમ જેમ પરદેશો તરફથી સહાય મળતી જાય તેમ તેમ ઉદારતાપૂર્વક મદદ પૂરી પાડનાર દેશને એ મદદનું વળતર પણ મળતું જાય. અહીંની કાચી પેદાશમાં વૃદ્ધિ કરનાર દેશ એ કાચી પેદાશોમાંથી પાકો માલ બનાવીને એને અહીં જ વેચવા માટે એક મોટું બજાર બિજું કરી શકે. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી વિકાસ યોજનાઓ

ઐતિહાસિક નિષ્કર્ષ

દ્વારા નવસર્જન અને નવવિધાનને રાહે પડેલા દેશની સાથેની મૈત્રી હાનિકારક તો ન જ નીવડે. આવાં રાજદ્વારી કારણોસર જ હજી એ કેટલાક દેશ અને વિશ્વનાં કેટલાંક રાષ્ટ્રો જગતને સાડુ 'ધર્મિ'રે અનામત રાખેલા, પ્રદેશ તરીકે ઓળખે છે. કુદરતે જે ધરતીના પેટાળમાં જગતની પેલશના અઢાણું ટકા હીરા, ત્રીજા ભાગનાં મેંગેનીઝ અને ફોસ્ફેટ જેવા પદાર્થો ભર્યા છે તેમ જ દરમા ભાગનું જીન જે પ્રદેશ વિશ્વને પૂરું પાડે છે તેવી દ્વ્યશ્લી ગાય જેવી ભૂમિ પર કોની નજર ના જાય? વળી જેમ જેમ એ ધરતીની માવજત થતી જાય છે તેમ તેમ તેનો પાક પણ અનેકગણો વધતો જાય છે. જેટલી આ વસુધાને રીઝવામાં આવે છે તેટલા જ પ્રમાણમાં એ તુલ્યમાન ધર્મને વધુ અને વધુ વસુ (લક્ષ્મી) એ જગતને ચરણે ધરે છે. હાલના એક અંદાજ પ્રમાણે આ ખંડમાંથી વીસ અમળ કિલોવોટ વીજળી ઉત્પન્ન કરી શકાય તેટલો પાણીનો પુરવઠો છે. આ દિશામાં આફ્રિકાએ વિકાસ સાધવો આરંભી દીધો છે. કંગોમાં કટાંગા તથા યુનાંડામાં 'ઓવન ફોલ્સ, વગેરે સિદ્ધ થયેલી યોજનાઓ ઉપરાંત રોડેશિયામાં કરિયા યોજના તેમ જ કંગો નદી પરની વિશ્વમાં મોટામાં મોટી ઇમા યોજના પૂરેપૂરી કામ કરતી ચર્ચ જશે ત્યારે આ દેશની સમૃદ્ધિમાં કેવી છાંજ આવશે? હમણાં હમણાં તો આફ્રિકાની ભૂમિએ એન્થ્રોપિનિયમ તથા તેલ પણ જગતમાં વહે ચવાની યોજના સ્વીકારી છે. 'અધિકાર ખંડ' નું આજ પામેલો આ દેશ આજે વિશ્વનાં અગ્રગણ્ય રાષ્ટ્રોને પણ સમૃદ્ધ કરવાની રિયતિએ પહોંચતો જાય છે.

જાણે ગયા 'પત્રના અનુસંધાનમાં જ ન લખવા બેઠો હોઈ' તેમ કાગળ લખાતો ગયો. હું એ રાજ્યાતથી જ એ વિચારના પ્રવાહમાં તણાતો ચાલ્યો. જ્યારે આ પત્ર લખવાનો આરંભ કરતો હતો ત્યારે મનમાં કંઈક જુદું જ લખવા વિષેનો વિચાર ચાલતો હતો. પરંતુ

કંઈ નહિ; પ્રથમ પત્રથી જ મેં આવા પ્રકારની અસંબંધતા માટે તારી ક્ષમા ક્યાં નથી માગી લીધી? એમ કરી લેવાની પાછળનું કારણ એ હતું કે હું ક્યાં કોઈ વિદ્યાપીઠની ઉપાધિ સારુ મહાનિબંધ લખવા બેઠો છું કે મારે કપરેખા (copying) દોરવાની જરૂર પડે અને અસંબંધતામાં પણ ક્યાં મળ નથી આવતી? તને તો ખબર છે કે મને જેટલો વ્યવસ્થા (orderliness)માં રસ છે તેના કરતાં અવ્યવસ્થામાં વધુ રસ નહિ તો તેટલો તો છે જ! વ્યવસ્થા રહિતતા (chaos)માંથી જ વ્યવસ્થા નથી પ્રગટતી? અહીં પણ એવી જ રીતે આગળ ચાલું.

તને યાદ હશે કે આ ખંડમાં હજસીયો, બુચમેન, હેમિટિક, નાઈલો હેમિટિક, હોટેન્ટાટ, સેમિટિક વગેરે લોકો વમે છે. કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે આ વિભાગોને જાતિની સાથે સંબંધ છે તેના કરતાં વિશેષ સંબંધ છે—ભાષા, પ્રજ્ઞાલિકાઓ તથા રીતરિવાજો સાથે. એ રીતરિવાજોને અનુસરીને જ ભિન્ન ભિન્ન આફ્રિકન જાતિઓના પારસ્પરિક સંબંધ વિવિધ પ્રકારના હોય છે. ખગાન્ડા, કિકુયુ, મસાઈ, ચોમ્બા વગેરે જાતિઓનું આધિપત્ય પણ આને જ આભારી છે. પિગ્મી, બુન્યોરો, હાઉસા, કામ્બા આદિ જાતિઓની લઘુતા પણ આનું જ ફળ છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અંદરોઅંદર પણ વિધવિધ આફ્રિકન જાતિઓના સંબંધ વિવિધ પ્રકારના હોય છે. આફ્રિકનોના રથાનિક વસાહતી પ્રજાઓ સાથેના સંબંધ તો જુદા જુદા હોય જ. દક્ષિણ આફ્રિકા, દક્ષિણ રોડેશિયા, કેનિયા વગેરે સ્થળે, ત્યાં વસાહતી પ્રજાનું પ્રમાણ વિશેષ છે ત્યાં, તેમના આફ્રિકન જાતિઓ તરફથી થતો વિરોધ પણ એટલો જ જોવા મળે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની પરિસ્થિતિથી તો સહુ કોઈ વાકેફ છે. ત્રણસો જેટલાં વર્ષોથી ત્યાં ધામા નાખીને પોલી વસાહતી પ્રજા ત્યાંના પ્રદેશને સ્વમાલિકીનો પ્રદેશ જ ગણે છે. અવગત ત્યાં પ્રવર્તમાન ઉદ્યોગોને લઈને તેમને આફ્રિકનોના સાથ કે

ઐતિહાસિક નિષ્કર્ષ

સહકાર વિના ચાલે તેમ નથી એ ખરું, પરંતુ તેમની સંસ્કૃતિ રીત-રિવાજ, રહેણીકરણી અરપૂર્ય અથવા અગ્રાણ છે અને અન્ય પ્રજાઓ કે આફ્રિકનો એ દેવાંથી તત્વોથી વિમુખ રહેવાને સમર્થતા છે એવી ભાવના પ્રતીતિ કર નથી. આ નીતિ રાજ્યકર્તાઓને બલે અસંગતાવાદ, વાડાવાદ, બતિવાદ (APARTHEID) પર ભાર મૂકવા પ્રેરે, પરંતુ એ પ્રજામત છે, એ અલગ વિકાસ, અલગ નિવાસ, અલગ કેળવણી વગેરેની ભાવના સમગ્ર પ્રજાજનોની દષ્ટિનું પરિણામ છે તેમ મણી શકાય નહિ. જ્યાં સ્થાપિત આપણું રાજનીતિ અમુક ચુસ્ત પ્રકારની હોય ત્યાં પ્રજામતનું મળું કેટલુંક ? આ નીતિમાં કેમ, ક્યારે અને કેવી રીતે પરિવર્તન આવશે—જો કે જ્યારે સમગ્ર વિશ્વની દષ્ટિમાં પરિવર્તન આવ્યું છે અને આવતું જ રહેવાનું એ નક્કર વાસ્તવિકતા છે ત્યારે પણ—એ પ્રશ્નને આપણે કાળના હાથમાં સોંપી દઈએ એ જ ચોખ્ખું છે. દક્ષિણ રોડેશિયા અને કેનિયાની વાત કરીએ તે પૂર્વે આપણે આવા થોડા પ્રદેશોની યુરોપિયન-આફ્રિકન વસ્તીના પ્રમાણને જરા જોઈ લઈએ.

દક્ષિણ આફ્રિકા :	૧ : ૪	ન્યાસાલેન્ડ :	૧ : ૩૫૦
દક્ષિણ રોડેશિયા :	૧ : ૨૭	એંગોલા :	૧ : ૪૦
કેનિયા :	૧ : ૧૦૦	મોઝામ્બિક :	૧ : ૧૧૨
ટાંગાનિકા :	૧ : ૩૫૦	કાંગો :	સ્વાતંત્ર્ય બાદ

કેટલો ફેરફાર થયો તે
કહેવું મુશ્કેલ છે.

આ પ્રમાણ તરફ આપણે દષ્ટિ કરીએ કે તરત જ આપણને ખ્યાલમાં આવે કે દક્ષિણ આફ્રિકાની પરિસ્થિતિ કરતાં દ. રોડેશિયાની પરિસ્થિતિ શિષ્ટ છે. એ હિપરાંત દ. આફ્રિકાની યુરોપીય વસાહત ૩૦૦ વર્ષ જેટલી પુરાણી છે, જ્યારે દ. રોડેશિયાનો ઇતિહાસ લગભગ પોણાસો વર્ષ જેટલો જ જૂનો છે. આ સાથે એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે કે દ. આફ્રિકાના યુરોપીય વસાહતીઓની માફક દ. રોડેશિયાના વસાહતીઓનો સ્વદેશીય સંબંધ તદ્દન નહિવત્ થઈ જવા પામ્યો

નથી. આથી બને દેશોમાં યુરો-આફ્રિકન સંબંધ વિચિત્ર હોય તે બિલકુલ સ્વાભાવિક છે. કેનિયાનો વસાહતી ઇતિહાસ પણ સોએક વર્ષ જેટલો જ પુરાણો છે. અને છતાં છેલ્લા દશકાથી પ્રવર્તતી ક્રિકેટ ચળવળ-જેને માઉ માઉ ચળવળનું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેની ઉચ્ચતા તો નાણીતી છે જ. ન્યાસાર્વેકનો પ્રશ્ન પણ હજી સાવ સમાધાન પામી ગયો દેખાતો નથી. અવગત થોડા કાળ પહેલાં ત્યાં જે ઉચ્ચ વિરોધનો વટાળ જાક્યો હતો તેનાં ચિહ્નો અન્યારે જણાતાં નથી. આ અને આવા અનેક પ્રશ્નોનું શાંતિમય નિરાકરણ કરવામાં આફ્રિકનોની વિચારસરણી અને તેમનું ઐક્ય, તેમની વસાહતી પ્રજા પ્રત્યેની આદરમાનની દૃષ્ટિ અને તેમનું સ્વહિત તરફનું લક્ષ અગત્યનો ભાગ બનવશે.

આફ્રિકનાં પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનોનો પ્રશ્ન પાછો ઉચ્ચ બન્યો છે. પોર્ટુગીઝ શાસન પ્રણાલિથી તો સહુ કાંઈ માહિતગાર છે. યુનોમાં પણ એ વિષય ઠીકઠીક ચર્ચાનો વિષય બની ગયો છે. તાજેતરના સમાચાર જણાવે છે કે કેંગિા અને એગોલાની સરહદ પર આ ત્રાસને, પરિણામે અસંખ્ય આફ્રિકનો હૃદયપાવક દશામાં લેવાં મરે છે. આફ્રિકનોએ જંગાલેલી રાષ્ટ્રવાદી જેહાદને કેવળ બળવો મણીને એગોલાની સત્તાએ અસખ્ય આફ્રિકનોની કતલ કરી છે. સાચા સમાચારોથી વિશ્વની જામિંઓ જાક્યો ન ઠીકે તેટલા ખાતર એના પર સારો એવો નાખતો-પ્રતિજ્ઞ રાખવામાં આવે છે, ત્યારે ખીજી બાજુથી પોર્ટુગીઝ મરકાર આફ્રિકાની પોતાની વસાહતોની 'વિકાસ લોન' પણ જાહેર કરે છે. પોર્ટુગીઝ સત્તા હજી વિશ્વજયતિના પવનની પલ્લટાયેલી દિશા લેઈ ચાલી હોય તેમ જણાતું નથી અરધી સદી કરતાં ચે ચોથા વધારે સમય લગી શામન ચક્ષાવીને સ્વાતંત્ર્ય આપનાર બેલ્જિયમ સરકારે પાછળ ફેરી પરિસ્થિતિ વારસામાં આપી તે સુવિદિત છે. પોર્ટુગીઝ મત્તા પણ શાસિન પ્રજાનું કલ્યાણ ચાંચ તેમ ધીમે ધીમે તેને આઝાદી પડીના વિકટ તબક્કા સારુ કટિબદ્ધ કરે તો તેણે તેની ફરજ બજાવી ગણાય.

આઝાદીની મોસમ આવી છે. એના મોસમી પવનોએ પોતાની દિશા બદલી નાખી છે. વિશ્વ મહાયુદ્ધના ઉત્તરકાળમાં ફક્ત આંગળીને ટેરવે ગણી શકાય તેટલાં સ્વતંત્ર રાજ્યો આફ્રિકામાં હતાં. ૧૯૬૦ નું વર્ષ આફ્રિકા સ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસમાં સ્વાતંત્ર્ય પ્રવેશક વર્ષ તરીકે અગત્યનું સ્થાન ભોગવશે. ૧૯૬૧ ના વર્ષ દરમિયાન એ સિદ્ધિ હાંસલ કરનાર રાજ્યોની સંખ્યા સારી પેઠે વધવા પામી છે. ૧૯૬૨નું વર્ષ પૂર્વ આફ્રિકામાં અને એ રીતે જોઈએ તો સમગ્ર આફ્રિકામાં નવી વધામણી લાવનારું વર્ષ બની રહેવાનું છે. આફ્રિકન રાષ્ટ્રીયતાને દાખી દેવાના દિવસો હવે આસ્થા ગયા છે. પોર્ટુગીઝ સરકાર કે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર પણ એ મિથ્યા પ્રયત્ન હવે લાંબા વખત લગી નહિ કરી શકે એ તો સ્પષ્ટ બાબત છે. પ્રજામતનું ઇમન ક્યાં લગી ચાલે? કેટલાકને એ વધુ પડતો આશાવાદ લાગે, પણ એ આશાવાદમાં વારતવિકતાનું પ્રમાણ પણ ઓછું નથી.

આ શાસનકર્તા પ્રજાને બાદ કરીએ તો વસાહતી પ્રજાનો બીજો મોટો ભાગ એશિયનોનો ગણી શકાય. આ ખંડમાં વસતા એશિયનોની સંખ્યા લગભગ આઠ લાખ કરતાં વધારે જેટલી હોવાનું અનુમાન છે. રોડેશિયા, ન્યાસાલેન્ડ, મોઝાંબિકમાં વસતી એશિયનોની અંક વસતી ઉપરાંત દક્ષિણ આફ્રિકામાં ચારેક લાખ, કેનિયામાં એ એક લાખ, યુગાંડામાં સાઠ-સિત્તેર હજાર, ટાંઝાનિકામાં એકાદ લાખ જેટલી તેમની વસતી ગણાય છે. અલગત આમાથી સ્પર્દેશ આવજન કરતા લોકોની સંખ્યા બાદ કરવી પડે. આ એશિયન વસતીમાંથી કેટલાક જિનરીમાં, કેટલાક સરકારી નોકરીમાં, કેટલાક વેપારમાં તો કેટલાક વકીલાત-દાકતરી જેવા ધંધામાં પડ્યા છે. વેપારમાં પડેલી તેમ જ ઉદ્યોગમાં રિયર ચયેલી એશિયન કામના પ્રત્યે આફ્રિકનોની થોડી સહકારી અને ધિર્મની વૃત્તિ ક્યાંક ક્યાંક જોવા મળે છે. એ વૃત્તિને પરિણામે આ કામને નુકસાન પહોંચાડવાની વૃત્તિ પણ ક્યારેક પ્રગળ

બનતી જણાય છે. કેટલાક આફ્રિકનો માને છે તેમ એશિયનોને આ દેશના રાજકીય કે સામાજિક પ્રશ્નોમાં છે તેના કરતાં વધારે રસ છે મૂડી બનાવવામાં, ‘સ્વદેશના નેતાઓનાં ભાષણો પર ચર્ચાઓ કરવામાં તથા આફ્રિકન વેપાર-ઉદ્યોગને ઉત્તેજન ન આપતાં તેને જેમ બને તેમ પછાત રાખવામાં’—આવી કેટલીક માન્યતાઓની અંધિતે દૂર દરવામાં એશિયનોએ તથા તેમના અહીંના નેતાઓએ શું કરવું જોઈએ તે તેમણે સમય વહી જાય તે પહેલાં વિચારી લેવા જેવો પ્રશ્ન છે.

છેલ્લે અપસંખ્યક આરબો તથા બીજી લઘુમતી કોમોને બાદ કરતાં બાકી રહી તે મિશ્રપ્રજા—મેટે બાગે તો આ પ્રજા અહીંની ધ્યાનિક જાતિઓમાં જ ભળી જશે. જો એમ ઠાણબળે ન થવા પામે તો તેમને હડધૂત થવાનો પ્રસંગ આવે. જો કે આ દેશમાંથી તેમને આસ્થા જવાનો પ્રસંગ તો આવે તેમ લાગતું નથી. છતાં તેમની સ્થિતિ અત્યંત અપ્પ્રા તત્તો અપ્પ્રા જેની થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું બહુ ન ગણાય.

એકંદરે જોઈએ તો યુરોપીય, એશિયન કે પછી ગમે તે બીજી વસાહતી કોમોનો આ ખંડના વિકાસમાં પ્રાપ્ત થયેલો ફાળો ઠાઈ નાનોસૂનો નથી. ઠાઈ લેખકે તો જે પોર્ટુગીઝ સત્તાની હમનનીતિ આજે કેટલાક—તેમની સત્તા નીચેના—આફ્રિકનો ભોમવે છે તેમને વિશે પણ એવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે કે ગમે તેમ થાય તો પણ ‘ઐતિહાસિક સુકાદો તો એ જ રહેવાનો જ કે પોર્ટુગીઝ લોકોએ આફ્રિકાના હજારો વતનીઓના શ્રેષ્ઠ માટે નિનાંત ફાળો આપ્યો છે.’ આવાં વિધાનોની પાછળ ગમે તે ભાવના હોય પણ સત્ય એ જરૂર છે કે આ દેશના બહુમુખી વિકાસમાં વસાહતી પ્રજાનો ફાળો અતિ મહત્વવાન છે. એ જિન્ન જિન્ન પ્રજા આ દેશમાં આવનાં તેમની સાથે અસંરૂતિની મહામૂલી સોગાદ લઈને આવી. તેમનો આશય અહીંની પ્રજાસિક્ષાઓને કચ્છી નાખવાનો કદી ન હતો, હોઈ યો

પણ નહિ. પરસંસ્કૃતિના ઝળહળતા આ ખંડની પ્રથાઓ અંતર્ગત ગઈ હોય તો તેમાં પરસંસ્કૃતિનો દોષ કેમ ગણાય ? કેટલું કેટલું અપનાવવું અને કેટલું વર્જવું કરવું એ તો પ્રજાના પોતાના હાથની વાત છે. સારું નરસું અપનાવ્યા બાદ વસાહતી પ્રજાને એ અપનાવવા દીધા બદલ દોષ થઈ શકાય નહિ. દરેક પ્રજાની પાસે પોતાનાં ભૌતિક સુખો તેમ જ આધ્યાત્મિક સુખોને લભ્ય બનાવવાની યોજનાઓ તથા પદ્ધતિઓ હોય છે જ. પ્રત્યેક સંસ્કૃતિનું -જીવનનિર્ગમનનાં ધોરણોનું-આગવું મૂલ્ય પણ હોય છે. આ પ્રકારનાં ભિન્ન ભિન્ન મૂલ્યોમાંથી એક નવું જ મૂલ્ય પ્રગટે, વિધવિધ સંસ્કૃતિઓના સમન્વયથી કોઈ નવીનતર તથા શિવંકર સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ અને ઉદય થાય તે કેટલું મહત્ ગણાય ! ભિન્ન ભિન્ન રાષ્ટ્રોની સંસ્કૃતિ બે આવા વિશાળ ખંડમાં ખભે-ખભા મિલાવીને, સારી-યે વિશ્વસંસ્કૃતિની ઉન્નતિને ખાતર-વિશ્વના નવજાત સંતાનોનાં એક જ ખંધુત્વને ખાતર-સમન્વયથી, સહકારથી આગળ વધે અને એક જ વિશ્વગીતના ગાનથી દરે દિશાઓને અતિધ્વનિત કરી મૂકે તો તેના કરતાં વધુ શ્રેયસ્કર બીજું શું હોઈ શકે ?

જમંત, આપણે પણ આવી કોઈ મંગલ ભાવનાને અંતરમાં સંધરીને સ્વજીવનને એ રાહે દોરીએ, આગળ ને આગળ ચાલતા રહીએ અને જગતનાં પંચભૂમ્યા પ્રવાસીઓને પણ આપણી કૃપા સામેલ કરતા જઈએ તો કેવું ?

સિ. સંજયના
વદેમાતરમ્

પત્ર ખારમો

આકેાન

પ્રિય જયંત,

માગે આગળનો પત્ર તને પહોંચી ગયો હશે. તારા પત્રના પ્રત્યુત્તરરૂપે લખાયેલો એ પત્ર તને વાંચવો ગમ્યો હશે. એ પત્ર મર્યાદિત હોવા છતાં તને કેવળ આર્કિદાનાં એ રાજ્યો વિશે જ નહિ, પરંતુ સામાન્ય રીતે સમગ્ર આર્કિદામાં પ્રવર્તમાન પરિબળો વિશે ઝાંખો ખ્યાલ આવી ગયો હશે. જે એ પત્ર આ બાબતમાં આધારરૂપ થયો હોય તો મારું કાર્ય પાર પડ્યું મણાય. હવેના આ પત્રમાં થોડી છુટી જ વિગતો આપવા મારું છે. આ પત્ર લખવામાં જરા ઉતાવળ કરું છું તે એ ભયે કે વળી તું કંઈક ભુંડું જતને ગમે તેવું કે તે કયાય સાંભળ્યું કે વાંચ્યું હોય તે વિશે માગે તો મારે મારું ધ્યાન વળી એ દિશામાં કેન્દ્રિત કરવું પડે. એક રીતે એ સારું છે કે એથી કું તને તારે જોઈએ તે માહિતી આપી શકું, પણ બીજી રીતે એ અઘરું પણ છે, કારણ કે તારી માગણી પ્રમાણે મારી પાસે માહિતી ન હોય તો મારે વળી માહિતી મેળવવા માટે થોડી તૈયારી કરવી પડે, તો આ પત્રના વિષય પર આવું.

ઉલ્લાં થોડાં વર્ગોથી વિશ્વના અખખારોમાં 'ધાના'નું નામ ચમકતું આવ્યું છે. ભારતનાં અગ્રણ્ય વર્તમાનપત્રો પણ એ

રાજ્યના સમાચારોને પત્રમાં ચમકાવ્યા સિવાય રહી શક્યા નથી. તને એની ખગર હશે. છઠ્ઠી માર્ચ ૧૯૬૧ના રોજ આફ્રિકાના આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્વાતંત્ર્યની ચોથી વર્ષગાંઠ ઉજવાઈ. એ સમાચાર પણ તે વાંચ્યા હશે. જરસોએક વર્ષ લગી વિદેશી શાસન તળે દગાઈ રહેશે. આ પ્રદેશ-ડો. કવામે ન્કુમાહ એ પ્રજાસત્તાકના પ્રથમ પ્રમુખ છે. ગરીબાઈમાં ઉછરેલા અને સાદું તેમજ સરળ રચનાવના રાષ્ટ્રવાદી છે એ આદમી! એ રાજ્યની કુલ ૪,૫૦૦,૦૦૦ માંથી ૯૯.૮ ટકા જેટલી વસતી આફ્રિકનો છે. કિનારા પાસેની ઉષ્ણુતમ પટ્ટીની મધ્યમાં અશાન્ડીનું રાજ્ય તથા ઉત્તર-દક્ષિણના વિભાગમાં ધાનાનું રાજ્ય વહેંચાયેલું છે.

અશાન્ડી જાતિનો સૂચક શબ્દ છે. આ જાતિનો હજારેક વર્ષોનો ઇતિહાસ સંશોધનક્ષમ છે, તેમ ઇતિહાસવિદો માને છે. ધાનાની આદિમ જાતિ 'આકાન' અતિ પ્રાચીન કાળમાં 'ગુઆન' નામથી પ્રસિદ્ધ હતી. સમય જતાં આ જાતિ જે વિભાગમાં વિભક્ત થઈ ગઈ. તેમના એક ભાગ કિનારાના પ્રદેશમાં રહ્યો અને બીજો વિભાગ અંદરના જંગલોના ભાગમાં ચાલ્યો ગયો. કિનારાના પ્રદેશમાં જે ભાગ વસ્યો તે 'ફાન્ડી' ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. અને જંગલોમાં જેઓ વસવા લાગ્યા તે 'અશાન્ડી' ના નામથી જાણીતા થયા. આ અશાન્ડી જાતિના લોકો પોતાની જાતને રાજ્યમાતા 'ન્યાન્કોમાહુ એલુઓ'નાં સંતાનો ગણે છે. આ રાજ્યમાતા મૃત્યુને પણ પાવન કારિણી છે તેવી માન્યતા પણ આ લોકો ધરાવતા હોય છે. આ રીતે જોતાં આ જાતિ માતૃવંશમાં માનનારી ગણાય. આ ઉપરાંત તેઓ એમ પણ માને છે કે સંતાનોમાં લોહી માતાનું અને શક્તિ પિતાની જાતરે છે. જે મચાઈ જાતિના લોકો મુખ્યત્વે પશુપાલકો છે, તે આધુનિક અશાન્ડી ખેડૂતો છે. ખેતી એ એમના જીવનનું મુખ્ય અંગ છે. તેઓ એવી શ્રદ્ધા ધરાવે છે કે જુદી એ એક પરમ શક્તિ છે. આમણે પણ

ધરતીને માતા ગણીએ છીએ. લગભગ તેવી જ ભાવના આ લોકો સેવે છે. તેમનામાં એવી માન્યતા છે કે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ ગુરુવારે થઈ હતી. અશાન્દી પૃથ્વીની પૂજા-અર્ચા પણ કરે છે અને સારો પાક ધરમીમાતા આપે તે સારું બલિદાન પણ આપે છે.

આમ છતાં મૂળથી તો આ જાતિ લડાયક ગણાતી આવી છે. અતિ જૂના કાળથી આ જાતિ કિનારા પર ગુલામો પૂરા પાડવાનું કામ કરતી હતી. એ ધંધો આજાતિને આર્થિક રીતે ખૂબ જ લાભ-દાયક હતો. ગુલામદીક તેમને પચ્ચીસેકે શિક્ષિત મળતા. પચાસ શિક્ષિત તો એને મન મોટી આવક ગણાય. આજે ય આફ્રિકાનો મન શિક્ષિત તો શું મેન્ટ મૂલ્યનું પણ આણું નથી. બે ચાર શિક્ષિત મળનાં તો આફ્રિકન રાજના રેડ થર્ષ જાય છે. એમાં એમનો શો દોષ ? દોષ તો તેમની ગરીબીને દેવો પટે ! તું પેલી 'વરિદ્રાત્ મરણ' વરમ્' વાળી સંસ્કૃત વાર્તા ક્યાં નથી શીખ્યો !

જે લોકો જંગલમાં વસ્યા તેઓ ન્દાન સંસ્કૃતિના ઉદયનાં દર્શન કરી શક્યા નહિ. ધીમે ધીમે મુન્ધારાનો પ્રવાહ આંતરિક ભાગોમાં પણ ફેલાતો ગયો ખરો, તોપણ આજે ય કેટલાક અશાન્દીઓ જૂના આચારવિચારમાં સજ્જડ થઈ ધરાવતા દેખાય છે. તેઓમાં આવી એક દડ થઈ છે પિતૃપૂજામાં તેઓ એવો પણ વિશ્વાસ ધરાવે છે કે મૃતદેહ મત દેહની સાથે બળી જાય છે અને જ્વંત લોકો સાથે તેનો સંબંધ રહે છે. જે રાજ્ય કુટુંબમાં કોઈનું મૃત્યુ થતું તો તેઓ શયને દાટી દેતા. પછી જ્યારે તેનો વારસ મરી જતો ત્યારે એને પણ એ જ જગ્યાએ દફનાવવામાં આવતો. એ વખતે પ્રથમ શયને ત્યાંથી લઈને કચ્છસ્તાનમાં દફનાવી દેવામાં આવતું. થોડાં વર્ષો પહેલાં પણ આવો રિવાજ અસ્તિત્વમાં હતો. જ્યારે રાજ્યકુટુંબની અગ્રમણ્ય વ્યક્તિ મરણ પામે ત્યારે તેની સાથે કેટલાક માણસોને-ખાસ કરીને બાળકોને-મારી નાખીને દફનાવવામાં

આવતા. એની પાછળનું કારણ તો એ જ હતું કે એથી મૃતાત્માને એકાકીપણાનું દુઃખ અનુભવવું ન પડે. ઇજિપ્તમાં પણ આ પ્રકારની પ્રથા હતી. વળી મૃતાત્માના હૃદયમાં માનવીઓ સાથેના સંબંધમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા આ લોકો મૃતાત્મા પાસે મોવડીઓ કે મુખીઓનાં આયુષ્ય, નિઃસંતાન સ્ત્રીઓ માટે સંતાનની તેમ જ આરોગ્ય વગેરેની યાચના કરતા. તેઓની એવી પણ માન્યતા હતી કે પિતૃઓ પાત્રને જરૂર સહાય આપે છે અને કુપાત્રને શિક્ષા કરે છે. જમીનની માલિકી પણ તેઓ પિતૃઓને જ ગણતા. જમીનના વારસનો અધિકાર તો એ પૈતૃક સંપત્તિનું સંરક્ષણ અને તેનો સદુપયોગ કરવાનો. આવી જમીનનો અધિકાર માતાનો જ ગણાતો,

આ જાતિનો સર્વસત્તામીય રાજવી વારસા ગત જ નિમાતો. એવી નિમણૂંક કરવાનો હક રાજમાતાનો રહેતો. આમ જનતાને ય પોતાની પસંદગી વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર આપવામાં આવતો. મોટા મોટા યુનાઓની પતાવટ કરવાનું કાર્ય પણ રાજા જ કરતો. આવા કિસ્સાઓ અશાન્તે હેનની આગળ રજૂ કરવામાં આવતા. આ અશાન્તે એટલે અશાન્તી લોકો, હેને એટલે મુખી અથવા મોવડી (CHIEF). અશાન્તે હેને એટલે અશાન્તી લોકોનો અગ્રણી-રાજા. રાજાની બાબતમાં આ લોકોનો શિરસ્તો એવો હતો કે રાજાના શરીરના કોઈ પણ અવયવનું જરાકે પણ ખંડન થાય—પછી એ એ જાણનાં, અજાણતાં કે કોઈ અકસ્માતમાંથી—તો એને રાજ્ય-સિંહાસન પરથી પદબ્રજ કરવો. તેમનું આ રાજ્યકુટુંબ છેલ્લાં ત્રણસો-એક વર્ષથી આ અગ્રણીપદ બોગવતું આવ્યું છે. અત્યારનો તેમનો અગ્રણી ‘ગ્રેપેહ’ બીજો છે.

આ અશાન્તી અગ્રણીનું પુણ્ય પ્રતીક ■ મુવર્જમેજ-આસન. તે લોકો એમ માને છે કે એ આસનમાં અશાન્તી પિતૃઓનો આત્મા રહેલો છે. આ પ્રતીક અશાન્તી અગ્રણીને ખૂબ જ જૂના દાળમાં મં. પ. ૮

કોઈ ધર્મગુરુ પાસેથી સ્વર્ગમાંથી પ્રાપ્ત થયું—તેવી દૃઢ શ્રદ્ધા તેમનામાં પ્રવર્તતી આવી છે. એ પ્રતીક—આસન સંપૂર્ણ સુવર્ણનું બનેલું નથી. એને સોનાના વરખથી મઢી લેવામાં આવ્યું છે. એના પર છત્ર રાખવાની પ્રથા છે. જૂના કાળમાં બે એના પર કોઈ અનધિકૃત વ્યક્તિ નજર ફેરવે તો તેનાં નેત્રો ફેડી નાખવામાં આવતાં. રાજા પણ એના પર કાયમ બેસે તેવો રિવાજ નહોતો. ચાલીસેક દિવસમાં એકાદ વખત એ પવિત્ર આસન પર બિરાજી લે. આ પ્રતીક કોઈ જોઈ ન જાય તેવે ગુપ્ત સ્થળે રખાતું આવ્યું છે. અંગ્રેજ સત્તાધીશોએ એકવાર હાથ ઠરવાના પ્રયાસ કર્યા હતા. તેમાંથી લડાઈ ફાટી નીકળી. આખરે એ લોકોએ એને ક્યાંક એવી જગ્યાએ છુપાવી દીધું હતું કે એ વર્ષે સુધી હાથ આવવા પામ્યું ન હતું. આમ ઠરવાની પાછળ એક જ સાગણી કામ કરે છે કે સ્વર્ગમાંથી કોઈ એક પવિત્ર વૃક્ષ આગળ જાનરી આવેલા સુવર્ણાસનનું ગમે તે જોગે જતન થયું જોઈએ. એના પર બેસનાર અશાન્તે હેનેને લોકો દેવી શિરસ્તાના એક માત્ર ઘટક રૂપે પૂજતા આવ્યા છે. એ જાતિમાં ઐક્ય, આત્માદી વગેરે જળવાઈ રહે છે. તેને માટે જવાબદાર પણ તેઓ આ દેવી શિરસ્તાને ગણે છે. એને ક્ષમિત જ અશાન્તી લોકોનું જીવન ભર્યું ભાદર્યું આસ્થા કર્યું છે. આ રીતે જોનાં તેમની આ આસન તેમ જ તેના પર બિરાજનાર વિગેની સાગણી ખૂબ જ લાંબી છે.

એકંદર, એક જાતિમાંથી વિભક્ત થઈ ગયેલી આ બે જાતિઓ ફાન્ડી અને અશાન્ડી-નાં સ્ત્રીપુરુષો મુંદર બાંધાના, કેટલેક અંશે પછાત માનસવાળાં અને વહેમી હોય છે. તેઓ તેમના પરમાત્મા ટેન્ડોને લોહીના બલિદાનથી રીઝવે છે. બંને વિભક્ત થઈ ગયા પછી તેમની વચ્ચે ધણીવાર લડાઈઓ ચલા પામી. આ બંનેમાંથી ફાન્ડી લોકો વિદ્યેય સાહસિક લાગે છે. તેઓમાં સ્વાનંદ અને સ્વાધીનતાની ભાવના પણ છેક જૂના કાળથી આમ્ને આવતો વારસો હોય તેમ

જણાય છે. આ લોકો ધાનાની ભૂમિમાંથી પ્રાપ્ત થતા સોના પર સારી એવી કારીગરી પણ કરી જાણે છે. અશાન્દી લોકો આમાં વધારે નિપુણ છે. શાન્દી લોકો પણ વહેમમાં જીતે તેવા ન હતા. તેઓ તેમના અગ્રણીને દૈવી પુરુષ જ માનતા—તેથી તેમનામાં એવી પ્રથા હતી કે અગ્રણી તેમની પાસે કે તેઓ અગ્રણી પાસે—એકબીજાની સમક્ષ વાત ન કરે. આ કામ માટે દુભાપિયો રાખવામાં આવતો. કવેગિયર એગ્રે (AGGRIEV)—એગ્રે નામ પશ્ચિમ આફ્રિકાના ઇતિહાસમાં એક પ્રખર શિક્ષણદાર તેમ જ આફ્રિકનોના તારણદાર તરીકે સદાને માટે નોંધાયેલું રહેશે તેઓ—આવા દુભાપિયા શાન્દી કુટુંબના હતા.

આજે તો આફ્રિકાને ખૂણે ખૂણે સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન થતું જોવામાં આવે છે. એ પ્રકાર આંજી નામે તેવો છે. જ્યાં જ્યાં એ પડે છે ત્યાં તળ ભૂમિની પ્રગ્નના રીતરિવાજોમાં અસ્થિરતા આવતી લાગે છે. આવા નૂતન સૂર્યના ઉદયને લીધે જૂનાતું પરિવર્તન થતું ચાલ્યું છે. વળી શહેરી જીવન પ્રત્યે વધતા જતા રસને પરિણામે પણ આદિ સંસ્કૃતિમાં ફેરફારો થતા દેખાય છે. આ ઉપરાંત, આંતર-પ્રાદેશિક અવરજવરના ફળસ્વરૂપ પણ પુરાતન પ્રણાલિકાઓ—નાં મૂલ્ય બદલાતાં જાય છે, કા જૂનાં મૂલ્ય સાવ ઓસરતાં જાય છે, જે કે ધાનાની સ્વાધીનતા બાદ જૂનાં મૂલ્યોને દેશની રાખવાની દિશામાં પ્રયાસો થયા છે ખરા, પણ નવા પ્રવાહમાં ફેટલું તણાઈ જાય અને ફેટલું રહેવા પામે તે કહેવું કઠણ છે. આ પ્રગ્નનો ઇતિહાસ પ્રાચીન છે અને તેમને પ્રાચીન પ્રણાલિકાઓ પ્રત્યે આદર છે એ તો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય તેવી બાબત છે. ‘ગ્રાન્ડ કોસ્ટ’ એવું પરદેશીઓએ પાડેલું નામ રાષ્ટ્રવાદીઓએ સ્વીકાર્યું નથી. એમને તેમાં ‘ગુલામીની પ્રથા’ તરફનો નિર્દેશ ન ગમ્યો તે તેમની સંસ્કૃતિપ્રિયતા છે. એટલે જ તેમણે ‘ધાના’ એવું ઐતિહાસિક નામ સ્વીકાર્યું છે.

પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી પોર્ટુગીઝ પ્રગ્નના સાહસે અફ્રીની

વતની પ્રજાને તેમના સંપર્કમાં આણી ત્યારથી તો એ ઉત્તરોત્તર યુરોપિય પ્રજાના સહવાસમાં આવતી ગઈ. સોળમી સદીથી અંગ્રેજોને રસ એ પ્રજામાં વધ્યો અને ત્યારથી ધીમે ધીમે અંગ્રેજ સત્તાનાં મંડાણ થવા લાગ્યાં ત્યાં લગી અહીંની પ્રજાનો મુખ્ય રસ ગુલામોના વેપારમાં જ રહ્યો. આ કારણોને લઈને જ આંતરિક લાગમાં વસતા અશાન્તી જાતિના લોકો જળવાન અને મગફળી બન્યા યુગાંડાની એમેઈ જાતિના લોકોની જેમ અશાન્તી લોકો કાંઈ પચાસ સાઠ વર્ષથી જ નવી સંસ્કૃતિનો પ્રકાશ પામ્યા નથી. આ રીતે તેમનો સંપર્ક પુરાણો છે. એને પરિણામે જ તે લોકો રાહર તરફ ઢળતાં જાય છે.

સ્વતંત્રતા બાદ છેલ્લા પાંચેક વર્ષથી તો તેઓ આમ્યજનોને તાલીમ પણ આપવા લાગ્યા છે તેમનું સંગઠન વધતું જાય છે. હવે આ લોકો સંસ્કાર મંડળો, સહકારી મંડળો વગેરેમાં અમૂલપૂર્વ રસ ધરાવતા થયા છે ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો પણ પ્રવૃત્તિથી ધમકવા લાગ્યાં છે. શિક્ષણનો આકર્ષણ પણ જોડ્યો ચડવા લાગ્યો છે. વસાહતી પ્રજાનો આ રાજ્યની ઉત્પત્તિમાં ધણો ફાળો છે. આ પ્રજાનાં જીવનમાંથી પણ વતની પ્રજા ધણું શીખી છે અને હજી એ શીખતી જાય છે. આજે તેમની અભિરુચિ શિષ્ટ જનતા જતી દેખાય છે. આ સંબંધમાં ફળવણીનો લાભ અગત્યનો છે એ જ તેમને જાતિનાં રીતરિવાજો તેમ જ પુરાતન પ્રણાલિકાઓ પ્રત્યે આદર અને ગૌરવ રાખનાં શીખવશે.

આજનું ધાના સમગ્ર આફ્રિકાના રાજ્યોમાં ઉત્તમ મસ્તકે જીવું છે. એના સ્વાર્ત્થે આફ્રિકાની અન્ય પ્રજાને પણ ઠીક ઠીક જામત ફરી છે. તેમનામાં આત્મગૌરવની ભાવના રેડવામાં પણ ધાનાનો ફાળો અગત્યનો છે. એ જધાનો ધરા જાય છે એ પ્રજાના પ્રમુખ ડૉ. ક્વામે ન્કુમાહને શિરે જાવન વર્ષની વયના વિચક્ષણ, ગંભીર, સંવેદનશીલ રાષ્ટ્રવાદી નેતા - માહ આ ખંડના ભાવિ વિકાસમાં

એક અમૂલ્ય સલાહકાર અને માર્ગદર્શક બની રહેશે તેમાં શંકા નથી. સ્વાતંત્ર્યનો આ શરવીર સેનાની એક પ્રખર વિચારક અને ચિંતક છે. એની પ્રતા કેવળ ધાનાની જ પ્રજાને નહિ, પણ સમગ્ર ખંડના નવવિધાનમાં ઉપયોગી નીવડશે. ધાનાના આ લાડીલા નેતાએ જ્યારે ભારતની-કેવળ ભારતની જ નહિ, બલકે એશિયાની-ભૂમિ પર પ્રથમ પગ મૂક્યો ત્યારના એના રાખેડો હજી એ મને યાદ છે.

‘મેં કદી એ ભારતની મુલાકાત લીધી નથી, પરંતુ ભારતે કંમેશાં સાચા અર્થમાં મારા પર પ્રભાવ પાડ્યો છે. જે કાંઈ હું કરી શક્યો છું તેમાં મહામાનવ મહાત્મા ગાંધી અને તમારા (નેહરુના) પોતાના અધિમાનવતાવાદી વિચારોની અસર નીચે આજ્ઞા સિવાય રહી નથી.’

કોકોથી છક્કાતો આ પ્રદેશ આ પ્રમુખ નુમાહના નેતૃત્વ નીચે સાચા અર્થમાં પશ્ચિમ આફ્રિકાનો ‘સુવર્ણ કિનારો’ બની રહેશે એવી પ્રદા વધુ પડતી નથી. કળા કારીગરી અને ક્રાંતરકામ તેમજ વણાટમાં પાવરથી એવી અશાન્દી જાતિ જૂતકાલીન યુદ્ધોને જૂલ્મી જઈને રાખૂના અભ્યુદય કાર્યમાં મન પડેલીને લાગી જતાં આ રાજ્યની આર્થિક, સામાજિક તેમજ રાજકીય પ્રગતિને હિઠાહરણરૂપ બનવામાં વાર લાગશે નહિ.

જયંત, આટલે જ અટકું વળી આવતે પડે વાત.

સિ. સંજયના

વંદેમાતરમ્

પત્ર તેરમા રાજકારણના રંગો

પ્રિય જ્યંત,

તને એ ખ્યાલ નહિ હોય કે જેમ જેમ આ મહાખંડ વિગેની માહિતી આપતા પત્રો હું તને લખતો ગયો અને તારી જિજ્ઞાસાને ઉત્તેજતો ગયો તેમ તેમ વધુ અને વધુ જાણવાની ચક્રવર્તી બધી જ માહિતી તને આપવાની મારી પોતાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને પણ હું ઓળખાવવા લાગ્યો હતો ગયો છું. આમ એક રીતે મેં તને આ વિશાળખંડ વિષે વાકેફ કરવાનો પ્રીતિશ્રમ આદર્યો તો બીજે પક્ષે, બધે પગેલ રીતે પણ, એ શ્રમને ઉત્સાહપૂર્વક વધારતો જવામાં તું પ્રેરકબળ બનતો ગયો છે. આ પત્ર લખવા બેસું તે પૂર્વે જ મને તારા તરફથી પત્ર મળી ગયો છે. ફરમાયશ મળી છે તેમ હું તોય ખોટું નહિ. એને લઈને જ હું કાંઈક જુદું લખત તેમાંથી અટકી જઈને તારી ઈચ્છા સંતોષવા કલ્પને તારા ઇષ્ટ માર્ગે વિહરવા દઉં છું. તને આદિકાની વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં મધ્ય આદિકન સમવાય અને યુગાંક-એ બે વિષે જાણવાની વૃત્તિ છે તે જાણીને અહીં એ વિષે ઉપરટપકે નોંધ લખું છું.

મને સામાન્ય રીતે રાજકારણમાં રસ નથી એ તો તારી જાણ બહાર નથી, છતાં વિશ્વના આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોથી સંકળાયેલા

માનવીઓ વર્તમાન વિશ્વરાજકારણ કે રાષ્ટ્રીયરાજકારણથી વિમુખ રહે કે નહીં તથા બનતી જતી ઘટનાઓને ઉવેખે તે કીક ન ગણાય. ગમે તેવી અનાસક્તાવૃત્તિ ધરાવતા માનવી માટે એ મોટે ભાગે શક્ય પણ નથી. રાજકારણના અભ્યાસીને પડે તેટલો રસ તેને ન હોય એ ખરું, પણ બદલાતાં વહેણોની ઝાંખી રેખા તે એની પાસે હોય જ. મારી પાસે પણ આવી આછી રેખા જ છે. તને એનાથી સંતોષ થશે કે નહિ એની તો મને શી ખબર ?—પણ સાવ અસંતોષ તો નહિ જ થાય. તો ચાલ હું તને તારો પ્રચ્છિત વિષયમાં થોડું સમ-ભવી-પટાવી લઉં. આમાંની પ્રથમ વાત પહેલાંથી લઈ લઉં અને બીજી પછીને ક્રમે.

મધ્ય આફ્રિકન સમવાય (CENTRAL AFRICAN FEDERATION) માં રોડેસિયા-ઉત્તર તથા દક્ષિણ-તેમ જ ન્યાસાલેન્ડનો સમાવેશ થાય છે. ૧૯૫૩ ની સાલથી આ સમવાય અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ત્યારથી કેટલીક બાબતોને બાદ કરતાં ત્યાં આંતરિક સ્વચ્છાસનની રાહચાલ થઈ. આફ્રિકામાં સ્વાતંત્ર્યનો વંટોળ વાઈ રહ્યો છે ત્યારે આ સમવાયનાં રાજ્યો લાંબા વખત મુઠ્ઠી પ્રભારાજના અધિકારથી વંચિત રહી શકશે નહિ. સમવાયનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ૪૮૮, ૦૦૦ ચોરસ માઇલનું છે.

પ્રદેશ	આફ્રિકન વસ્તી	હકા શુશોપયન વસ્તી	હકા
ન્યાસાલેન્ડ	૨,૬૩૦,૦૦૦	૯૭.૨૨ ૭૫,૦૦૦	૨.૦
ઉત્તર રોડેસિયા	૨,૧૬૦,૦૦૦	૯૬.૬ ૭૩,૦૦૦	૨.૨
દક્ષિણ રોડેસિયા	૨,૩૫૦,૦૦૦	૯૨.૪ ૧૯૩,૦૦૦	૭.૦૧
સમવાય	૭,૧૪૦,૦૦૦	૯૫.૪ ૩૩૧,૦૦૦	૩.૭

આફ્રિકનો આવા સમવાયનો સખન વિરોધ કરે છે. સ્વરાજ્ય અને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના અધિકારો પ્રાપ્ત કરવાને આતુર બનેલા આફ્રિકનો અન્ય કેઈ પણ વિદેશી ધૂંસરી સ્વીકારવાને તૈયાર ન થાય

તે સ્વાભાવિક જ છે. ન્યાસાન્નેડના આર્થિક નેતા ડૉ હેરિટ'ઝ બાડા કહે છે તેમ :

‘કોઈના ઉપર અમારે સત્તા ચલાવવી નથી કે કોઈ અમારા પર અધિકારે જમાવે તે અમારે આખું નથી. અમારે તો બહુ-મતીનું રાજ્ય જોઈએ છે અમને અમીરઉમરાવો ખપતા નથી અમારા રાષ્ટ્રને માટે શું કરવું ઘટે-એ નક્કી કરવાનો અબાધિત અધિકાર અમારો જ હોઈ શકે આ સમવાયના અસ્તિત્વને મિટાવી દેવું એ અમારો ધર્મ છે. એને ખાતર કારાગારની દીવાલો પાછળ ગોધાઈ રહેવું પડે તો પણ રો વાંધો ? આજે આર્થિકનોમા રાષ્ટ્રીયતાની માત્રા વધતી આવી છે. એને કોઈ ચળાવી શકશે નહિ.’

આ જ કારણે સમવાયના રાજતંત્રનો અગ્નિ ધણા સમયથી ધૂધવાયા કરે છે રમખાણો ચલાવું કારણ પણ એ જ હતું. એક બાજુ આર્થિકનો રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ સેરતા થયા છે ત્યારે બીજે પક્ષે એ રાજનૈતિક જાગૃતિવિશે અધિકૃત વર્તુળોમા પણ સમાનતા વ્યાપતી ગઈ છે છતાં સત્ય એ છે કે રાજનૈતિક ઘટનાઓ સામે આંખમી ચા-મણા કયાં લગી સંભવી શકે ? અને એ સંભવે તો ચાવે ૫ કેટલીવાર ? સમવાયના આર્થિકનો તરફ સરકારી દૃષ્ટિબિંદુ પવટાવું અને ઉદારતા તરફ ટળવું જણાય છે. પણ એ પૂરતું ન જ ગણાય આ પ્રકારનું પરિવર્તન શાસ્ત્ર અને શાસિન-ઉભયમાં સાધન અને શુદ્ધિ પરવે આત્મનિરીક્ષણામક ચિંતન જન્માવે તોય ધણું એમ આપણે માનીએ

સમવાયનો સિદ્ધાંત જ્યારે રજૂ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેમા વતની પ્રજાનાં હિતોનું બહુમાન સમાયેલું હતું તેવી સહુને શ્રદ્ધા હતી પરંતુ શાસક પ્રજાનાં સ્વહિતો પ્રત્યેના સવિશેષ આદરે આ જુમિની પ્રજાનાં દિવમાં અવિશ્વાસ જન્માવ્યો. આજે પણ એક બાજુએ સમવાયના વડા સર ગાય વેગ્નેસ્કીના મનાનુયાયીઓ એને દેશની રાખવા મથે છે, ત્યારે બીજે પક્ષે વિશાળ આર્થિકન સમુદાયનો અસંતોષ

ભાવિ આદિકાના વિકાસમાં ડૉ. કવામે ન્કમાહ તથા જુલિયસ ન્યેરેરે જેવા અગ્રણી નેતાઓની સહયોગી નીચે ઉદ્ધવાયેલાં દૃઢ શિખરો સર કરે તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. આ વિરાટ ખંડના ૨૨૦,૦૦૦,૦૦૦ આફ્રિકનોની એવી વિરાટ કૂચ જગતનું ધ્યાન ખેંચ્યા સિવાય નહિ રહે.

યુગાંડાના આફ્રિકનો પણ આ જાગૃતિથી પર નથી. યુગાંડાએ સ્વતંત્રતા જાહેર કર્યા પછી એ જમકલાં થવા પામ્યાં નથી કે યુગાંડાની પ્રથમ સામાન્ય ચૂંટણીઓ શાંતિપૂર્વક પતી જવા પામી છે એ ચિહ્નો પણ આશાજનક છે—આગામી સમાધાનનાં સૂચક બળો છે. પ્રાથમિક ચૂંટણીમાં બે પ્રજા પક્ષો હતા ‘ડેમોક્રેટિક પાર્ટી’ અને ‘યુગાંડા પિપલ્સ કોંગ્રેસ’. આ ચૂંટણી એ આ દેશના ઇતિહાસમાંના અનોખા પ્રકરણનું એક રંગીન ચિત્ર ગણાય. યુગાંડા પ્રાંતની ચૂંટણીના બહિષ્કારની અસર હોવા છતાં ૮૨ જગ્યા માટે ૨૮૦ જેટલા ઉમેદવારો ભાગ રહે અને સાડા તેર લાખ જેટલા મતદાતાઓ મતદાન કરવા તરફ અને તે નાનીમૂની સિદ્ધિ ન ગણાય. એ મતદાનને પરિણામે ડેમોક્રેટિક પક્ષ ૪૪, યુગાંડા પિપલ્સ કોંગ્રેસ ૩૫, યુગાંડા નેશનલ કોંગ્રેસ ૧, સ્વતંત્ર ૨, ચૂંટાઈ આવ્યા. ગવર્નર નિયુક્ત ૭ અને ૩ સરકારના સભ્યો પણ એમાં ઉમેરાયા. ડેમોક્રેટિક પક્ષના નેતા બેનેડિક્ટો કિવાનુકાએ—જેમણે મુખ્ય પ્રધાનનો હોદ્દો ધારણ કર્યો છે તેઓએ—સરકારની રચના કરી અને યુ. પી. સીએમિસ્ટન ઓબોટેના નેતૃત્વ નીચે વિરોધપક્ષ રચ્યો. આ ચૂંટણીમાંના બે સ્વતંત્ર ઉમેદવારો તે આપણા એશિયન-ભારતીય છે. પ્રથમ શ્રી મી. કે પટેલ અને બીજા શ્રી કાલાશાઈ કવિ. બંને અગ્રગણ્ય વકીલો છે. જિન્નના ભૂતપૂર્વ નગરપતિ અને આહોશ વકીલ તરીકે શ્રી મી. કે. તુ’ નામ ધણા કાળથી જાણીતું છે.

બે એક વર્ષ પર યુગાંડામાં સમૃદ્ધવાદની ચળવળ બહિષ્કારનું

શક્તિ હિંસાચું હતું. આની પાછળ સમ્પ્રદાયતાના વિકાસનો આશય હતો, પરંતુ એમાં હિંસક તાવે પણ પોતાનો લાભ લગવ્યો હતો ખરો. ખીલું, કંઈ નહિ તો એ ઝોગસ્ટીન કામ્યા જેવાના પ્રમુખ-પદ નીચે 'આઝાદશક્તિ'ને આસરે મળેલી સલાઓ જાગૃતિની પ્રતીક તો હતી જ. આવી અળવળ બધ ચર્ચ મર્ચ છે એ યુગાંડાનું સદ્ભાવ્ય છે, જો કે એનાથી એસિધન વેપારને સારો ફટકો પડ્યો છે. ધીમે ધીમે એ વેપારે અસલ સ્વરૂપ પકડવા માંડ્યું છે.

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં યુગાંડા સ્વાતંત્ર્યને આરે આવીને ઊભું રહ્યું છે. ૧૯૬૨ નું વર્ષ યુગાંડાના ઇતિહાસમાં એક નવું જ પ્રકરણ ઉઘાડશે એમ કહેવું અતિસંયોજિત ભરેલું નથી. સ્વતંત્ર રાજાનિકા, સ્વતંત્ર કેનિયા અને સ્વતંત્ર યુગાંડાના નેતાઓની પોત-પોતાના પ્રેરણના નવવિકાસની યોજનાઓ વિશેની જવાબદારી ત્યારથી વધશે, પરંતુ વિકાસ પોતાનો ક્રમ જાળવશે જ એ નિશ્ચિત છે. એ વખતનું આફ્રિકન વિરાટનું દૃશ્ય બનોયું હશે. તેમનો ઉત્સાહ અનન્ય હશે. તેમની સમ્પ્રદાયતાએ નિશ્ચિત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હશે. જગતની 'પ્રજાતંત્ર' આ પ્રજા પ્રત્યેનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાયું હશે.

આ બધું નિહાળીએ છીએ ત્યારે આ ખંડનો અને એના ભોકાનો જૂલકાળ ઝડપથી સરીને અધિકારમાં વિલીન થઈ ગયો જણાય છે.

આ બધું નિહાળીએ છીએ ત્યારે આફ્રિકાના આંતરિક ભાગોમાં વસતા વતનીઓની સ્થાન સિત્તેરેક વર્ષ પૂર્વેની સ્થિતિ માદ આગ્યા વગર રહેતી નથી. આખરું જે પરિસ્થિતિ નર્મદ યુગમાં હતી તેથીયે વધુ અઘરાનજનક પરિસ્થિતિ ત્યારે આવા આફ્રિકનોની હતી. ટ્રેઇનનું એન્જિન ચાલુ હોય તો તેની સામે દૃષ્ટિ ઠેરાવવાની દિંમત પણ તે વખતે આફ્રિકનમાં ન હતી. બાજુમાં કોઈ ન હોય તો તેનો ધુમાડો જોઈને પણ એને ભય લાગતો. આવી લાંબી લપસીંદર જેવી

ગાડી જોઈ તેના કંપલ્લવને કોઈ સીમા ન રહેતી. અને ગાડીમાં બેસવાનું મળતાં તો તેની સમગ્ર ભૂમિ જાણે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાએ નીકળી પડતી! આજનું આફ્રિકા જૂનકાળના આફ્રિકા કરતાં કયાંય ભિન્ન છે. આજના વતનીઓ મઈ કાલના આફ્રિકનો કરતાં કયાંય જુદા તરી આવે તેવા છે. તેમનો વેશ જુદો છે, તેમનો રૂઆબ જુદો છે, તેમનું વર્તન પણ ભિન્ન છે! અને આવતી કાલે તો કયાંયે અનેાખી હશે. ભાવિ સમૃદ્ધિ અને ભાવિ વિકાસનાં પગરથુ ક્યારનાં મંડાઈ ચૂક્યા છે. ત્યારે એક વાત નિશ્ચિત છે કે આ ખંડમાં હજી બે દૃષ્ટિએ પડતી બેઠનીતિ જળી જોઈએ. આફ્રિકનમાં એશિયન કે યુરોપિયનની શુદ્ધિ કે શક્તિ કરતાં ઓછી શુદ્ધિ શક્તિ છે, કાર્યનિપુણતા કમ છે, જુસ્સો અદૃષ્ટ છે—એવું વિચારવાનો સમય ક્યારનો. ય આત્મો ગયો છે. શાસક પ્રજાની આ પ્રકારની નીતિ હવે ટકી શકે તેમ નથી. શાસક શાસિત વચ્ચેના ભેદ સ્વરાજ્યની અને સ્વશાસનની તમન્નાએ દૂર કર્યો છે. વિશ્વને આજે જરૂર છે સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા અને સ્વાવલંબનની. જ્યાં સંકુચિતતા છે, ત્યાં અધોગતિ છે. જ્યાં અસમાનતા છે, ત્યાં બીયણુ દંડ છે. જ્યાં પરાધીનતા છે, ત્યાં અનુદાન અને પરાશ્રયની અકલ્પ્ય યાતના છે. જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં દૂરે અને બૂસકે આગળ વધતું વિશ્વ એવી મુદ્રતા સાંખી લે તેમ નથી. એને માનવ વિકાસનો અવરોધ આજે પાછવે તેમ નથી. પ્રત્યેક માનવી કે માનવ મમાજ પાસે પોતાનું સાધ્ય છે. સાધન પણ હાથવેંત જ છે. માત્ર એને સિદ્ધિનો રાહ લેવાનો જ બાકી છે. આજના માનવીને પથ્થર મુગના પ્રયોગોને ફરી અજમાવવાની જરૂર નથી. એને તો પાકા રસ્તા પર જ કે અવકાશમાર્ગે જ આગળ વધવાનું છે. એનું વર્તમાન કાર્ય છે માનવતાને એના પરમ શિખર પર પહોંચાડવાનું. એ સિદ્ધિ મળ્યે જ એની ઝંખના પૂરી થશે. સમગ્ર માનવતાનો એમોજ જય જય—કાર છે. એ સિદ્ધિ કોઈ એક રાષ્ટ્રની હોય એ દિવસો વીતી ગયા છે. એ વિજય તો હશે જગતનાં નાનાં મોટાં સર્ગનાં માનવીઓનો.

એનો ઉશ્વાસ ખવાયેસો હશે પ્રત્યેક જનની મુખમુદ્રા પર.

આજના આફ્રિકનનો પ્રાણ જાણે કે પુકારી રહ્યો છે. એ પોતાના અંતરનો સાદ જગતના દરવાજામાં મળવી રહ્યો છે. એનો નાદ જાણે આજે પ્રતિધોષ પાડતો અવાજ પડે છે.

‘વિશ્વની આજેકૂચ કરતી પ્રજા આજે જે નાનાંમોટાં કાર્યો પત્રો પાસે કરાવે છે, તે અમે સંકાઓથી હાથે કરતા આવ્યા છીએ. અમારાં વાનિત્રોમાં વિદેશી સૂરો ધૂસી ગયા છે, પણ અમે અમારું સ્વત્વ ગુમાવી દીધું’ નથી. અમે પરદેશીઓને જીલ્લોએક કરી છે, પણ અમારું સ્વમાન અમે વેચી દીધું’ નથી. પરદેશી પ્રજાઓએ અમને વિદ્યાસના પ્રથમ પાઠ બહુઆવ્યા છે. અમે તેમના ઝડપી છીએ, પણ અમારા વિદ્યાસમાં અમારો પોતાનો શ્રમ પણ ઝોછો નથી. અમારા પરિશ્રમની અને અમારી યાતનાઓની નેધિ સરખી પણ ન લેનારને અમે અમારા કેમ માનીએ ? તમે નગરો વસાવ્યાં તો એના પાયામાં પથ્થરે પૂરનાર અમે હતા. તમે કંપાલા, નાઈરોબી કે જેહાનીસબગ જેવી રણિયાંમણી અલબેસી નગરીઓ બંધાવી તો અમે અમારા શરીરને એનાં બાધકામમાં ખરચી નાખ્યા. તમે હિલોગો બિલા કર્યાં, આ ખંડની માટીમાંથી સોનું કાઢ્યું, લક્ષ્મીને બહાર લાવવાના પ્રયત્નો કર્યા તો અમે એને ખાટ અમારી તાકાત વાપરી-પસીના પાડ્યો. તમે આગળ ચાલ્યા, તો અમે તમારી પાછળ પાછળ હતા. આજે હવે સમય આવ્યો છે અમારે આગળ વધવાનો-તેનૃત્ય લેવાનો. હવે અમારી કૂચ અમે જ આગળ લઈ જશું. અમારા વાલોમા હવે અમે અમારા દેશી સૂરો હેડીશું-લોકો લાગે એને હસે કે એની મનક હિડાવે. અમારો ખંડ અમારા નાદથી ગુંજશે જગતની દોષક પ્રજાનો તો એને સહકાર હશે, દોષકિનું તો એમાં પ્રેતસાહન હશે.’

નૂતન આફ્રિકા જિંદાબાદ !

લિ. સંજયના

વંદેમાતરમ્

પત્ર ચૌદમો

સ્વાહિલી

પ્રિય જ્યંત,

મને કોણુ જાણે કેમ પણ ગયા વખતનો છેલ્લો પત્ર લખતાં હૃદયમાં ઊંડે જોડે એવી લાગણી થયા કરતી હતી કે તું હવે આ પત્રોથી યાદયો હશે. સતત વરસાદ આવે ને હૃદયી લંઝાયા કરે ત્યારે માણુસો કંટાળી જાય તે સ્વાભાવિક છે. મારા પત્રોનો વરસાદ પણ આમ સનત જ રહ્યો છે, એટલે મને એમ થતું હતું કે તને કંટાળો આવતો હશે તારો પત્ર મળતાં મારી આશંકારૂપ લાગણીઓનું નિવારણ થયું છે. પરિણામે સહેજ નિષ્ક્રિયતા ધારણ કરવા જતી લેખિની મરી સક્રિયતા અપનાવે છે, અને એક કાંકરે એ પક્ષીઓ પાડવાને તૈયાર બને છે. આ ખંડની માહિતીને હું એક પક્ષી મળું છું, જ્યારે મેં દ્વારા મારા પરનાં આ ખંડના ઋણને વાળવા અને એ રીતે યથા શક્તિ સરસ્વતીની આરાધના કરવાના અવસરને બીજું. આગળના પત્રમાં મેં તને એક વિશિષ્ટ આદિકૃત જાતિ વિશે લખ્યું હતું. આ પત્ર લખું છું ત્યારે ‘ઝંઝીમાર’ અને ‘સ્વાહિલી’-એના એ શબ્દો વિશે કંઈક લખવા કોણુ જાણે સચી, પ્રેરણા મળે છે. કદાચ એની પાછળનાં કારણો એ હોય કે થોડા વખતથી ઝંઝીમારનો ચાંત ટાપુ અચાંત છે, અને ત્યાં પૂર્વ આદિકૃતની જાણીતી કોમ સ્વાહિલી વસે છે. વર્ગ ૧૯૧૧-

ના વર્ધનો મધ્યભાગ ઝાઝીયારના ઇતિહાસમા ત્યાંના રાજકીય પક્ષોના વિખવાદ પ્રકરણરૂપે નોંધાઈ રહે તે પણ કારણ હોય

વર્ધાના પરનોએ અત્યંત પ્રાચીન કાળથી માનવીને દરિયાખેડ બનવા પ્રેર્યો છે ત્રણેક હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ માનવીને આ લાભ મળતો હોવાની સાબ પૂરે છે જૂનથી ડિસેમ્બર લગી રૂકાતા મોસમી પવનોએ વહાણુનગીઓને પોતાના વહાણો આફ્રિકાના કિનારા પરથી મહાસાગર દ્વારા ભારત તથા પૂર્વના દેશોમા લઈ જવા સારુ પૂરતી સહાય આપ્યા કરી છે એ જ રીતે આફ્રિકન કિનારા પર વાતા જનન પરનોએ હિંદી મહાસાગરને પાર કરી તે દેશના લોકોને આફ્રિકાને કિનારે લઈ આવવામા મદદ કરી છે. આ મારણે જ પૂર્વ આફ્રિકાનો ભારત આદિ દેશો સાથેનો મધ્ય પરાપૂર્વથી ચાલતો આવ્યો છે એ વાતનો ઉત્તેજ મેં બીજે ઇર્ષ સ્થળે કર્યો છે વળી મેં એ પણ જણાવ્યું છે કે આવા સબધના ફળસ્વરૂપ એશિયાઈ દેશો માથી, આફ્રિકામા શેરડી, લવિંગ, કેળા, ચોખા, નારંગી, ખૂંધવાળા દોર વગેરે આવ્યા પામ્યા અને આમે પછે અહીંથી હાથીદાંત, સોનુ ચામડા વગેરે ત્યાં નિમસ પામતા થયા આ રીતે દરિયાઈ સાહસિ મેંએ આફ્રિકા સાથે તેમના દેશોનો સબધ બાંધ્યો આફ્રિકા સાથે આમ સંકળાયેલા દેશોમા ભારત, ચીન, પર્શિયા અને અરબસ્તાનના નામ સૌથી મોખરે રહે છે પર્શિયન લોકો ખાસ કરીને બશિરે અને શિરાઝ આદિ નગરોમાથી તથા આરમો સમુદ્રકિનારા પાસેના ગામે એમેન અને એમાનમાથી આફ્રિકા આવ્યા આ લોકોનો વેપાર આટલા પૂરતો મર્યાદિત ન રહેતા ઇજિપ્ત વગેરે બીજે રથમે પણ વિરતરવા પામ્યો હતો. રણપ્રદેશની નજીક વસતા આરમોને તો આમેય વસાવટ સારુ નરા સ્થળો શોધ્યા સિવાય ચાને તેમ ન હતું વળી આવા સ્થળોમા આફ્રિકાનો પૂર્વ કિનારો તેમને અનિશય સગવડરૂપ હતો પર્શિયનો પણ આ પ્રદેશને 'સ્વામકર્ણુ લેગેના પ્રદેશ' તરીકે ઓળખના

હતા. તેઓ તેમને LAND OF ZENJ અથવા LAND OF BLACKS કહેતા હતા. ‘ઝંઝીઝાર’ શબ્દ હજી એ આ જ અર્થનું સૂચન કરે છે. ઝંઝીઝારની વાત કરું છું ત્યારે તને પૂર્વ આફ્રિકાના કિનારા પરના અન્ય ટાપુઓનો પણ સંક્ષિપ્ત પરિચય આપી દઉં.

પૂર્વ આફ્રિકાના કિનારા પર છેક છેડે એક ટાપુ છે. ‘એનું’ નામ છે કિત્વા કિસિવાની. આ ટાપુ પર પરિશ્યાની અસર અત્યંત જૂની છે. એમ કહેવાય છે કે ઈ. સ. ૬૭૫માં શિરાઝી આવેલા હસન બિન અલીએ ત્યાં પોતાનો અડો જમાવ્યો હતો. તેણે ખાડી બનાવડાવીને ત્યાંની નહેરને ઝાંડી ગળાવી હતી—આવો જ અન્ય ટાપુ છે ‘માફીઆ’ ત્યાં પણ પરિશ્યનો ખૂબ જ જૂના કાળથી ઊતર્યા હતા. આજે પણ તેમનાં કેટલાક વંશજો પોતાની જાનને ‘શિરાઝી’ તરીકે ઓળખાવે છે. માફીઆની ઉપરના ભાગમાં દારૂસલામ છે. ઝંઝીઝાર અને પેમ્બા ટાપુઓ માફીઆની માફક કિનારાથી દૂર છે. મોમ્બાસા તો સાંકડી ખાડીથી છૂટા પડી ગયેલો કિનારા પામે જ આવેલો ટાપુ છે. મોમ્બાસાથી આશરે પોણાસોએક માઈલ દૂર ‘મસિન્ડી’ છે. ઇતિહાસ નોંધે છે તે પ્રમાણે વારકો-ડા-ગામા અહીં ૧૪૯૮ માં ઊતર્યો હતો. ત્યાંથી લગભગ ૧૪૦ માઈલ દૂર ‘લામુ’ નામનો ટાપુ છે ત્યાં આરબોની વસતી ધણી છે.

તું દુનિયાની ભૂગોળમાં ભણી ગયો હશે કે ઝંઝીઝાર તથા પેમ્બા લવિંગના પ્રખ્યાત મથકો છે. દુનિયાની કુલ પેદારનાં એંશી-પંચાશી ટકા લવિંગ ત્યાં જીપજે છે. ઝંઝીઝાર અને પેમ્બામાં મળીને ૪૦,૦૦૦,૦૦૦ લવિંગનાં ત્રણ છે તેની ગણતરી છે. આ વૃક્ષને લાવનાર ઝંઝીઝારના મુખતાન જ હતા. ઝંઝીઝારની વાત રાફ કરતાં મેં ‘વિખવાદ-પ્રકરણ’ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે એ તારા ખ્યાલમાં રહી ગયું હશે. કન્યા એના વિશે તને પ્રજા પણ ઉદ્ભવે એટલે આગળ

કગું કહેતા પૂર્વે એ વિશે ચોક્કસ કહી દઉં

સુનતાનના લાગ્યા રાજ્યકાળ પછી હજી થોડા વખતથી જ ઝાઝીમારમા પ્રજા-રાજ્યના મહાણુ થયા હતા મુવામીની પ્રયાથી ત્યાર સુધીનો કાળ આ ટાપુને માટે શાંતિમય હતો ૧૯૬૧ના જૂનના પ્રારભમા ચૂંટણી શરૂ થઈ ઝાઝીમાર નેરાનાચિસ્ટ પક્ષ-જેના મોવડી છે રોષ અને મુહસિન અને અને આફ્રોસિરાઝી પક્ષ-જેના નેતા છે શેખ આબીદ કારુમે-એ જે વચ્ચે પક્ષીય વિરોધ જાગ્યો વાગ્વિવાદે લડાઈનું સ્વરૂપ ધારણુ કર્યું અને પાગા (લાગી ધારવાળુ નાનુ હથિયાર-જે પૂર્વે આફ્રિકામા જાગકામ માટે વપરાય છે) અને તક્ષનાર ચમકવા લાગ્યા બંને નેતાઓએ શાંતિ મટે હાકલ કરી પણ બી વાખોગે તાત્કાલિક શાંત થયા નહિ લૂટ અને મારામારી પ્રવર્તતી જ રહી બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ સર જ્યોર્જ મુરિગને આ વણુમેની પરિસ્થિતિ કાબૂમા લેતા સારી એવી જહેમત ઉઠાવરી પડી મતદાનનું પરિણામ બંને પક્ષોને લાગે સરખુ આવ્યુ બંનેને દસ દસ બેઠકો મળી પણ સરકાર રચનાનું કાર્ય બધુ રાષ્ટ્રવાદી પક્ષને ફાળે, તેને મળેલા 'પીપલ્સ' પક્ષના સહકારને કારણે આંતરિક સ્વશાસનની સ્થાપનાને સ્થિર કરતા પહેલા જ ઝાઝીમારને નહિ અનુભવેલી એવી યાતનામાથી પસાર થવુ પડ્યુ તે વાત રાજકારણના પ્રકરણુમાથી શી રીતે લોપારો ? તેને તો આ ઝેરના મૂળ શોધનાનું કઠણુ કામ પણ હાથ ધરવુ પડશે એમા એને કેટલી સફળતા મળે તેની કાને ખનર ?

આ ટાપુ આરમોનું જાણે મથક હોય તેનો લાગે છે ઝાઝીમાર અને પેન્ગા આરમો અને ત્રિશ્રજ્ઞતિના મુસલમાનોનું ધામ છે વિરોધ અને બંધવો એ આ શાંત ટાપુઓના ઇતિહાસમા અનોખી લેખાય તેવી ઘટના ગણી શકાય આ બંને ટાપુઓમા મળીને વસતીનું પ્રમાણુ આ પ્રમાણુ છે- આફ્રિકન વસતી ૨૬૫,૦૦૦, આરમો ૪૫,૦૦૦, એશિયનો ૧૬,૦૦૦ યુરોપિયનોની સંખ્યા ૪૦૦ જેટલી-ઉપર કહ્યુ

તેમ જાંઝીઆરની પ્રગ્ન પ્રાયઃ આરમ્-શિરાઝી-આદિકી જાનિની મિત્ર પ્રગ્ન છે. જેમ માફીઆમાં શિરાઝી લોકોની વસતી છે. તેમ જાંઝી-આરમાં પણ તેઓ આઠમા-નવમા સૈદ્ધાંતી વસેલા છે. આ ઉપરાંત, ન્યાસાલેંડ, ટાંગાનિકા વગેરે પ્રદેશોમાંથી આરમ્ઓ પકડેલા અને પાછળથી મુક્ત થયેલા આદિકેનો પણ ત્યાં વસે છે. આ આરમ્ઓ અને આદિકેનોની મિત્રજાતિ પણ અહીં સૈદ્ધાંતી વસેલી છે. યુરોપિયનોની વસ્તી આટલી મર્યાદિત હોવાનું કારણ એ છે કે અહીં કાર્મ કરતા અંમયદારો સિવાય બીજા કોઈ એ એને વસાહતી પ્રદેશ બનાવ્યો નથી.

આમ સ્વાહિલી લોકો મિત્ર જાતિનાં છે. ખરી રીતે જોઈએ તો આ સ્વાહિલીઓ કિન્યારા-સાહેલ-ના વનનીઓ છે. અક્ષમત આરમ્ અને આદિકેન પ્રગ્નના મિત્રણથી એ પ્રગ્ન અસ્તિત્વમાં આવી પણ એને શુદ્ધ આદિકેન જાતિ ગણી શકાય નહિ. આનું કારણ એ હતું કે આરમ્ પ્રગ્નએ ધણાં વર્ષો લગી આ ટાપુઓ પર પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવી રાખ્યું. ઈ. સ. ૧૪૬૮ પછી પોર્ટુગીઝ પ્રગ્નએ એ પ્રભુત્વનું ખંડન કર્યું. ફરી પાછા એકાદ બે શતકમાં તો આરમ્ઓએ એને મુલામોના વેપારનાં મથક બનાવી દીધાં. આનું રહસ્ય એ હતું કે અંદરના ભાગમાં વસતી આદિકેન જાતિઓ વિશે આરમ્ઓ સિવાય ભાગ્યે જ બીજા કોઈ પ્રગ્નને પૂરતી માહિતી હતી. એથી વર્ષો લગી જાંઝીઆર ટાંગાનિકા, અને કેંગોના સરોવરો સુધીના વણઝાર માર્ગનું મુખ્ય કેન્દ્ર બની રહ્યું. આફ્રિકાનાં જિંડાણમાં પેસવાના પ્રવેશદ્વાર ૩૫ પહોળા જાંઝીઆર હતું. બર્ટન, સ્વેક, ભિલિન્ડન આદિ સાહસિક મિશનરીઓએ પણ આ જ માર્ગે આફ્રિકામાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

મિટિય સક્તનતે અયામ પ્રયામને અંતે મુલામોની પ્રયાને નાબૂદ કરી, એટલું જ નહિ પણ જાંઝીઆરની પ્રગ્ન આ પ્રયા નાબૂદ થવા દેવામાં સક્તનક વિરોધ ધરાવતી હતી છતાં વિચ્છાળ અંગે

પ્રગત્યે ઝાંઝીમારના સુલતાન જોડે મૈત્રી સંબંધ જાળવી રાખ્યો. આ ઝાંઝીમારના સુલતાન હતા સૈયદ સર ખલીફા બિન હારુન. તેઓ ૮૧ વર્ષનું દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવી ૧૬ મી ઓક્ટોબર ૧૯૬૦ ના રોજ દેહાન્ત પામ્યા. પશ્ચિમી રાષ્ટ્રસમૂહના દેશોની મુલાકાતેથી પાછા ફર્યા બાદ ત્રીજેજ દિવસે તેમનું અવસાન થયું. તેમણે લગભગ અડધી સદી સુધી રાજ્ય કર્યું. એમણે છેક ૧૯૨૬ ની સાલથી વિધાન મંડળની રચના કરી ને રાજ્યમાં પ્રજા-રાજ્યનાં મૂળ નાખ્યાં હતાં. ત્યાર બાદ લોકજનશ્રુતિ આવ્યા બાદ તેમણે વિધાન સભાસદોની ચૂંટણીની પ્રથા દાખલ કરી હતી. પોતાના રાજ્યમાં વસતી પ્રજાની યોગ્ય ઉન્નતિ થાય, તેમને શિક્ષણ અને વેપારની તક મળે તેવી દૃષ્ટિ રાખી હતી. આ સુલતાનને તેના જીવનકાળ દરમિયાન સમ્રાટ જ્યોર્જ પાંચમાં, જ્યોર્જ છઠ્ઠા અને સામ્રાટી એલિઝાબેથના રાજ્યાભિષેક વિધિના સાક્ષી બનવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું હતું. તેમના પછી નવા સુલતાન તરીકે સૈયદ સર અબ્દુલ્લા બિન ખલીફા પચાસ વર્ષની વયે ઝાંઝીમારની ગાદી પર આવ્યા.

મોઝામ્બિકા સુલતાને પટે આપેલું બદર છે. ઝાંઝીમાર ટાપુ પણ ધણા કાળ લગી બ્રિટિશ સરકારના આશ્રય નીચે સુરક્ષિત રહ્યો. હવે ઝાંઝીમારની વસતી પણ વૈવિધ્ય પૂર્ણ છે. અનેક જાતિઓનાં મિશ્રણ દ્વારા ઉત્પત્તિ પામેલી આ જાતિઓના લોકોનું શરીર સૌંદર્ય આકર્ષક હોય છે. બાન્દે કુદબના અચરપ આ સ્વાહિલી લોકોમાં જાતિની નિશ્ચિતતા કહી શકાય તેવી નથી. સ્વાહિલીઓ મુખ્યત્વે ખ્રિસ્તામ ધર્મ પામે છે, પણ તેઓ ધર્મસહિષ્ણુ છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના અંગીકાર કરનારા લોકો પ્રત્યે તેમને દ્રેષ હોતો નથી. તેમના મન પ્રમાણે ઉપયોગી આસ્તિક સ્વાહિલી નિરુપયોગી નાસ્તિક સ્વાહિલી કરતાં વધારે સારા છે. આમ સ્વાહિલી ભણે સાચી રીતે ડોઈ આગવી આફ્રિકન જાતિ ન હોય, પણ તે લાપા અને ધર્મના મૂલ્યે પરોવાયેલી પ્રજા તો છે જ. મોઝામ્બિકાથી કિસ્વા

કિસિવાની, ઝાંઝીવાર, પેગ્યા વગેરે ટાપુઓ પરના રહેવાસીઓ માટે વપરાતો એ શબ્દ છે. તેમનામાં ઇસ્લામ સંસ્કૃતિની પ્રખર અસર હોવા છતાં ક્યાંક ક્યાંક બિન આફ્રિકી તેમ જ ઇન્ડોનેશિયન ચિહ્નો દુગોચર થાય છે. એક જ કુટુંબમાં વસતાં ભિન્ન ભિન્ન સભ્યોમાં પણ વૈવિધ્ય નજરે પડે છે. એક સભ્યના વાળ ઉંન જેવા તો ખીજના રેશમ જેવા તો વળી ત્રીજના સીધા પણ જેવામાં આવે છે. આમ છતાં તેઓને તેમની આગવી પ્રજાલિકાઓ અને આગવા રીત રિવાજો છે.

સ્વાહિલી સ્ત્રીઓની વેશભૂષા પર ભારતીય સમવટની પ્રખર અસર જેવા મળે છે. નાનકડી નયડી અને ચંદ્રનહાર તેમને અત્યંત પ્રિય જણાય છે. કેટલીક સ્વાહિલી સ્ત્રીઓમાં મિથ્યાભિમાન જેવા મળે છે. શૃંગાર અને કેશ ગુંથન પાછળ તેઓ કલાકોના કલાકો વ્યતીત કરતી દેખાય છે. તેઓ સશક્ત બાંધાની અને દેખાવે કુટડી થવાનો પ્રયાસ કરે છે. લવિંગના ઉદ્યોગમાં પડેલી સ્ત્રીઓ ઝાડ પર ચડીને લવિંગ ચૂટે છે. કળિયો ચૂંટ્યા બાદ તેઓ દાંડબીઓને તેમાંથી જુદી પાડે છે. એ કળિયોને ત્યાર બાદ તેઓ કલાકો લગી તાપમાં સૂકવે છે. એ સૂકવણી થઈ ગયા પછી તેઓ તેમનો દવાઓ, ખીપરમિન્ટ, અતંગ વગેરેમાં ઉપયોગ થઈ શકે તેમ તૈયાર કરી રાખે છે.

યુક્તલ્લભ્યનાં સ્વાહિલીઓ જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગને ધામધૂમથી જાજવે છે. જન્મથી માંડીને મૃત્યુ લગીના તમામ અવસરોને માટે તેઓ નૃત્ય (ન્ગોમા) મહોત્સવ યોજે છે. મરણને પણ જન્મની માફક મહોત્સવ માનનાર આ પ્રજા કેવી નયિંત તેમજ શુવનનો જાહેર મર્મ સમજનારી હોવી જોઈએ ? મરનારની પાછળ ભારતમાં થતી રોકકળ તેઓ જુએ તો તેમના મન પર શી અસર પડે ? આ પ્રજાની મૃત્યુ વિશેની દ્વિસહી માન ઉપજાવે તેવી ન ગણાય ? આ

સ્વાહિલી

લોકોમાં પણ શમને દાટવાનો રિવાજ છે આગળ મેં તને 'મસાઈ' ની વ્યાખ્યા લખ્યું હતું તેમ આ પ્રશ્ન પણ શમને એકમુ દાટતી નથી આ પ્રસંગે તેઓ કાર્ષક ગ્રાણીનો વધ તો કરે છે, પણ તેને શમની સાથે દાટે છે. ઇર્ષિયા અને ધાનાના લોકોમાં પણ આ પ્રકારની પ્રથા સંભવિત હતી. કુદુંબના અગ્રણીના મૃત્યુ બાદ પાછળ રહેનાર વડીલને શિરે બધી જવામદારી રહે છે.

નૃત્ય અને વાદન તેમ જ એ બંનેમાંથી નિર્જન થતી તાલમહત્તા કાર્ષપણુ સ્વાહિલીના અંતરને ઘડીકમાં રિઝતી દે છે. આવી પ્રજાનું આ સિનાય અન્ય મનોરંજન પણ કયું હોઈ શકે ? ઉત્સાહને પ્રસંગે એકઠા મળતા સ્ત્રી-પુરુષો નવા સસારની રચના કરે છે. લગ્નપ્રસંગે તેઓમાં પણ દાયજો આપનાની પ્રથા પ્રવર્તે છે ઘેર એ અન્ય આફ્રિકનોની માફક તેમને મન પણ મોટી મિરાત મનાય છે. 'પોમ્મે' -દાઃ એ આવા પ્રસંગે મીઠું પીણું બની રહે છે માસ એ તેમનું પ્રાસંગિક લોગ્ન ગણાય છે તલાક (Divorce) તો જેમ અન્ય આફ્રિકન કોમોમાં છે તેમ તેમનામાં પણ છે. પત્નીને છૂટાછેડા આપનાર પતિએ દાયજમાં પત્નીને મળેલી બધી ચીજો પરત કરવી પડે છે

જન્મ પછી બાળકની નામકરણવિધિ પણ તેઓ કરે છે તેની જિજ્ઞવણી નિમિત્તે દારૂ માસની મહેફિલ જોડે છે. જેમ આફ્રિકાની અન્ય જાતિઓ માને છે તેમ આ જાતિ પણ વહેમ અને અધશ્રદ્ધામાં માને છે તેઓ જતરમતરવાળાઓમાં અતિશય શ્રદ્ધા ધરાવે છે. આમ છતાં એ લોકોની સમ્મતા આપણને ગમી જાય તેવી હોય છે કાર્ષ પણ સ્વાહિલી અન્ય જાતિભાઈની આગતા સ્વાગતામાં પાછો પડતો નથી મહેમાનની હાજરીમાં તે એકબે આતો પીતો નથી. બીજા માનવીઓ સાથેની લેવડદેવડમાં પણ, આપણે જેમ પ્રભુનો પ્રમાદ લેતા બને હથેળી ધરીએ છીએ તેમ, તેઓ બે હાથ ધરે છે તેઓ

જમણો હાથ લખાવીને ડાબો હાથ જમણાને અડકાડી રાખે છે સભ્યતાની બાગતમા તો આવી જડ-ખોગી રીતે જ તો-ગણાતી પ્રમ પાસેથી પણ જાતને ઘણું શીખવાનું મળે તેમ છે

સ્વાહિલી લોકોની ભાષાનું નામ સ્વાહિલી છે પૂર્વ કિનારાની આ આફ્રિકન ભાષા ખૂબ વિસ્તરી છે પૂર્વ આફ્રિકાના આંતરિક ભાગમા પણ એ પ્રચલિત છે સોમાલિયે-ડના કિનારા પર તેમ જ કિગિમા પણ આ ભાષા સાબળવા મળે છે ખરી જો કે સ્થળે સ્થળે સ્થાનિક ભાષાના રંગો તેમા આવે છે ખરા આરબોના વેપાર વણજમા કે યુરોપિયન-એશિયન-આફ્રિકનના અગત વ્યવહારમા આ ભાષાનો ઉપયોગ ખૂબ બહોળા પ્રમાણમા થાય છે આ ભાષાનું મૂળ અરબી શબ્દો અને બાન્દુ વ્યાકરણ પર થવા પામ્યું છે કેટલાક ભાષા નિષ્ણાતોની માન્યતા પ્રમાણે 'ટાના' ખીણ પર વસેના બાન્દુઓની 'પોકોમો' ખોતી સ્વાહિલીના પાયામા હોવી જોઈએ, કારણ કે 'પોકોમો' જાતિ આરબો સાથે મિશ્રિત થનામા પ્રથમ હતી આ પ્રમશન સમિત્રણ ઈસુની પ્રથમ શતાદીમા થયું હોવાનો પુરાવો ઈતિહાસ આપે છે સ્વાહિલી ભાષા વિશે જાણનાર અને જાણને જાણ કરનાર પ્રથમ યુરોપિયન હેનરી મેલ્ટ હતો ઈ સ ૧૮૧૪મા પ્રમશન પામેના તેની મુસાફરીના વર્ણનમા તેણે એ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે સ્વાહિલીને માટે એ 'સોવા ઉની'-શબ્દ પ્રયોગે છે, લુડવિગકાર નામના જર્મન મિશનરીની વાત મે તને આગળ કરી છે એણે આ ભાષાનો પ્રથમ શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો અને સ્વાહિલી શબ્દકોશ તૈયાર કર્યો એ શબ્દકોશ આજે પણ અધિકૃત મનાય છે હવે તો આ ભાષામા પત્રો પણ મળે 'જરાજી' જેવા દૈનિકે 'ટાઝામા' અને 'જિઓ' જેવા સાપ્તાહિકો સારી એવી સખ્યામા પ્રગટ થાય છે ઝાઝીવારની 'કિ-ઉગુજી' મેખ્યાસાની 'કિ-મ્વિગ', લામુની 'કિ-આમુ', 'કિ-ગોઝી' અને 'કિ-કાએ' વગેરે સ્વાહિલી

ખોલીના પુરાતન સ્વરૂપો છે સ્વાહિલી માટેનો ખરો શબ્દ કિસ્વાહિલી છે જૂના કાળમાં લખાયેલી સ્વાહિલી ગદ્યપદ્ય કૃતિઓ સાપ્રદાયિક તેમ જ ખિનસાપ્રદાયિક-ક્યાક ક્યાક સંધરાયેલી મળી આવે છે તેને કદાચ 'પદ્ય' શબ્દ વાચી આશ્ચર્ય થાય સ્વાહિલી પદ્ય પણ જોવા મળે છે 'અબ-આકિડા અને ફાટ' જીસસ, મોમ્માસા' એ મ્મારક અક્ષી હિનવે એ તૈયાર કરેલી નાનકડી પુસ્તિકા વાચવામાં આવી હતી તેમાં તેમણે જૂના પદ્યના નમૂનાઓ આપ્યા છે એના શેખ મુક ગિન સૈદ અબ મામિરીની રચના ખરેખર સુંદર છે એ વિરોધિત પદ્ય વાચતા મને સાચે જ આનંદ થયો હતો અને એવું તો ઘણું એ અપ્રગટ દશામાં પડ્યું હતું-નાશ પામ્યું હતું તેની કોને ખબર? સ્વાહિલી ભાષા પર અન્ય યુરોપી ભાષાઓમાં પણ ઘણા પુસ્તકો લખાયેલા છે ગુજરાતીમાં પણ સાવ નથી તેમ તો ન કહી શકાય છતાં એક વાત છે કે ગુજરાતીમાં આવી દૈનિક વપરાશની ભાષાઓનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં નથી કરતા ત્યાં એના સંશોધનની વાત તો ક્યા આવે? એ ભાષા શીખનારને માટે ખૂબ સહેલી છે ઉચ્ચારની ગાખતમાં પણ એ અવરી તો ન જ કહી શકાય તેમાં પૂર્વગો અને પ્રત્યયોનો ઉપયોગ બહોળા પ્રમાણમાં છે જેમ કે—

ચાવી-ઉકુંગુઓ

ઉધાડ-કુંગુઆ

બધકર-કુંગા

'ખારણુ ઉધાડ' એમ સ્વાહિલીમાં કહેવું હોય તો 'કુંગુઆ મ્લાગો' એમ કહેવાય જેમ અંગ્રેજીમાંથી સ્વાહિલી શીખસને માટે 'અપ-કન્ડ્રી સ્વાહિલી' જેવા પુસ્તકો છે તેમ ગુજરાતીમાં પણ 'એ ગાઈડ ટુ ધી સ્વાહિલી લેન્ગ્વેજ' 'સ્વાહિલી ભાષાપ્રવેશ' આદિ પુસ્તકો છે ગુજરાતીમાં સ્વાહિલી શબ્દકોષ પણ છે હું પણ

શાસ્ત્રીય રીતે તો આ ભાષાનો અભ્યાસ કરી શક્યો નથી એનો દોષ મારો પોતાનો જ છે, પણ થોડા શબ્દોથી માડું ચાલ્યા કરે છે. એટલે 'થરો' એમ કરતા કરતા દિવસો વીતતા જાય છે. વળી ક્યારેક એમ પણ થાય છે કે પેટ ભરવાને બહાને નોકરી કરવાની જાનજા ન હોય અને બીજું કંઈક પ્રોત્સાહન હોય તો? ક્યારેક એવો વિચાર પણ આવે છે કે માત્ર સ્વાહિલી જ નહિ પણ 'લુગાંડા' 'આફ્રિકાન' આદિ ભાષા પણ શીખવા મળે તો કેવું સારું! જે ખંડમાં કિનારાથી છેક અંદરના ભાગોમાં સાંભળવા મળે તેવી ભાષા બોલનારના શાસ્ત્રીય અભ્યાસથી વંચિત રહે એ કેવું કમળાનતક છે! માનવી પોતે ધારે તે કરી શકે તેમ હોય તો જગતને કેટલો બધો લાભ થાય! એનું ખરાબ પરિણામ ન આવે તેવું પણ નથી.

આ તબક્કે આ ખત લાખ્યા થતો જાય છે તેવી ભાવના જાગે છે. ત્યારે એને ઢંકાવવાનું કરું. જોકે એ દ્વારા મારું પોતાનું આ ખંડ પ્રત્યેનું અંગત ઝાણ અદા કરવાનો સતોય પણ જાડે જાડે છે જ. આ ખંડમાં વસતી વસાહતી પ્રજાના પ્રત્યેક સભ્યે આ વિશાળ ખંડ પ્રત્યે પોતાનું ઝાણ ચૂકવવાનું છે. કઈ રીતે એ ઝાણ વાળી શકાય તે વ્યક્તિગત પ્રશ્ન છે. આ ખંડ પ્રત્યે અને ખંડના વિરાટ જનસમુદાય પ્રત્યે પોતાની ફરજ અદા નહિ કરનાર માનવીને અહીંના ક્રાંતિકારી રાષ્ટ્રવાદીઓ નવોત્થાન પામતા રાષ્ટ્રમાં સ્થાન ન પણ આપે! ભવેને તેઓ હજારો માઈલનો દરિયો ઝાળંગીને આંધ્યા હોય તો પણ વસાહતી માનવીઓ જૂની વિચારસરણી મુજબ આને 'અર્થેક દિપ્તિમન્તઃ' રહી શકે નહિ. તેમને નવનિર્માણ કરવા હૃદયતા આદિવાસીઓની સાથે ખબેખલા મિલાવીને જોવા રહેવું પડશે, જરૂર પડે તેમને દોરવા પડશે અને કદાચ અત્યાર લગી હૃદયના પણ ન કરી હોય તેવાં બલિદાન પણ દેવા તત્પર રહેવું પડશે.

સ્વાહિલી

નહિ તો —

‘ભૂખ્યાં જતોતો જઠરાગ્નિ જાગશે,

ખડેરની લસમકણી ન લાધશે’

તેવો સમય પણ નજીક આવે. આ નૂતન લાવનારે અંતરમાં
ધરતી હું બાકી વીરમું.

લિ. સંજયના

વદે માતરમ્

પત્ર પંદરમો ગૌરવની સ્મૃતિ

પ્રિય જયંત,

તારે ભારતથી આફ્રિકાના આંતરિક ભાગ લગીની—ખાસ કરીને હું જ્યાં યુગાંડાના છેક બેંડાલુમાં વસું છું ત્યાં લગીની—મુસાફરીની વાત જાણવી છે ને ! તો આ પત્રમાં તને પણ હું મુબંબઈથી યુગાંડાની મુસાફરી કરાવું. તું મને વળાવવા આવ્યો ત્યારે સ્ટીમર પર આવ્યો જ હતો, એટલે એ સ્ટીમરની—તેમાંની સગવડોની વાત હું નહિ કરું, મહાસાગરની સપાટી પર ડાલની સ્ટીમરમાં મુસાફરી કરતા યાત્રાળુની પ્રથમ એમ્બે બેદિવસની મુસાફરી એને કોઠે પડતી નથી. સર્વિશેષ પહેલી જ વાર મુસાફરી કરનારને, દરિયાર્ધ પાણી, દરિયાર્ધ હવા, ભક્ષે ટ્રેનિંગો અને સારો હોય તેવો ખોરાક વગેરે એને શરૂઆતમાં એટલાં મજાનાં ન લાગે. પણ આ બધું કોઠે પડી જતાં બહુવાર નથી લાગતી. અવગત કેટલાંક યાત્રાળુઓને આવી લાંબી સફર આખે રહેતે માફક નથી આવતી, પરંતુ ઘણાં ખરાં મુસાફરો ને તો પછી આનંદ આપવા લાગે છે. મન મહેલાવી શક્ય તેવું પણ સ્ટીમરમાં ધણું હોય છે. ટેબલ—ટેનિસ, રિંગતી રમતો, સિનેમા વગેરે માનવીને પૂરતો આનંદ આપી શકે છે. વળી એ દશામાં રસ ન હોય તેને સમુદ્રના બાળના તરંગો, શીનળ સમીરની માદક લડરીઓ, અશ્વ જળવિસ્તાર, પ્રકૃતિના પવટાતા રંગો, ઉપર આભ અને નીચે અગાધ વારિરાશિ—વગેરે પણ ઓછો આનંદ આપનાર નીવડતા

ગૌરવની સ્મૃતિ

નથી. માનવીનાં અનુપમ સાથી પુસ્તકો પણ આવી મુસાફરીમાં ખૂબ જ આવકારદાયક થઈ પડે છે. આખરે સાતથી નવ દિવસમાં મુસાફરી પૂરી કરી મોઝાસાને કિનારે પહોંચતો માનવી આ યાત્રાના દીર્ઘત્વને ઝંખે—ઝંખતો થઈ જાય તેમાં આશ્ચર્યકારક કરું જ નથી. મેં પણ એવી ઊર્મિઓ એક કરતાં વધુ વખત અનુભવી છે.

મોઝાસાને કિનારે ઊતર્યા બાદ યુગાંડા તરફ જવા માગતા મુસાફરની મુસાફરીનો બીજો તબક્કો શરૂ થાય આ યાત્રા તેને રેલગાડી દ્વારા કરવાની હોય છે. કિનારાથી યુગાંડા લગીનો—યુગાંડાના પાટનગર કંપાલા લગીનો—૮૮૪ માઈલનો લાંબો રેલમાર્ગ એમાંથી હવે ચાલીસેક માઈલ ઘટવા પામ્યા છે. આપણા જેવા ચુસ્ત મુસાફરને આ મુસાફરી જરાક વસખી લાગે ખરી ખાવાપીવાનું ન કાવે, બેસીને કંટાળી જવાય. બે રાત્રિ ગાડીમાં એ રીતે વિતાવવી પડે બે કે સંબંધીઓને ખમર કર્યા હોય તો વચ્ચે વચ્ચે ક્યાંક ખાવાનો બદોબસ્ત થઈ શકે ખરો, પણ આની સરખામણીમાં તો સ્ટીમરની સેતાહની મુસાફરી ક્યાંય સારી તેમ છતાં આમાં પણ આનંદ નથી તેમ તો ન કહી શકાય મોઝાસાથી જીપડીએ અને એક રાત્રિ વાતે કે બીજી સવારમાં જ ગાડી કેનિયા નેશનલ પાર્કમાંથી પસાર થાય મુસાફર અહીં પ્રકૃતિને ખોળે રમતી વન્યપશુઓની વજીરાર નિરખતો જાય. સવાર બપોરમાં પરિણમે તે પૂર્વે તો ક્યારનું ય કેનિયાનું પાટનગર નાઈરોબી આવી જાય મુસાફર બહાર ફરીને પગ છૂટા કરી શકે આખાંચે માર્ગ પર આવું માનવ અવાજથી ગાજતું એક જ વિશાળ સ્ટેશન ! બીજાં જમ્યા જ નાનાં ! રેલ્વેસ્ટંડ કારમાં ન જવા માગતા યાત્રાળુને અહીં એક, દૂધ, ગિફ્ટીટ, આદિ મળી રહે ઝોળખીતું કાઈ હોય તો ખાવાપીવાનું પણ આવી જાય

ગાડી આગળ વધે એટલે ગાડીની બારીમાંથી દૂર દૂર કેનિયા પર્વતનાં શિખરોના પણ ક્યારેક દર્શન થાય બે વાતાવરણ ધૂધળું

હોય તો એ ગિરિરાજ દર્શન ન દે ગાડી પણ ધીમે ધીમે હાફવા લાગે ચડાણ આવે ત્યાં એના ગૂંડા ગમી જાય જ ગમે અને ઝાડીઓ, ટેકરીઓ અને ખીણોમાં થતી થતી યુગાડા રેલગાડી આગળ વધતી જાય ક્યાંક ઉચ્ચ સપાટ પ્રદેશ આવે, ક્યાંક સાડા આઠથી નવ હજાર ફીટ જેટલી ઊંચાઈ આવે, ક્યાંક હજાર—દોઢ હજાર ફીટ જેટલી ઊંડી ખીણ આવે ત્યારે ગતિમાં ફેર બદલ ધારણ કરતી ગાડી ચાલ્યા જ કરે કપાલાથી દોઢસો—પોણા બસો માઈન દૂર એ યુગાડાની ધરતી પર પ્રવેશે ત્યારે તો એ ચારેક હજાર ફીટની ઊંચાઈ પર સરી પડી હોય ત્રીજા દિવસનો મધ્યાહ્ન થતા થતા તો એ યુગાડાના પાનગરના પ્લેટફોર્મ પર આવીને લામા વિરામને માટે ઊભી રહી જાય

ઝિનારાથી કપાલા લગી અને કપાલાથી ઝિનારા લગીની ગાડી એમતરો જ મળે જો કે થર્ડ ક્લાસ ટ્રેઈન રોજ મળે ખરી કપાલાથી નાઈરોબી અને ત્યાંથી મોમ્બાસા લગી ટ્રેઈન મળ્યા જ કરે, પણ મોટા ભાગના માણસો આવી લાખી સફર મેકન્ડ કે ફર્ટમાં જ કરવાનું પસંદ કરે અનમત મોટરગાડીઓવાળા ઘણે ભાગે રેલવે આધારે રહેતા નથી, કારણ મોટરમાં જતા સમય અડધા કરતાં પણ ઓછો ભાગે છે તો પણ રેલગાડીમાં જતા આવતા મુસાફરોની સંખ્યા અધૂર નથી, કારણ મધ્યમવર્ગનો માનવી જાગ્યે જ વર્ષે એકાદ વાર ઝિનારા મુઘી જવાનું સાહસ કરતો હોય છે સામાન્ય સંયોગોમાં સ્વદેશની મુસાફરી તો ત્રણચાર વર્ષે જાગ્યે જ એમ્બાર થાય આવી મુસાફરી ક્યાંતે જોમને દૈનિક વધારે વર્ષ વીતી ગયાં હોય તેના માણસોની સંખ્યા પણ નહિ હોય તેવું નથી

જ્યારે યુગાડા રેલવે દ્વારા મુસાફરીની વાત કરું છું ત્યારે આ રેલવેનો ઇતિહાસ પણ મારી સ્મૃતિએ ચડી જાય છે એની થોડી વિગતો અહીં આપી દઉં તો આ પત્ર પૂરતી તું એને અનાવરણક

નહિ ગણે તેની મને ખાતરી છે. આ રેલવેના ઇતિહાસને અર્વાચીન ધટના જ ગણી શકાય તેમ છે. એની શરૂઆતને સદી તો શું-પૂરા સિત્તેર વર્ષ પશુ નથી વીત્યાં. ઈ. સ. ૧૮૬૫ માં એનો પ્રારંભ થયો. એને માટેનાં જવાબદાર કારણો આવાં હતાં : યુગાંડાના વિકાસનો આધાર આ રેલવે પર હતો. જ્યાં લગી રેલવેની શરૂઆત ન થાય ત્યાં લગી યુરોપિયન પેદીઓની આ દેશમાં અવરજવર ઝડપી ખની શકે તેવું અન્ય કોઈ સાધન હતું જ નહિ. વળી અંદરના ભાગોમાંથી શુભાભીની પ્રધાને સદંતર નાબૂદ કરવી હોય અને સૈન્ય-સરંજામ લાવવો લઈ જવો હોય તો પશુ ખીજો કરી માર્ગ ન હતો. બ્રિટિશ કારભારીઓને આ લાઈન પાછળ જંગી ખર્ચ કરવો પડે તે માટે તેઓ તૈયાર ન હતા, પશુ જો તેઓ આ બાબતમાં ઠંઠ ન કરે તો જર્મનો પહેલ કરી દે અને તેમનું વર્ચસ્વ સ્થાપિત થઈ જાય તેવો ભય પશુ અંગ્રેજોના મનમાં હતો. આથી તેમણે નદીનાળાં પર પુલો વગેરે ધટાડીને પશુ આ યોજના હાથ ધરવાનો નિશ્ચય લીધો. તેમનો મૂળ આશય તો એ અઢીલાખ પૌન્ડ જેટલો જ ખર્ચ કરવાનો હતો, પરંતુ આખરે તો એ યોજના ત્રીસ લાખ પૌન્ડ કરતાં પશુ વધારે ખર્ચ ઉઠાવી ગઈ. આનાં બે ફળ એ બાબ્યાં કે યુગાંડાનો બ્રિટન જેડેનો સંબંધ બંધાયો અને રિથર થયો અને યુગાંડાના વિકાસનો પ્રાથમિક તબક્કો શરૂ થયો.

આ રેલવેના ઇતિહાસનું નાણુવા જેવી તો અનેક વિગતો છે. જો એની વિગતો આપવા બેસું તો આવા અનેક પત્રો એ લઈ જાય. એથી એના બાંધકામ વિશે દૂરો પચાસ જ તને આપું છું. આ આ વિગત છોડી ન દેવાનું મન એટલા માટે થાય છે કે એના ઇતિહાસ સાથે ભારતીય વસાહતનાં મૂળ પશુ સુચાયેલા છે. રેલવે બાંધકામની શરૂઆત કરવા માટે ભારતીય કારીગરો સિવાય ચાલે તેમ ન હતું. આફ્રિકનોએ તો કાદળની જેવાં સાધનોથી પશુ કુસળતા પૂર્વક કામ કર્યું ન હતું ત્યારે તેમની ખીજી કાર્યકુસળતા પર આધાર

તો શી રીતે રખાય ? વિદિષ સતા ભારત પર પણ હતી એટલે એ તરફ નજર દોડે તે સ્વાભાવિક છે કરારો થયા અને ભારતીય કારીગરોની પ્રથમ દુકાડી ૧૮૯૬માં આવી આ કારીગરોને એવા અધિકારો પણ આપવામાં આવ્યા હતા કે જે તેમને ભારત પાછા ન ફરવું હોય અને તેઓ તેમનો પાછા જવાનો ખર્ચ આગરો માડી વાળે તો તેમને આ દેશમાં વસવા દેવા—આમ એક જ વર્ષના ગાળામાં આ દેવને લાઈન પર લગભગ ચારેક હજાર કીટલા કારીગરો મમ કરતા થઈ ગયા તેમણે તેમને વસવા માટે લાઈન પર ખૂપડિયો બાંધી દીધી, માથ સામાન ભરવાની વ્યવસ્થા કરી દીધી અને કામ શરૂ થયું

દેવેની આટલી જ મુશીમત હોત તો તે વાંધો ન આવત, પણ ખોરાકની યે તમનીક હતી; કેટલાક પ્રદેશમાં પાણીના પુરવઠાની યે મુશીમત હતી, કેટલાક પ્રદેશમાં ગેમચાળો પણ અસ્વાભાવિક ન હતો, છવનેથુ ત્સે ત્સે માખીનો ડર પણ ઝોછે ન હતો. આ બધું યે છતાં મમ આગળ વધ્યું બન્ને વર્ષની સતત જહેમતને પરિણામે લાઈન પોણાબસોથી થોડીક જ વધાડે આગળ ગઈ, અને ત્યાં વિંદોતુ એક નવું જ પ્રકરણ આરંભાયું માનવ-બોલીમાંસને આગેગરા સદાય આરોગી જના આતુર એવા આદમખાઉ સિહોએ અતરાય નાખ્યાં આમ ત્સાવોના પુલનું બાધકામ રજૂગવા લાગ્યું આ આદમખાઉ સિહોએ પચ્ચીસથી નીચે ભારતીય કારીગરોને સિમર બના પા અસખ્ય આદિમનો પણ એના ભોગ બન્યા આખરે લેફ્ટનન્ટ મર્નલ પેર્સન-જેમની દેખરેખ નીચે આ કામ થતું હતું તેઓ—આ બંનેને મારી નાખવા સમર્થ બન્યા આઠદસ માણુમોથી યે જેમનું શરીર ન ઊપડે તેવા આ આદમખોગેની વાત દર્નવે તેમના 'ત્સાવોના આદમખોર' પુસ્તકમાં વિગતવાર નોંધી છે જાત અનુભવોના નિષ્કર્ષ સમુ એ પુસ્તક કેવે ઇતિહાસનું એક અનન્ય સ્મરણ છે આમ આ ભારતીયોનું લોહી આ બાધકામમાં રેડાયું છે એ વાત એ લાઈન પર મુસાફરી કરનાર ભારતીય શી રીતે વીસરી શકે ?

બાંધકામ અટકી પડતું જોઈને લાઈન પરના આફિકન મજૂરોને વહેમ પાડી થતો જતો હતો. તેઓ એમ માનતા હતા કે માણુમોનો ભોગ લઈ જતા આ સિંહો કાઈ આસુરી સક્ષિતું સ્વરૂપ જ છે. તેમને આ આફિકન ભૂમિને નાથવાનો પ્રયાસ ગમતો નથી, એટલે તેમાં અવરોધ નાખવા માગે છે. જ્યારે એ બનતો નાશ થયો ત્યારે તેમની અંધશ્રદ્ધા થોડે અંશે દૂર થઈ હશે આ મુશીબતોની સાથે કારીગર મજૂરોની અહસાસક્તી, વધુ મહેનતાણું મેળવવાની આફિકનોની ઘૃતિ તેમ જ દેખરેખ રાખતા મુરોપિયન અમલદારોનું કાસળ કાઢી નાખવાની વાત પણ અનુભવ બહારની તો નથી જ. એટલું જ નહિ પણ, આ બાંધકામમાં અંતરાય ઊભો કરવાના પ્રયાસો વતનીઓ તરફથી પણ થયા સિવાય રહ્યા નથી—જેઓ રેલવે લાઈનની આગળને આગળ કામ કરતા જતા હતા તેમાંનાં કેટલાકને કિલ્લુ લોકોએ બેહાલ કરી મૃત્યુને શરણે પહોંચાડી દીધાની વાત નોંધાઈ છે, પાંચેક વર્ષ કામ ચાલ્યા બાદ નાન્દી જાતિના લોકોએ પણ એમાં અવરોધો ઊભા કર્યા. તેઓ અચારનવાર લૂંટકાટ કરતા એટલું જ નહિ, પણ લોકોને કે રક્ષકોને પણ મારી નાખના. લાઈન પરથી તેમને હથિયારો ખનાવવા સાદુ લોખંડ મળતું. નાન્દી સ્ત્રીઓ તો જે તારનાં ગૂંચળા મળતાં તેમાંથી કડાં-તોડા જેવા અક્ષકારો ખનાવતી—આમ કેટલાક વતનીઓનો સ્વાર્થ પણ આ કામમાં વિઘ્ન રૂપ બનતો. યજ્ઞા ઉપર જેમ બે સિંહની વાત કરી તેમ બિરાદ, હાથી, ગેંડા વગેરે પણ કાંઈ પાછત રહી જાય તેમ ન હતા. તેઓ પણ લાઈનની વચ્ચે ઊભાં રહી જતાં, રોશન માસ્તરો પણ મોટે ભાગે ભારતીયો જ હતા. જૂના કેટલાક રોશન માસ્તરો તેમના અનુભવની વાત કરતાં આજે પણ કહે છે કે કેટલીક વાર તો સતના સિંહ, હાથી વગેરે પ્રાણીઓ પણ ટિકિટ બારી પર ટિકિટ કાઢવા આવતાં. ‘ઈસ્ટ આફ્રિક પેટ્રોરોએક્ટ’ ના ૧૯૦૧ થી ૧૯૦૪ સુધી રહેલા કમિશનર સર આર્થર્ ઇન્ડિયટ પણ આવી જ વાત નેધે છે.

" A troop of more intelligent elephants occasionally occupy a station, and in their curiosity ravage the booking office and take tickets which cannot be accounted for afterwards."

આ રેલવેનાં કારણે જ ત્રણ વર્ષના ગાળામાં તે દેશમાં વસતા ભારતીયોની વસ્તી તેર હજાર જેટલી થવા પામી હતી. આ રીતે જોનાં યુગાંડા રેલવેના સાહસમાં ભારતીય દ્વારા અદ્ય નથી. આજે પણ સ્ટેશનમાસ્ટર, ગાર્ડ, ટિકિટ 'ચેકર' વગેરેનું કામ ભારતીયો કરે જ છે. રેલવે લાઈનની જગ્યાએ વાત કરીએ છીએ ત્યારે એના પાયામાં પુરાયેલા આફ્રિકનોની વસતી કંઈ નાનીમૂની નથી. ત્રણચાર હજાર આફ્રિકનો તે માત્ર રોગને લીધે જ મરણ પામ્યા હશે. યુગાંડાના આ મજૂરો સિવાય પણ દુકાળ અને શીનળા જેવા રોગના ભોગ પામેલા કિલુયુની વસતી પણ ઓછી નથી. એમ કહેવાય છે કે આને પરિણામે સમગ્ર જાતિનો દસથી પંદર ટકા ભાગ નાશ પામ્યો. આવી વિકટ લાઈનનો આવો ભોગ હોય તે પણ અત્યાચારિક નથી. આ કારણે જ આ લાઈનને 'ગાંડી લાઈન' તરીકે કેટલાક દોકોએ સંબોધી છે. અલગત પાંચ વર્ષના ગાળામાં આ લાઈન ૫૮૪ માઈલ લગી પહોંચી ખરી, અને એ રીતે યુગાંડાના આંતરિક ભાગને માટે સનેવર માર્ગ મુધીની સરળતા લાવી દીધી, પરંતુ બાકીનો ત્રણનો માઈલનો વિસ્તાર તે પૂરે થતાં બીજાં પચીસ વર્ષ નીકળી ગયાં. આગાડી ચાલુ થઈ તે કાળમાં તે એને અંતરાય રૂપ બનવાને કારણે અસંખ્ય જંગલી પ્રાણીઓ પણ કપાઈ ગયાં.

આજે મુસાફરી કરનાર માનવી કદાચ આ હનિદાસ જૂઠી જાય, પરંતુ મેં તે જગ્યાએ જગ્યાએ મુસાફરી કરી છે ત્યારે ત્યારે એ ભારતીય કારીગરોનો અમલતર અને યાદ આપ્યા સિવાય રહ્યો નથી. કદાચ થોડા આડા જઈ હું એમ તને લાગે તો પણ ભારતીય

સાહસિકતાની વાત આદરી છે ત્યારે બીજી થોડીક વાત કરી દઉં. ભારતીય સાહસિકતાની ગાથા તો અતિ ગ્રામીન કાળથી જ ધર્મ છે. આફ્રિકાના કિનારા સાથિનો ભારતીય સંબંધ તો પરાપૂર્વથી ચાલ્યો જ આવે છે, પરંતુ રેલવે નહોતી ત્યારે ભારતીયો યુગાંડાના આંતરિક ભાગમાં ન હતા એમ નથી. અલિદિના વિશ્રામ જેવા નરરીરો તો રેલવે સ્થપાઈ તે પૂર્વેના વાસેક વર્ષોથી વેપાર જમાવી ખેડા હતા. અક્ષયત ભારતીયો વધુ પ્રમાણમાં આંતરિક ભાગોને ખેડતા થયા રેલવે શરૂ થયા પછી જ.

આ છે યુગાંડા રેલવેની સાથે સંકળાયેલા આપણા લોકોનો ઇતિહાસ. આજે પણ આપણા વૃદ્ધો ભારતથી આફ્રિકા આવતાં વહાણમાંના અનુભવોનું કથારેક વર્ણન કરતા સાંભળવા મળે છે. ખાવા-પીવાની વ્યવસ્થા વિના કુદરતી હાજતોને કટલીક વાર અટકાવતાં, હાલકેહાલક ચનાં અને મહાસાગરની ચપાટો ખાતા ખાતા ત્રણચાર અઠવાડિયાં લગી હવામાનને આધીન રહીને મુસાફરી કરનારા આપણા વસાહતીઓની પેઢી હવે અસ્ત થતી જાય છે. આજની મુસાફરી તો સુખસાહજીવાળી છે. યાત્રાળુને માત્રા આજે નડતી નથી. આગામી વર્ષોમાં તો સ્ટીમર પણ જૂનું વાહન બની જશે. ‘બોઈંગ’ ‘ડૉડ’ માં આજે તો કેવળ સાત-આઠ કલાકમાં જ પૂર્વ આફ્રિકામાંથી બિડીને ભારત પહોંચી શકાય છે, ત્યારે વહાણ-સ્ટીમરની વાતો દરખાનાની વાતો જેવી જ નહિ લાગે ! આગામી નવી પેઢી કદાચ એવી વાતોને માનવા તૈયાર પણ નહિ થાય.

રમ લઉં ત્યારે.

સંજયના

વંદેમાતરમ

પત્ર સોળમા

કિંકુયુ

પ્રિય જયન્ત,

મારા પત્રો તને નિયમિત મળતા રહે છે તથા તને એ વાંચવામાં આનંદ આવે છે એ મારે મન પણ આશ્વાસાયક ખીના છે. આગળના પત્રો દ્વારા આ ખંડ, અહીં વસનાં આપણા લોકો, હબસી, હેમાઈટ, બાન્ડુ વગેરે લોકો વિશે મેં તને આછી રીતે પરખા આપવા પ્રયાસ કર્યો હતો. આદિકાની આદિ વતની જાતિઓ વિશે ધણું ધણું લખી શકાય એમ છે, પણ એને માટે આ પત્રો લખવા માટે મળે છે તેના કરતાં વધુ અવકાશ અને વધુ જાંડા અભ્યાસની આવશ્યકતા જાતી થાય, એટલે હાલ પૂરતો તો તારે અને મારે આટલાથી—છે તે જ ઠીક માની સંતોષ લેવો રહ્યો. આ પત્ર દ્વારા હું આદિકાની જાતિના એક પ્રમુખ પેટા વિભાગને ઠાગળ પર મઢી લેના અને તારી આગળ એ રજૂ કરવા તૈયાર થયો છું. એ પેટા જાતિ છે કિંકુયુ. એ શબ્દનો ‘કિક્કીયુ’ જેવો ઉચ્ચાર પણ સાંભળવા મળે છે. આમ ખરો શબ્દ તો છે ‘આકિકુયુ’. આ લોકો મૂળ પૂર્વ આદિકાની બાન્ડુ જાતિના છે કેનિયામાં તેમજ પ્રમાણ સૌથી વધારે છે. બાર લાખ કરતાં વધુ કિંકુયુ કેનિયામાં વસે છે

તેઓ સ્વરથ અને સિંધર સ્વભાવના, ઉઘમ્મી, પ્રગતિવાંદુ.

સાહસિક તેમ જ જંગલમાં મહત્વાકાંક્ષી છે. ઉત્સાહી તથા કોઈ પણ
ધંધામાં કુશળતા ધારણી શકે તેવી આ લોકો જંગલમાં રાષ્ટ્રવાદી
ગણાય છે. આ કિંકુયું પ્રજા લગભગ આઠસો વર્ષથી કેનિયાના જુદા
જુદા પ્રદેશોમાં વસતી હોવાનું અનુમાન બાંધી શકાય તેમ છે. એ
જાતિના માણસો પોતાને માતા, મુખી અને પિતા કિંકુયુનાં સંતાનો
તરીકે ઓળખાવે છે. આપણે જેમ મનુષ્યજાતના વંશજો તે માનવો
તેમ માનીએ છીએ અથવા બીજા કેટલાક માણસો જેમ બાવા
આદમ અને દાદી હવાનાં સંતાનો તે માનવો તેમ ગણે છે, તેના
જેવી, તેમની આ માન્યતા જણાય છે. આપણા વિશાળ જગતની
અને માનવ કુળની વાતને બાજુએ, મૂકીએ તો પણ વિશ્વને કોઈ
પણ ખૂણે વસતા લોકોની તેમના કુળની આદિ ઉત્પત્તિની વાત તેમને
મન તો ઉલ્લેખનીય ઘટના હોય જ છે. કદાચ આ બાબત કૌટુંબિક
એકતાની સુરક્ષિતતા પાછળનું પ્રેરકબળ પણ હોય. વળી એ ઉપ-
રાંત આ લોકોની જેવી પણ માન્યતા છે કે તેઓનું આદિ પ્રલવ
સ્થાન-ઉત્પત્તિ સ્થાન મુરાન્ગા નિસ્લામાં મુકુરુવે વૃક્ષની પાસે છે.
તેઓના પોતાના માનવા પ્રભાણે તેઓ ધીમે ધીમે જંગલો છોડતા,
જંગલોને વસવાટક્ષમ બનાવતાં આગળ ને આગળ વસતા ગયા. આ
રીતે, દક્ષિણમાં તેઓ 'હીઆમ્બુ' નિસ્લામાં અને ઉત્તરમાં કેનિયા
પર્વત સમીપના 'ચેરી' પ્રદેશમાં પથરાતા ગયા. તેમની પોતાની
માન્યતા પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં તેઓ વસ્યા ત્યાં ત્યાં આ 'મુમ્બા'
જાતિના હીંગણા અને બેડાળ તથા લયંકર આકૃતિના માનવીઓ
વસતા ગયા. કોઈ પણ પ્રકારનો ભય ઉપરિચિત યતાં આ લોકો
ભૂમિની અંદરના ભાગમાં પ્રવેશી જતા. નિષ્ણાતોના અનુમાન મુજબ
આ જાતિ પ્રાગૈતિહાસિક હોવાનો પૂરતો સંભવ છે. ટાંગાનિકામાં
વસતી 'વામ્બુ' જાતિ હાલના સમયમાં પણ આ પ્રકારના સરંક્ષ-
ણનો આશ્રય લે છે.

આવી કિંકુ જાતિની કેટલીક પ્રયાઓ, માન્યતાઓ તેમ જ

કેટલાક રિવાજો કુપક્ષ જગાવે, તેવા છે. આપણી જિજ્ઞાસાવૃત્તિને પોષે તેવી કેટલીક પ્રજ્ઞાવિકાઓ, આપણે, જોઈએ. સૌથી પહેલાં બાળકની જવાત, સર્ષએ :

આ જાતિનાં લોકોની માન્યતા એવી હતી કે બાળક જૂંપડીમાં ધરેલી અંદર મૃત્યુ પામે તો એ સમગ્ર કુટુંબ પર આપતિના પ્રતીકરૂપ ગણાય. આવી આપતિના ભોગ કુટુંબને ન બનવું પડે તે કારણસર અંતિમ દિવસો ગણના બાળકને ધરતી બહાર સર્ષજવામાં અને ત્યાંજ રાખવામાં આવતું. આમ ઘણી વાર તો બહારનું અસલ વ્રીતાંવરણ જ મોદગીમાં સંપડાયેલા બાળકના મૃત્યુના કારણરૂપ બનવા પામતું. આ સૌક્યને મન દોષે વરસના ધાવણા બાળકનું મૂલ્ય લોહી-મોસ-હોડ-આમનો માળખા સિવાય વિશેષ ગણવામાં આવતું નહિ. આ ઉંમરે બાળક પ્રથમ ધાર્મિક ક્રિયાને પાત્ર બન્યું એમ ગણવામાં આવતું. આવી સંસ્કાર ક્રિયા બાદ જ બાળકમાં સ્વજાતિની વિશિષ્ટ પ્રજ્ઞાશિક્ષા, શ્દિ અને પૂર્વજોના પવિત્ર સંસ્કારોનો અંશવિકાર થયો ગણાતો. આ પ્રાથમિક ક્રિયા પછી એ બાળકને બીજો જન્મ પ્રાપ્ત થયો તેવું મનાતું. આ સંસ્કારને ભારતીય આઠાણુવર્ગમાં પ્રચલિત ઉપનયન સંસ્કાર જેવા યોડે ઘણે અંશે કહી શકાય. આમ બીજો જન્મ પ્રાપ્ત કરેલા કિંકુમુને-બાળકને દ્વિજ ગણીએ તો શી વાધો ? આમ દ્વિજત્વ પ્રાપ્ત કરેલું કિંકુમુ બાળક ઘરમાં જ મૃત્યુ ન પામે તેની ખાસ તકેદારી રાખવામાં આવતી.

એ બાળક હસાત વર્ષનું થાય ત્યાં લગી તેના પર કોઈ પણ જાનની જવાબદારી રહેતી નહિ. આઠેક વર્ષની એની ઉંમર થયા પછી તે માતાપિતાની સાથે દરીદ્રીને ખેનરતું, તથા પશુપાલનનું કામ ધીરે ધીરે શીખે. આ ઉપરાંત, રાત્રિને સમયે વડીલોને કુરસદ મળતાં તેમની પાસેથી જાતિના રીતરિવાજો, પોતાની ફરજો, દુરમનોની સામે લડીને તેમને કેમ હોશવવા, જીવન કેવી રીતે નિર્ગમ્યું-

‘વગેરે બાબતોનું’ જ્ઞાન સંપાદન કરવાનું રહેતું. તેમને નૃત્ય અને સંગીતની તાલીમ પણ મળતી. છોકરાઓ છોકરીઓ સાથે જ રહેતાં અને એક જ સાથે બિહરતાં આવા સહકર્યમાં બે નીતિવિરુદ્ધ આચરણ કરતાં બાળકો પકડાય તે તેમના પર અસહ્ય શિક્ષા મુજબરવામાં આવતી. કદાચ આ બંધનને લઈને જ કિંકુયુજાતિનો નીતિ દ્રશ્ય પામી અને લાંબાકાળ લગી તેમનામાં દુરાચાર પેસવા પામ્યો નહિ. આ તાલીમકાળને અંતે વડીલો, તાંત્રિકો, ‘જ’તરમંતરવાળા વગેરે એકઠા થતા અને તેમને યુવાનોની શેણિમાં બેળવતા. આ યૌવનપ્રવેશ માટે પણ નિયત પ્રકારની ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી આવી કોઈપણ પ્રકારની ક્રિયામાં બલિદાન આપવાનું આવશ્યક બની રહેતું. ગમે તે કિંકુયુને જીવન દરમિયાન આવા અનેક તબક્કાઓમાંથી, અનેક ક્રિયાઓમાંથી પસાર થવાનું રહેતું. સારી ચે ‘જાતિનું’ જીવન અનેક દષ્ટિએ જોતાં શિક્ષાથીનું જીવન બની જતું જાતિના કાયદા, જાતિના રીતરિવાજો, જલધોધ, વૃક્ષ, પિતૃ કે ઈશ્વરને રીઝવવા સારું બલિદાન આપવાનું કાર્ય વગેરેની પૂરી માહિતી મેળવવાનું કાર્ય દરેક દરેક કિંકુયુને માટે ધર્મકાર્યરૂપ ગણાતું. આ કારણોને લઈને જ આ જાતિમાં સંપ, એકતા, પ્રેમ મજબૂત અને આદરણીય બની જતાં. આજે આ જાતિનું વૈશિષ્ટ્ય ધસાતું ચાલ્યું લાગે છે એને માટે જવાબદાર પરિમળોનું સૌથી વધુ દુઃખ તેમના સિવાય બીજા કોને હોય?

કિંકુયુ જાતિની પુરાણી લક્ષણશ્રેણી પણ એવી જ રસિક છે. યુવાનીમાં પ્રવેગેયો કિંકુયુ યુવાન પોતે જ જોઈ લેતો કે કઈ કન્યા પોતાને અને પોતાના કૌટુંબિક જીવનને સુખી તેમજ સમૃદ્ધ બનાવે તેમ છે. જાતે આવી પસંદગી કર્યા પછી એ પોતાના પિતાને અથવા વડીલને લક્ષ્મીની ઈચ્છા જણાવે વડીલ એ ઈચ્છા જાણ્યા બાદ પૂરેપૂરી તપાસ કરે-કરાવે. જે કન્યા પર મુરતિયાની પસંદગી બતરી હોય તેની, તેના કુળની, તે કુળ સાથેના પારસ્પરિક સંબંધોની

પૂરતી માહિતી મેળવી લે. એ કન્યા પોતાના કુટુંબને ઉગળે તેવી છે કે નહિ તેની ઝીણવટભરી તપાસ કરી લે. એવી અન્ય કોઈ કન્યા છે કે નહિ તે સંબંધી પણ જાણી લે. પૂરી પરીક્ષા પછી વડીલ યુવાનને લગ્નાર્થ કન્યાઓની અને તેમનાં કુટુંબોની યાદી આપે. જે એ યાદીમાં એણે સ્વયં દરેલી પસંદગીની કન્યાના કુળતું કે કન્યાતું સ્થાન ન હોય તો લગ્નસંબંધ સંભવી શકે નહિ. કન્યાકુળની સાથે કોઈ વાંધો હોય અથવા દુરમનાવટ હોય તો જ યાદીમાં એનો સમાવેશ થાય નહિ. નહિતર એનો યાદીમાં સમાવેશ થાય જ. વળી યાદીમાં પોતાની પસંદગી વિષેનો ઉલ્લેખ ન હોય તો યુવક પોતાને છટ કુટુંબને ધ્યાનમાં લઈ ચકાસે કે કેમ તે જાણત વિષેની પૂછપરછ પોતાની મર્યાદામાં રહીને કરી શકે ખરો. પરંતુ આ વિષયમાં વડીલની આગ્રા આખરી તેમ જ બંધનકર્તા ગણાય. વડીલોની સંમતિ અને તેમના આશીર્વાદ એ કિંકુસુ લગ્નજીવનનું આવશ્યક અંગ હોવાને લીધે કોઈપણ યુવક આવી મર્યાદાને લોપી શકે નહિ તેમ જ તેનું ઉલ્લંઘન પણ કરી શકે નહિ. આવા સંબંધની વાત પણ વડીલો જ આગળ કરી શકે. ત્યારબાદ વરપક્ષનો મોવડી હાથમાં દર્જા રાખીને આ પવિત્ર વાત કન્યાપક્ષના મોવડી આગળ રજૂ કરી શકે. સંબંધના જોડાણ અને એની ધનિષ્ઠતાના પુરાવારૂપે નક્કી કર્યા મુજબ થોડાં દોર વરપક્ષ કન્યાપક્ષને આપે. આવો બંધાયેલો સંબંધ જે વરપક્ષને વાંકે ફેંકે થાય-નિષ્ફળ જાય તો વરપક્ષ પોતે આપેલાં દોર જતાં કરે અને જે એમાં કન્યાપક્ષનો વાંક સાબિત થાય તો તેણે બધાં દોર-ઠાંખર પરત કરવાં પડે. સંબંધનાં આવાં આકરાં બંધનોને કારણે એકવાર બંધાયેલા સંબંધના વિચ્છેદનું પ્રમાણ બહુ જૂજ રહેતું. આ ચર્મપ્રથમ વખતના લગ્નની વાત. આ જાતિ બહુ પત્નીત્વની પ્રથામાં માન્યતા ધરાવે છે એટલે યુવાનો વધુ લગ્નો પણ કરી શકતા. ખીજા લગ્નની વાત આવે ત્યારે મોટે ભાગે અપરિણીત રહેવા પામી હોય તેવી કે પછી પ્રથમ પત્ની તરીકે સ્ત્રીકૃતિ ન પામી શકી હોય

તેની કન્યાને યુવકની પ્રથમ પત્ની પોતાના સખીજનમાંથી શોધી કાઢે. જો પ્રથમ પત્ની આમ મદદભૂત થાય તો બીજા લગ્ન થાય. વળી કોઈ કન્યાની પોતાની ઇચ્છાથી પણ આ પ્રકારનાં લગ્ન સંભવી શકે. આવી ઉત્સુક કન્યા જોને પતિ તરીકે સ્વીકારવા ઇચ્છે તેને ઘેર (ઝૂંપડે) જાય, જો એ કન્યાને એ યુવાન સ્વીકારે અને એક દિવસ પોતાના ઘરમાં ઝૂંપડીમાં રથાન આપે તો એ પત્ની તરીકે સ્વીકારાઈ ગણાય. કિકુયુ યોદ્ધો જ્યારે પોતાના લાંબા લાલા પર પીંછાઓનો મૂમખો રાખે ત્યારે સાંતિચાહક ગણવામાં આવતો. પોતાનો સ્વીકાર કરનાર સ્ત્રી લગ્ન કરવા તકરાર છે એમ ગણાતું.

અહીં 'ઝૂંપડી'—શબ્દ એક વિશિષ્ટ અર્થમાં યોગ્યચેત્તે શબ્દ ગણવેા ઘટે. પ્રથમ પત્નીના આગમન પૂર્વે યુવક એક ઝૂંપડી બાંધે છે. પત્નીને દિવસ રહેતાં એ બીજી ઝૂંપડી તૈયાર કરે છે. પ્રથમ 'ન્યુમ્યા'—ઝૂંપડી (કેટલાક એને 'ઝુમ્યા' કહે છે) એ પ્રથમ પત્નીને સારું છોડી દે છે. પતિ એ ઠેકાણે પત્નીની સંમતિ સિવાય કોઈ પણ પરાયા માનવીને લઈ જઈ શકે નહિ. બીજી ઝૂંપડીને 'ઠિંગિરા' કહે છે. બીજી પત્ની તરીકે રહેવા ઇચ્છતી સ્ત્રી 'ન્યુમ્યા' માં જઈ શકે નહિ. આવેા અધિકાર કેવળ પતિનો જ નહિ, પત્નીનો, પણ હોઈ શકે છે. પરંતુ એમાં ઉભયપક્ષે વાત જાની રાખવાની કોસિસ હોય નહિ. અસખ્યત આ બધી પ્રથાઓ વિદેશી સંસ્કૃતિની અસર નીચે ધસાતી ગઈ છે અને એટલે જ આ સિવાજોમાં કેટલું સત્ય છે, વર્તમાન છે—પ્રચલિત છે એ કહેવાનું અસંભવિત નહિ તો અચકચ તો જરૂર છે.

અન્ય આદિકન જાતિઓમાં દગોચર થતી મોવડી કે મુખીની પ્રથા કે વ્યવસ્થા છેક હમણાં લગી કિકુયુજાતિની સમગ્ર વ્યવસ્થામાં જોવામાં આવતી ન હતી. વિદેશી સત્તાની સ્થાપના પછી આ વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી છે એમ અભ્યાસીઓનું કહેવું છે. અન્ય જાતિઓની તેમ જ આ જાતિની નવી પ્રથા મુજબ એક ચૂંટી કાઢવામાં આવેલ

અગ્રગણ્ય અને પીઠ પુરુષને જાતિના મુખી તરીકે સ્થાપવામાં આવે અને જાતિની ગૂંચો ઉકેલવામાં, સમજૂતી સાધવામાં તેને મહાજનોની એક સમિતિ સાથે આપે. કેટલીક મુખ્ય જાતિઓમાં આ મહાજનોની પંચની સંખ્યા નવની રાખવાનો રિવાજ હતો. થોડાં જ વર્ષોથી અસ્તિત્વમાં આવેલી આ પંચની સંરચા આજે તો લગભગ નિશ્ચિત સ્વરૂપની બની ગઈ છે. વળી જેમ અન્ય જાતિઓમાં જેવા મળતું તેમ કિંકુ જાતિમાં જે જંતરમંતરવાળા (MEDICINEMAN) તું રથાન ધણું મહત્વનું ગણાતું. આમાંના કેટલાક પ્રખર વનરપતિ-શાસ્ત્રીઓ તો કેટલાક રસાયણશાસ્ત્રીઓ કે તાંત્રિક હતા. હકિમો કે જાદુઈ શક્તિનો પ્રભાવ બતાવી શકનારા આ લોકોનું કાર્ય લગ્ન, મુસાફરી કે બીજાં સારાં કાર્યો માટેનો સમય નક્કી કરી આપવાનું, રોગીઓને ઔષધો પૂરાં પાડવાનું તેમ જ તેમની તાંત્રિક વિદ્યાને જોરે લોકોનાં વિશ્વાસનું નિવારણ કરવાનું રહેતું. આ માનવીઓ બહુશ્રુત, ડાહ્યા તેમ જ પ્રખર શુદ્ધિમાન મનાતા. આમાંના કેટલાક કોઈક સાધનાને બળે ટોરકાંબરને ઉપદ્રવમાંથી બચાવવાનું તો કોઈ મૂઠમાંથી ઉગારવાનું, બીજા વળી મુઠમાંથી કે રાત્રી પશુઓના ત્રાસમાંથી સલામત રાખવાનું બીકું ઝડપતા. તેમની હીના લાગમરૂપે ઘેટાનું બક્ષિદાન આપવાનું રહેતું. આ કારણે તેમની નિષ્કારણ સવાહ લેવાનું સુલભ થતું નહિ. આ ઓલિયાઓ જો પોતાનાં કાર્યોમાં નિષ્ફળ નીવડે તો એનો અર્થ એ સમજવામાં આવતો કે કોઈ વધુ મહાન બળ ઈશ્વરે રહ્યું છે. નિષ્ફળતાની બાબતમાં તાંત્રિકોનો દોષ ગણાતો જ નહિ. ઔષધો વગેરેમાં પણ લોકો જાદુઈ કે દૈવી શક્તિનો સંચાર ગણતા. કેવળ વનરપતિશાસ્ત્રી અને ઓસડિયાં કરનારને માટે આ જાતિમાં પ્રચલિત શબ્દ હતો: ‘મુંકુ મુગો’ જ્યારે તાંત્રિક-જંતર-મંતરવાળાને માટેનો શબ્દ હતો : ‘મુરોગી’. ઓસડિયાં કરનાર વૈદ્યો પોતાનું કાર્ય દિવસ દરમિયાન કરતા, જ્યારે જંતરમંતરવાળા-ધર્મીઓ મોટે ભાગે રાતના જ તેમનો ધર્મ અજમાવના. આ માયા-ભારે માનવીઓ પોતાના પ્રયોગો સફળતાપૂર્વક પાર પાડવા માટે

લોકો અત્યંત આશ્ચર્યમાં ડૂબી જાય તેવી તરફીઓ અજમાવતા. તેઓ વિષપ્રયોગો પણ કરતા. અધશ્રદ્ધા, વહેમ અને જડતાની જેમ તાંત્રિકવિદ્યા પણ જગતની જૂનામાં જૂની મૂડી હોવી જાઈએ.

આ જાતિનો સૌથી વિશિષ્ટ રિવાજ હતો—સોગંદવિધિનો. જંતરમંતરવાળા ધ્વજીઓ આ પ્રકારના શપથવિધિને માટે તેમની સાથે એક પથ્થર રાખતા. આ પથ્થરમાં સાત છિદ્રો રહેતાં, એવી એક માન્યતા છે કે માનવ શરીરનાં સાત છિદ્રોને અનુસરીને આ સાતનો આક્રમણ કરવામાં આવ્યો હતો. એ પથ્થરને રાખવા સારું સાત ડાળખીવાળી સાખા પણ રાખવામાં આવતી. આ રીતે પથ્થરને ગોઠવ્યા બાદ તેના પર સાતે છિદ્રોમાં એક એક છેડા જાય તેવી ડાળખીવાળી સાખા મૂકવામાં આવતી. શપથવિધિ વખતેજેને ગુનેગાર માનવામાં આવતો તેવો માનવી શપથ લેતો કે પોતે ગુનેગાર હોય તો એ પથ્થરની શક્તિથી પોતાનું મૃત્યુ ભણે થાય. બધાની વચ્ચે તે આવી જાહેરાત કરતો. માનવમેદની આ તમારો જોવા જમટતી. જુદો કે ખરેખર ગુનો કયો હોય તેવો માણસ આ શપથવિધિ સ્વીકારવા તૃપ્ત થતો નહિ. ગુનેગાર અને બિનગુનેગાર—એ બેમાંથી જે પક્ષના ધરમાં મૃત્યુ આવે તે ગુનેગાર આવા મૃત્યુનો અભાવ એ બિનગુનેગારની સચ્ચાઈનું માપ ગણાતું. આમ સોગંદવિધિના લખતું એક સરસ પરિણામ એ આવતું કે લોકલક્ષણ અને મૃત્યુના ભયે મોટા ભાગના લોકો ગુનો કરતાં ડરતા. સમાજમાં નિર્દોષતા જળવી રાખવાનો આ ગ્રામ્ય અને કેટલેક અંશે અસંસ્કારી ગણી શકાય એવો ઉપાય જ છે ને? આજનો મુધરેલો માનવી પણ સામાજિક, નૈતિક કે રાજકીય—કોઈ પણ પ્રકારના લાય વિના ગુનો કરતાં ક્યા—અટક્યો છે? જેમ લાય વિના પ્રીતિ અને નીતિ નથી સંભવતી, તેમ લાય વિના વ્યવસ્થા એ ક્યાં શક્ય બને છે? સારી એવી પ્રજ્ઞાલિકાની રચાપના કરવી હોય તો પણ એમાં લાય અવસ્થાન જ લે છે.

‘આઈ’ એટલે ઈશ્વર. કિંકુ જાતિનાં લોકો આઈ પર અખૂટ શ્રદ્ધા ધરાવનાર હોય છે. તેમની માન્યતા પ્રમાણે કેનિયા, એગરડેર, ગોંગ અને જુલન આગ ચાર પર્વત પર આઈનો વાસ હતો. આમ છતાં તેઓ પરમાત્માને સર્વવ્યાપી અને સર્વશક્તિમાન ગણે છે. આ માન્યતાને લીધે જૂના દાળમાં કોઈ પણ કિંકુ આઈનું રમરણ કર્યા વિના રહેતો નહિ. આ રીતે જોઈ એ તો કિંકુ પ્રાતઃરમરણ અને સાયંરમરણમાં—પેલા પ્રાતઃસંધ્યા તથા સાયંસંધ્યામાં માનના બ્રાહ્મણોની જેમ—માનતા. કેટલાક અજવાસીના માનવા મુજબ આ લોકો સૂર્યપૂજા પણ કરતા. કોઈ કોઈ વિભાગમાં તો આ લોકો ધાર્મિક ક્રિયાઓ સારુ એક વાડામાં એકઠા થતા. આ વાડામાં અંછરનું વૃક્ષ રાખવામાં આવતું. એ જગ્યાને એટલી પવિત્ર લેખવામાં આવતી કે ત્યાંથી એક ડાળખી તોડવાની પણ કોઈને છૂટ નહોતી. એટલું જ નહિ, પણ એ જગ્યાએ દુશ્મનને ય પકડી કે મારી શકાય નહિ. કોઈકે ધાર્મિક ક્રિયા વખતે લોહીમાંસ ધરાવવામાં આવતાં. થોડું ધર્યા બાદ વધેલાનો ઉપાભોગ કરવામાં આવતો. વધેલાં ફાડકાંને બાળી નાખવામાં આવતાં. વરસાદ, પાક, અનાવૃદ્ધિ, જન્મમૃત્યુ આદિ પ્રસંગે આઈનું પૂજન થતું. ભોજન સમયે પણ તેઓ ભૂમિભાગ આપતાં અને આઈનું રમરણ કરતાં. કુટુંબ પર જ્યારે કોઈ અણધારી આફત આવી પડે ત્યારે કિંકુ એમ માનતા કે ગમે તે કોઈકે વખતે પિતૃઓને દુઃખ દોષું હોવું જોઈએ. ખેતરો સાફ કરતી વખતે કેટલાંક પવિત્ર વૃક્ષો કપાઈ ન જાય તેની સાવચેતી તેઓ રાખતા. આવાં વૃક્ષોને રપર્શવા કે કાપવામાં ન આવતાં તેની પાછળનું કારણ એ હતું કે તેઓ વૃક્ષમાં કોઈ પિતૃશક્તિનો વાસ હોવાનું માનતા, જે એવાં ઝાંડને કાપી નાંખવામાં આવે તો તેમાંની શક્તિ નિર્વાસિત બનતાં તેમને તેનો ખોફ વહોરવો પડે. કોઈ પાડવામાં બાકી રહી ગયેલું વૃક્ષ કાપવાનું થાય તો કિંકુઓ બેગા મળીને રાત્રિ દરમિયાન ધાર્મિક ક્રિયાઓ

કરતા. ત્યારબાદ એક મોટું સરઘસ કાઢીને પૂજા-અર્ચનાને અતે પ્રાતઃકાળે એ વૃક્ષમાં વસતી શક્તિને કાળીઓ દ્વારા કાઢી ખીજે સ્થાને કે પછી કાઢી ખીજા વૃક્ષમાં સ્થાપવામાં આવતી.

જ્યારે ક્રિકેટ વિસ્તરતા વિસ્તરતા દક્ષિણ તરફ આગળ વધવા લાગ્યા, ત્યારે તે બાળુએ 'વાન્ડરોથો' જાતિનાં લોકો વસતાં હતાં. તે લોકો તેમનો નિર્વાહ શિકાર અને ફળફળાદિથી ચલાવતાં હતાં, જે ક્રિકેટ તેમને ચોતાના સ્વાર્થની ખાતર નસાડી મૂકવાનો પ્રયાસ કરે તો ગાઈ તેમના પર રાષે બરાચ અને કદાચ તેમની ખેતી નિષ્ફળ જાય, આથી તેમને તેમની સાથે કૌટુંબિક સંબંધ સ્થાપવો સર કર્યો. તેમણે જમીના દુકકા બદલ તેમને ઢોરદાંખર આપ્યાં અને આ રીતે તેમની પાસેથી તેઓ જમીન ખરીદતા ગયા, જ્યારે તેમને જમીન ખરીદવી હોય ત્યારે તેઓ તેમની સંસ્વાદિ અને શાંતિ-પ્રિયતાના પ્રતીકરૂપે દર્ભની પૂજી લઈને જતા, જે દર્ભની પવિત્રતા બાલજો બારતમાં સ્વીકારે છે તે જ પવિત્રતા ક્રિકેટની પુરાતન પ્રથાલિકામાં જોવા મળે છે. ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં હજીપે આપણે ત્યાં દર્ભનો ઉપયોગ થાય છે. જમીનની માલિકી મળ્યાની સાથે એ માલિકીની હેરફેર બદલ ક્રિકેટ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતા, તેઓ આ બાબતને ગાઈની રૂપાનું ફળ સમજતા અને બલિદાન પણ દેતા. આવી જમીનને માટે તેઓ 'ગિફ્ટ'—એવો શબ્દ વાપરતા, વળી જે જમીન તેઓ ખરીદે નહિ અને કેવળ ભાડે રાખે તો તેવી જમીનને માટે 'મુહોઈ-પ્રથા'—જમીન ભાડે લેવાની પ્રથા પણ હતી. ભાડે લીધેલી જમીનને માટે તેઓ 'મુહોઈ-જમીન' એવો શબ્દ વાપરતા. આમ તેઓ આવી જમીનને સાફ કરતા, ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે રાખતા અને ખૂંપડાં પણ ત્યાં બાંધતા. ઈ. સ. ના સોળમા સદાયથી તેમણે આવો વ્યવહાર શરૂ કર્યો જણાય છે. આ જમીન પર તેઓ મકાઈ, વટાણા, શક્કરિયાં વગેરે કંઈજાનું વાવેતર કરવા લાગ્યા, પરંતુ શીતળા, દુકાળ અને તીકનો ઉપદ્રવ વધતાં તેઓ મુરાંગા

તેમજ એરા જિંદગી તરફ જવા લાગ્યાં. બિટીશ વસાહતીઓ પણ ખરાબર એ જ વખતે વસવાટની જમીન શોધવામાં પડ્યાં. કિંકુયુ માટે જમીનનો ખેવડો ઉપયોગ હતો. ખેની અને પશુપાલન. પશુ-પાલન તેઓ માત્ર બહિષ્કાન માટે જ નહોતા કરતા. લગ્ન આદિ ક્રિયાઓમાં પણ ટોર મૂડી તરીકે જ વપરાતાં. આમ જ્યારે અગ્રેએ જમીનને વસવાટના ઉપયોગમાં લેના થયા ત્યારે કિંકુયુના મનમાં જાડે જાડે પોતાની મૂડી બીજાના હાથમાં ચાલી જતી હોય એવી લાવના જાગૃત થવા લાગી. વસાહતી રાજ્યકર્તા પ્રગતે ત્રાસ દેવાનું જો તેમણે શરૂ કર્યું હોય તો પણ તેની પાછળનું મૂળભૂત કારણ આ હતું.

એકંદરે આ જાતિને જોઈએ તો તેમની પાસે પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા સંસ્કારો હતા. તેમની પોતાની પ્રજ્ઞાસિકાઓ હતી. તેમની પાસે પોતાનો ધર્મ હતો. લગ્ને એ ગમે તેવા સ્વરૂપમાં હોય તેથી શું ગયું ? આ જાતિનો ઇતિહાસ રંગીન લાગે છે, આજે તો વિશ્વમાં કયા પરિવર્તન નથી આવ્યું ? એ પરિવર્તનમાં—આગેકૃત્યમાં આ જાતિયે સ્વત્વ ધોઈ રહી છે. ધર્મીવાર આ લોકો નવા પ્રકાશમાં અંજાઈને વગર વિચાર્યે કેટલીકવાર જૂનું એટલું ત્યજી દઈને નવાની સરભરામાં પડી જાય છે. તને પેનો મહાકવિ કાલિદાસનો મોઢા માદ હશે :

સન્તઃ પરીક્ષ્યાન્યતરદ્મજન્તે ।

મૂઢ- પરપ્રત્યયનેયબુદ્ધિઃ ॥

સાધુ પુરુષો તો વસ્તુચિંતિની પરીક્ષા કરીને જ બીજા બાબુ જાય છે, નવા માર્ગ પ્રહણ કરે છે; મૂઢ-મૂર્ખ પારકાની બુદ્ધિપર વિશ્વાસ રાખનારો હોય છે

જો આ પ્રગત બીજા પર આધાર રાખતી થયે તો સ્વત્વ શુભાવી ખેત્રો તેમાં સંકે નથી બાકી આ જાતિ કાંઈ બુદ્ધિહીન

કિકુયુ

નથી! મેં નાઈરોબીની રેડિયોની એક દુકાનમાં ગઈ સાલ એક આદિકને જોયો હતો. એનામાં તરવરાટ હતો; ચાલાકી હતી, વાગ્જટા હતી, વેપારી બુદ્ધિ હતી, ગ્રાહકને સમજાવવાની તેમ જ પોતીકા બનાવી લેવાની કુશળતા હતી, ભાવતાલની તેમ જ કમિશનની જોડી સમજ હતી, તેણે અમારી સાથે એવી મીઠી વાતો કરી કે જે રેડિયો લેવા હોય તો તેની પાસેથી જ લેવા તેવા નિર્ણય મેં મારા મિત્રને જણાવી પણ દીધો. એ મારા મિત્ર સાથે વાતો કરતો રહ્યો ત્યારે મેં બીજા એક અંગ્રેજ પાસે જઈને પૂછ્યું: 'આ કઈ જાતિનો છે ?'

તેમણે કહ્યું: 'નહિ જાણખી શક્યા ? કિકુયુ છે, તેઓ મારા 'સેક્સએન' જ નહિ, પણ ગમે તે કામ કુશળતાપૂર્વક કરી જાણે તેવા હોય !'

આજે કદાચ એ ખતે ખતે તો જાણખું નહિ, પણ એની વાણી, ચપળતા વગેરેને તો હું જરૂર પિજાણી જઈં. આવી પ્રજા જે સદસદવિવેક શીખે, નવી સભ્યતા કે સંસ્કૃતિના મોહમાં તથાઈ જઈને પોતાપણું જાતું ન કરે તો કેવું સારું ?

તને કદાચ વાંચતાં કંટાળો એ આવે એવડો લાંબો આ પત્ર કોણ જાણે શાથી-કોઈ સ્વાભાવિકતાથી જ લખાઈ ગયો છે, પત્ર સખવાતું મેં આરંભ્યું ત્યારે કિકુયુ વિષે થોડીક માહિતી આપવાનો વિચાર જ કેવળ મનમાં હતો; પણ આ જાતિ વિષેનો પરિચય તો એકાદ અંધ ભરી દઈં તો ય પૂરો ન થાય એવો છે. આ પત્ર લખું છું ત્યારે એવો વિચાર પણ કરતી જાય છે કે કિકુયુ વિષે જ એક પુસ્તક લખ્યું હોય તો ?-પણ એ તો અભ્યાસ, સમય અને માનસિક શાંતિ માગી લે તેવી વાત છે. આખ્યાં જીવન તો અભ્યાસપૂર્ણ, સમય રહિત અને માનસિક અશાંતિમય બનતાં જાય છે તેવી

સ્થિતિમાં રામાયણ વિષેનો પહેલો શ્લોક જ યાદ કરીને રજાં લઉં :

।। શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષ્યામિ ચદુક્તં ગ્રંથકોટિયુ ।

અ ક્રિકુચ પુરાણ રામાયણ તો નથી છતાં સુદીર્ઘલેખનનો વિષય તો જરૂર છે. અત્યારે તો અહીં વિરમીએ.

સાચે, જયંતી પત્ર લખું છું ત્યારે ય પત્રની એક વિશિષ્ટતા તો હું ભૂલી જ નહિં છું ! જા, ભાર્ગવો, વગેરે કેમ છે ! તેમને સહુને મારા ધટિત પાઠવળે.

એ જ,

લિ. સંજયના

વદેમાતરમ્

પત્ર સતારમો પલટાતા વાયરા

પ્રિય જયંત,

તારો પત્ર મળ્યો. એમાંથી તારા અંતરની લામણીઓને હું કળી શક્યો છું. આ ખંડ અને ખંડનાં લક્ષાં-લોભાં માનવીઓની માહિતી બધાં પત્રોની તું રાહ જોઈ રહે છે એ જાણી મને આનંદ થયો. હું નિયમિત રીતે તને પત્રો લખ્યા કરું છું એમાં તારે મને અભિનંદન આપવાની જરૂર નથી. ખરી રીતે તો મારે તને જ અભિનંદન આપવાં જોઈએ, કારણ કે આ પત્રો દ્વારા કંઈકિ વાચન કરવાની, એ વિષે ચિંતનમાં જોડા જતરવાની અને નવું નવું સર્જન કરવાની-કંઈકિ સતત લખતા રહેવાની પ્રેરણા તેં ન આપી હોત તો હું એ આ ખંડમાં આવીને જીવનને ટકાવી રાખવાની ભૌતિક ફરજોમાં કદાચ એટલો બધો ફૂંખી જાત કે હું પોતે પણ જે ખંડમાં અફપકાળ માટે વસવા આવ્યો છું તે વિષે અહીં આવ્યો ત્યારે જેટલું અજ્ઞાન લઈને આવ્યો હતો તેટલું જ અજ્ઞાન લઈને પાછો ફરતો. અહીંના લોકો અને તેમની રહેણીકરણીમાં તને કંઈક નવું જાણવાતું મળે છે. જોમ કહેતા રહીને તેં મારી લેખિનીને સદા પ પ્રાણવંતી બનાવી છે. લખતાં લખતાં પણ મને એ સંશય રહ્યો જ કરતો હતો કે તને આ પત્રો ચોડા નીરસ લાગે, કારણ કે આજના

વાચકને કંઈક તમતમતું, કંઈક ચટપટી લાગે તેવું, કંઈક કુતૂહલ જગાવે એવું જોઈએ છે. આ પત્રોમાંથી એ સંતોષ શી રીતે મળે ? અને છતાં ય જ્યારે મને જાણવા મળ્યું કે તને એ પત્રોના વાચનમાં એટલો જ રસ છે—જેટલો મને લખવામાં—ત્યારે મારા ઉલ્લાસને પણ અવધિ ન રહી. વળી તે લખ્યું કે તું એ પત્રો તારા મિત્રોને પણ વંચાવે છે ત્યારે તો અંતરમાં અનેરો આહ્વાદ મેં અનુભવ્યો. પોતાનું લખાણ વધુ માણસો વાંચે છે એમ જ્યારે તેના સર્જકને ખબર પડે ત્યારે એના હૈયામાં કેવાં ઉલ્લાસમય સંવેદનો જાગે ! તારી લાગણીઓ બદલ હાર્દિક આભાર.

આ પત્રમાં ફરીથી આ વિશાળ ખંડ વિશે લખનાં મને કેટલીક બીજી માહિતી આપવાનું મન થઈ જાય છે. એનું કારણ એ છે કે મારા હાથમાં હમણાં જ એક પુસ્તક આપ્યું છે. એ પુસ્તક મને આ દેશ વિષેના વાચનમાં રસ છે એવું જાણના મારા એક મુરખીએ ખરીદીને મોકલ્યું છે. એ પુસ્તક અન્ય દેશોની પ્રજાને પણ આ ખંડની જાગૃતિ અને પ્રગતિ વિશે અત્યંત આદર છે એ બાબતનું એક પ્રતીક જ હું તો માનું છું. એનું નામ ‘ધી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને આફ્રિકા’ ૧૯૫૮ ની સાલમાં કોલંબિયા યુનિવર્સિટી તંત્રથી એ પ્રકાશિત થયું છે. એનું પ્રકાશન ‘ધી અમેરિકન એસેમ્બલી’એ કરાવ્યું છે. એ પુસ્તકમાં આ ખંડ વિષેની સંશોધનાત્મક રજૂઆત છે. આવી રજૂઆત કરવામાં વિશ્વનું એક અગ્રગણ્ય રાષ્ટ્ર પણ રસ લે તે આ દેશને માટે ઓછા ગૌરવનો વિચાર નથી.

સમગ્ર પૃથ્વી પરની એકંદર ભૂમિમાંથી પાંચમા ભાગનો વિશાળ ભૂમિખંડ ધરાવતો આફ્રિકા ખંડ આજે તો સમસ્ત વિશ્વની નજરમાં સમાયો દોષ એમ લાગે છે. જે ધરની પર નવજનગરણ અને નવવિધાનનો નૂતન સૂર્ય જાંચે ચડતો દોષ તેનાં દર્શન કરવામાં વિશ્વના કયા રાષ્ટ્રને રમ ન દોષ ? આજે તો કાંઈ પણ માનવીને

મન 'કેવું' આદિકા આ.ખંડના વતની આદિકનોને માટે શ્રેષ્ઠ ગણાય ' -તે પ્રશ્ન જ વિચારણીય બની રહ્યો છે. જે પ્રદેશ ૧૧, ૬૯૯,૦૦૦ ચોરસ માઈલને આવરે છે અને પોતાના ખેતીમાં ૨૩૦,૦૦૦,૦૦૦ થી વે વધુ સંતાનોને રમાડે છે તેવી જૂમિનો પ્રશ્ન કાંઈ સહેલો તો ન જ ગણાય. માત્ર એ એટલાં બાળકોનો જ પ્રશ્ન હોત તો તો કાંઈ વાંધો ન હતો, પરંતુ એ તો લિંગ લિંગ ભ્રમિઓ, ભિન્ન ભિન્ન ખેતીઓ અને વિધવિધ સંસ્કૃતિને પોષવા પ્રયત્ન કરતો પ્રશ્ન. આવા વિષ્ટ પ્રશ્ન પર સમગ્રતયા વિચારવાનું કાર્ય ધારીએ તેટલું સુકર નથી.

આદિકાના ઉત્તર તરફના પ્રદેશને તો શિષ્ટ સંસ્કૃતિના અવશેષોનો પ્રદેશ ગણી શકાય. દક્ષિણ તરફનો વિભાગ ત્રણસો કરતાં વે વધુ વર્ષથી યુરોપની વસાહતી પ્રજાનું નિવાસસ્થાન બની રહ્યો છે. અહીં વસતી વતની તેમ જ વસાહતી વચ્ચેનું ધર્મજી, તેમની વચ્ચે સતત આલ્થો આવતો ગળગાહ આજે પણ એવો ને એવો છે. પ્રજા પ્રજા વચ્ચે મુખેજ ભમતાં કેટલો સમય આલ્થો જાય છે એનો પુરાવો આ જૂમિના ઇતિહાસમાંથી બહુ સહેલાઈથી પ્રાપ્ય બને તેમ છે. ઉત્તર તેમ જ દક્ષિણ આદિકાના પ્રદેશમાં કેટલાંક પુરાતન રાજ્યો છે અને અસંખ્ય આદિકન જનિઓ છે. આ સમગ્રખંડના મધ્ય પ્રદેશમાં-કયાંક મંદગતિ ધારતું તો કયાંક ત્વરિતગતિથીજ એવું-નૂતન સંસ્કૃતિનું મોજું ફેરી વળવા લાગ્યું છે. આમ જતાં જ અનેક પરિવર્તનોની વચ્ચે રહીને પણ પોતાનો ક્ષી શકાય તેવો ધાટ ધડતો આ ખંડ હજી વે નવો ને નવો આકાર ધારણ કરતો જ જાય છે.

ઉત્તર આદિકા-જેને આપણે જૂમધ્ય ઉત્તર આદિકા જ કહીએ તે હબસીઓના આદિકાથી ભિન્ન પડી ગયો છે. સહરાના વિભાગ રજુપ્રદેશો આ ઉત્તર આદિકાને વિખૂટા પાડી દીધો છે. આ વિભાગ ઇસ્લામ ધર્મમાં માન્યના ધસવતો તેમ જ મુખ્યતઃ આરબોની વસતી-વાળો છે. આનો અર્થ એ નથી કે દક્ષિણ-સહરાની દક્ષિણે આવેલા-

પ્રદેશમાં આરબોનું કે ઈસ્લામનું અસ્તિત્વ નથી. અસ્તિત્વ તો છે, પરંતુ પ્રમાણમાં અદ્ય-ઉત્તર આફ્રિકામાં તો સમસ્ત આરબોની કુલ વસતીનો ત્રીજો ભાગ વસે છે. દક્ષિણ ભાગને ય આફ્રિકાના બીજા વિભાગથી છોટા પાડવો પડે તેમ છે; લગ્ન પછી ત્યાં આફ્રિકનોની વસતીની અધિકતા યુરોપીય પ્રજા કરતાં વિશેષ હોય. નીચે આપેલા આંકડાઓ આફ્રિકાના મુખ્ય પ્રદેશોની વસતીનો આજો ખ્યાલ આપવા પૂરતા છે :

પ્રદેશ	(ચો. મા.) ક્ષેત્રફળ	ટકાવાર આફ્રિકન વસતી	વસતી
બ્રિટિશ આફ્રિકા	૨,૦૨૫,૭૧૯	૬૨,૪૩૩,૬૪૫	૯૭.૬૬
ફ્રાંસ	૧,૦૩૬,૦૦૦	૧૪,૪૧૨,૦૦૦	૯૯.૦૦
ફ્રેંચ આફ્રિકા	૮૬૫,૯૦૦	૧૦,૩૭૮,૦૦૦	૯૫.૮૩
પોર્ટુગીઝ આફ્રિકા	૭૭૮,૦૦૦	૯,૫૦૦,૦૦૦	૯૯.૦૦
સ્પેનિશ આફ્રિકા	૧૩૬,૦૭૭	૧૦,૬૨૯,૦૦૦	૯૬.૦૦
દ. આ. રાજ્યસંઘ	૭૬૧,૦૦૦	૧૩,૧૦૫,૦૦૦	૬૮.૨૦

અહીં આપેલા આંકડાઓ માત્ર અડસટો વર્ષના પૂરતા જ છે. એ ૧૯૬૧ની સાલના નથી. બ્રિટિશ આફ્રિકામાંથી ટાંગાનિકા, સીએરા-લીઓન આદિ સ્વતંત્ર રાજ્યોનો પણ ઉક્ત આંકડામાં સમાવેશ કર્યો છે તે તેમની સ્વતંત્રતાને લીધે કરવો ન ઘટે. કેંગોમાંથી બેસિંગન સત્તા નાબૂદ થયા બાદનો આંકડો સ્વીકાર્યો છે. પરદેશી શાસન તો આફ્રિકામાંથી પૂરેઝડપે ઘટતું જાય છે. એટલે હાલમાં કે થોડા વખત પછી એ આંકડાઓ તદ્દન બિન્ન જ હશે. અત્યારે શાસનની સ્થિરતા જાળવવાનો પ્રયાસ માત્ર દ. આ. રાજ્ય સંઘમાં અને પોર્ટુગીઝ શાસિત પ્રદેશમાં થાય છે. જો કે એ પણ ક્યાં સુધી તે કહેવું કઠણ છે. દુકમાં આ આંકડા પરથી એટલું તો જણાયે કે આફ્રિકન પ્રજાની પ્રત્યેક રચને એકબી બહુમતી હોવા છતાં લઘુમતી પ્રજાની સંસ્કૃતિની અસર તેમના પર અત્યંત પડી છે. આ લઘુમતી પ્રજામાં યુરોપી પ્રજાનો શાસક પ્રજા તરીકે અને એસિયન પ્રજાનો વસાહતી પ્રજા તરીકેનો ફાળો છે. મહારાની આ પ્રજાઓએ આફ્રિકાને યાનથી

સજ્જ કર્યા છે. કેટલાક માને છે તેમ તેમણે અહીંની પ્રગતિ જીવન જીવતાં શીખવાડ્યું છે. પરંતુ અત્યારે સમય બદલાયો છે. સમયનાં બદલાતાં વહેણોમાં આફ્રિકનો વાંછે છે રાજ્યકારભાર અને સત્તાની ખાખતમાં મુખ્ય હિસ્સો. આવી માગણીની વાત કરીએ તોથી એમ માની લેવાની કોઈ જરૂર નથી કે આફ્રિકનોનું અત્તાન જ્ઞાનના પ્રકાશે સર્વથા નિર્મૂળ કર્યું છે અને પ્રત્યેક આફ્રિકન નૈતિક તેમ જ રાજનૈતિક વિષયોમાં જન્મત યર્ષ ગયો છે। તોપણ તેઓ કેવળ મજૂરી કરવાને જ નિર્માયેલા છે એવું કોઈ રીતે તેમને મનાવી શકાય તેવી સ્થિતિ રહી નથી—એ ઓછા સદ્ભાગ્યની વાત નથી. આફ્રિકનોને હજી તેમની આર્થિક સ્થિતિ સદ્દર કરવાની ખૂબ જરૂર છે. તેમનું જીવનધોરણ જોએ આણવાની આવશ્યકતા છે. અલ્પજ્ઞતા, બીજાની હવેલી જોઈને તેમને પોતાની ઝૂંપડી પાડી નાખવાની કે પછી વસાહતી પ્રગતિ અમનચમન કરતી જોઈ જાઈપણ પ્રકારે એ એ રીતે અપનાવવાની ઘેલછામાં પડવાની જરૂર નથી. તેમણે જીવણીનું પ્રમાણ વધારવા તેમ જ પોષક તરવો જીવનને વધુ સમૃદ્ધ બનાવે તેવા ઉપાયો લેવા જોઈએ. ક્યાંક ક્યાંક તો નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ૮૬-૯૦ ટકા જેટલું છે. કેટલાક આફ્રિકનોને રાષ્ટ્ર સમૂહના દેશોમાં કે બીજા દેશોમાં જવા માટે શિષ્યવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેઓ ઉપાધિઓ મેળવી સ્વદેશ પાછા ફરે છે એ આ ખંડનું—એના વતનીઓનું સદ્ભાગ્ય છે. પરંતુ આવા વિશાળ ખંડમાં—એવણુ હજાર આફ્રિકનો પરદેશમાં શિક્ષણ મેળવતા થાય એથી ઘર-આંગણાનો પ્રભ કાંઈ હલ યર્ષ ગયો ગણાય નહિ.

આમ છતાં, આફ્રિકનોમાં રાષ્ટ્રવાદનો જીવાળ ચડયો છે એ તો સંપૂર્ણ જોઈ શકાય તેમ છે. એ ભરતી હજી ચડતી જ વખત છે. વિદેશી પ્રજાનું આધિપત્ય તેમને અકારું, અજખામણું લાગવા માંડ્યું છે. તેમને જોઈએ છે સન્માનતા. એઓ વાંછે છે વિશ્વમાં પોતાની રાષ્ટ્રિયતા પ્રદર્શિત કરવા માટેના સ્વરક્ષિત અધાધિન અધિકાર.

વિશ્વની પગેપગે પથટાતી પરિસ્થિતિની અસર તેમના પર ઘેરી છે. આ આફ્રિકામાં સ્વાતંત્ર્યનો પવન જોરથી ફૂંકવા લાગ્યો છે. સ્વરાજ્ય તેમ જ મુરાજ્યની ચળવળ ફેરફાર જાગી છે. ઈજિપ્ત, ઈથિયોપિયા, લિબિયા, લાઈબેરિયા, મુદાન, મોરોક્કો, ટ્યુનિસિયા, ધાના, નાઈજરિયા, મોઝામ્બિક, સીએરાલીઓન, કેમેરુન, ટાંગાનિકા વગેરે સ્વતંત્ર રાજ્યોની પંગત મોટી થતી જાય છે. કોઈએ લખ્યું હતું કે ૧૯૬૦ના જન્યુઆરીથી માંડીને ૧૯૬૧ના એપ્રિલ લગીમાં કેમેરુન અને સીએરાલીઓનની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ સહિત બધાં મળીને સત્તર રાજ્યો સત્તર માસના ગાળામાં સ્વતંત્ર થયાં. ગણતરી પ્રમાણે મહિને એક આવડત રાજ્યનો ઉદ્ભવ થયો ગણાય. સાથે સાથે એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે જૂના અને નવા આફ્રિકન લોકો વચ્ચે અસમાનતાનું ધોરણ વધતું જાય છે. આ અસમાનતા આચાર-વિચાર ઉભયની છે. આ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ એવો પ્રશ્ન મનમાં ઉપસ્થિત થાય કે ‘ભિન્ન ભિન્ન ખંડોમાં વહેંચાયેલું આફ્રિકા આમ ટુકડે ટુકડે સ્વતંત્ર થયા બાદ એક, અલિપ્ત અને અવિભાજ્ય રાષ્ટ્ર તરીકે અસ્તિત્વમાં આવશે ખરું?’

એ તો કોણ જાણે પરંતુ અત્યારે એટલી સંતોષની વાત તો છે કે પોર્ટુગીઝ આફ્રિકાને બાદ કરતાં બીજા પ્રદેશોમાં રાજકીય પક્ષોનું અસ્તિત્વ છે. તને કદાચ વિવિધ રાજકીય પક્ષો વિશે ઉમ્મક્તા જાપતે તો નવાઈ નહિ. તો આ પત્રમાં જ કેટલાક રાજકીય પક્ષો વિશે જણાવી દઉં.

ટાંગાનિકા આફ્રિકન નેશનલ યુનિયન (ટાનુ); કેનિયા કન્ડિશન કોન્ગ્રેસ, કેનિયા આફ્રિકન નેશનલ યુનિયન (કાનુ), કેનિયા આફ્રિકન ડેમોક્રેટિક યુનિયન (કાકુ); નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ નાઈજરિયા તેમ જ કેમેરુન, એકશનમુવ, નોર્થર્ન પીપલ્સ કોન્ગ્રેસ, નાઈજરિયા; ફેડરલ પાર્ટી તથા નોર્થર્ન રેડેશિયન આફ્રિકન કોન્ગ્રેસ; ન્યાસાર્વેડ નેશનલ કોન્ગ્રેસ;

સોમાલિ યુથલીમ; યુગાંડા નેશનલ કોન્ગ્રેસ, યુગાંડા પીપલ્સ કોન્ગ્રેસ, ડેમોક્રેટિક પાર્ટી, યુગાંડા; ડેમોક્રેટિક યુનિયન ઓફ અફ્રિકનિયન મેનિફેસ્ટો; રેસેમ્બલમેન્ટ ડેમોક્રેટિક આફ્રિકન; ઇસ્લામ પક્ષ (સ્પેનિશ મોરાલિસ્ટો); સિઅરલે પક્ષ, આફ્રિકન નેશનલ કોન્ગ્રેસ, દક્ષિણ આફ્રિકન ઇન્ડિયન કોન્ગ્રેસ, યુનાઈટેડ પાર્ટી વગેરે પક્ષોનાં નામ સ્થાનિક પત્રોમાં અવારનવાર દેખા દે છે. ક્યાંક જૂના પક્ષો બધે પડતા જાય છે તો ક્યાંક નવા જ અને ક્યાંક જૂનામાંથી નવા પક્ષો ઊભા થતા જાય છે. રાજદ્વારી જાગૃતિની એ નિશાની છે. કેનિયામાં કાફુ પક્ષે નવી સરકાર રચી છે, જ્યારે યુગાંડામાં ડેમોક્રેટિક પાર્ટી બહુમતી છતી ગઈ છે અને તેણે સરકાર રચી છે.

વિવિધ પક્ષોનાં નામ સાથે તને આફ્રિકાના રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં ધૂમતા કેટલાક આફ્રિકન અગ્રણી પુરુષોનાં નામ જાણવાની વૃત્તિ પણ થઈ આવશે. કાનુના મહામંત્રી અને ધારાસભાના સભ્ય છે ટોમ મ્બોયા. તેઓ હજી જીવનની ત્રીશીમાં જ છે. લાવનગર ખાતે ભરાયેલા ભારતીય કોન્ગ્રેસ અધિવેશનમાં પણ તેમણે હાજરી આપી હતી. ડૉ. જોન હેરિટ'ઝ બાંડા ન્યાસાલે'ડના અગ્રણી નેતા છે. તેઓ ન્યાસાલે'ડ પ્રેઝિડેન્ટ સમવાયના વિરોધી છે. જુલીયસ ન્યેરેરે સ્વતંત્ર ટાંગાનિકાના પ્રથમ વડાપ્રધાન છે. તેઓ પણ ચાલીસેકની ઉંમરના છે. તેમની વિચક્ષણતા અને નેતાગીરી વિષે દુનિયાના મોટા ભાગના દેશો બહુમાન ધરાવે છે. ધાનાના ડૉ. નકુમાહના નામથી તો બધા જ પરિચિત છે ગીનીના મેકું હુરે પણ ખ્યાતનામ છે. તેમના પર માર્ક્સવાદની અસર પ્રખર છે. નાઈજીરિયાના વડાપ્રધાન અબ્દુલ્લા સર અબુબકર તફાવા બહેવા પણ કરેલ અને અતુલની રાજપુરુષ છે. જે કેટલાંક વર્ષોથી સરકારની નજર નીચે આસનકેદ બોગવી રહેલા છે, તે કેનિયાના નેતાઓના માનીતા મોવડી કેન્યાટા અત્યંત લોકપ્રિય છે. યુગાંડાના ડેમોક્રેટિક પક્ષના નેતા કિવાલુકા પણ અતુલની ધારાસભી છે. તેમની દેખરેખ નીચે જ તેમના ચૂંટાયેલા પક્ષે સરકારની કાર્યવાહીનો ભાર

સ્વીકાર્યો છે આ સિવાય પણ અનેક નામાકિત આદિકન વ્યક્તિઓ રાજ્યદારી ક્ષેત્રોમાં કામ કરે છે તેઓના નામ અહીં નથી લખતો ત્યારેય તેમની વિશિષ્ટતા જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં મમ કરી રહી છે કેનિયામાં આવી વ્યક્તિઓની સખ્યા પ્રમાણમાં ઘણી મોટી છે ગીચુરુ ગ્રામ, ડો કીઆનો જેવી વ્યક્તિઓ એ કેનિયાના રાજકીયની મોટી સોમાદ છે કાન્ગોના વડાપ્રધાન લુમુબ્યાના મૃત્યુ પછી ત્યા પ્રમુખ કાસાવુશુ અને કર્ગાના ચોમ્બે-જેઓ બે નાવસ્થામાં છે- રહ્યા છે જોકે ત્યા મોણુરુ, ઇલિયો વગેરે પણ છેજ, પરંતુ ત્યાની પરિસ્થિતિ વિશે કંઈ નિશ્ચિત કહી શકાય તેમ નથી

આ પત્ર તો હજી લખવાની શરૂઆત જ કરી હોય તેમ છાગે છે ત્યા જ એના વિસ્તારભયની છાગણી મારામાં પ્રગટતી નય છે એટલે વગી ખીજા પત્રમાં વાત એમ કરી આ પત્રને આટોપુ છું ત્યારે અહીંના એ આદિકન નેતાના અતઃના ઉદ્ગારોનો સારાસ આપવાની વૃત્તિને ઝાળી શકતો નથી

આદિમ આન્ડે આગેરૂચ કરે છે ત્યારે તેનો કોઈપણ પ્રયત્ન પાછળ પડી જશે નહિ. આદિકન વ્યક્તિપ્રતિભા આન્ડે નવું રૂપ ધારણ કરી રહી છે અદ્ય સમયમાં જ એ સત્તાનું ધરો ત્યારે આદિમ મૌનો સુહદ બનશે એ કોઈનો શત્રુ નહિ બને આદિમ આવતી કાલનો ખડ છે આનરસાદિય મટોકી દાળવામાં તથા વિશ્વના મિનમયામતી ભર્યા સયોગોને દૂર કરવામાં એનો કાગો આગવો, વિશિષ્ટતમ તેમ જ અભિનંદનીય હશે.

એ જ

સિ તજનના

વંદેમાનરમ

પત્ર અક્ષરભા આફ્રિકાની નારી

પ્રિય જન્મંત,

પ્રત્યેક પત્ર લખતાં भारी આગળ હજી અણખેડાયેલું રહી ગયેલું અફાટ હોમ નજર સમક્ષ તરવરે છે. મેં આ ખંડને 'વિરાટખંડ' તરીકે આગળના પત્રોમાં વર્ણવ્યો છે. એવા વિરાટખંડ વિશે લખવાનું પણ થયું છે. જેટલો આ ખંડ વિરાટ છે તેટલી જ વિરાટકામ એની માહિતી હોય તેમાં શી નવાઈ? અને એટલે જ પ્રત્યેક વખતે હજી તો મેં કશું ખાસ લખ્યું જ નથી તેવી લાવનાથી મારું મન ભરઈ જાય છે. આ ખંડમાં 'ધર્મલાવના,' 'પરમાત્મા અને એતું સ્વરૂપ,' 'વતનીઓની લગ્નપ્રથા,' 'આફ્રિકન માન્યતાઓ,' 'આફ્રિકન સમાજ અને જીવન' એ બધા પ્રશ્નો બાણે કે એક એક જુદો પત્ર માગી લે તેમ મને લાગ્યા કરે છે. થોડેવરે અંશે આ બધા સવાલો વિશે મેં તને જુદા જુદા પત્રોમાં માહિતી તો આપી જ છે, પરંતુ એ દરેક વિષય છૂટી છૂટી ચર્ચા માગી લે તેવા છે એવા જ એક પીળો વિષય છે, 'આફ્રિકન નારી' આ પત્રમાં હું એ નારીવંદ વિશે થોડુંક લખવાનો વિચાર રાખું છું. એ વિષે પણ મેં તને સાવ ન લખ્યું હોય તેમ તો નથી જ.

જગતમાં એવી કઈ સ્ત્રી હશે-જેને શુંગર પ્રિય ન હોય ? એ

પૂર્વની સ્ત્રી હોય કે પશ્ચિમની, ભારતીય લક્ષના હોય કે યુરોપની, આધુનિક સ્ત્રી હોય કે જૂનવાણી—એ પોતપોતાની રીતે શણગાર તો સમજાવી જ. ભિન્ન ભિન્ન જાતિની સ્ત્રીઓની શૃંગારકળા પણ વિધવિધ હોવાની જ. આફ્રિકન સ્ત્રી પણ એ કળાથી પર કેમ રહે? લડે એની એ કળા કેટલાક સુધારાવાદીઓની આંખને જૂની લાગે, પણ એથી એ કળાનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. આફ્રિકન સ્ત્રી હવે પોતાના જીવનમાં આધુનિક દેશન-દમને વધુ પડતો સ્વીકાર કરતી થઈ ગઈ છે ખરી, પણ એની પુરાણી સમજવટ પણ સાવ દૂર થઈ નથી.

આફ્રિકન નારીના શણગાર પણ એના સ્વભાવ જેવો સરળ અને સહનશીલતાના પ્રતીક જેવો ગણાય તેમ છે. છૂંદણા ત્રોફાવેલી ભારતીય લક્ષનાઓને તો તે જોઈ હશે. આફ્રિકન લક્ષના પણ શણગારની બાબતમાં શરીરપીડાને ગણતી નથી. એ શરીર પર જોડી આવે અને કાયમ ટકી રહે તેવા સોર ચામડી પર છેક જૂના કાળથી પકાવતી આવી છે. શરીરના ભિન્ન ભિન્ન અવયવો પર પકાવેલી આકૃતિઓ આફ્રિકન નારીના સાહજિક અલંકારરૂપ ગણાઈ છે. આ બાબતમાં આફ્રિકન નારી ચામડીને ફક્તરૂપે માનતી આવી છે. આફ્રિકાની આ શૃંગારપ્રથા હજારો વર્ષ પુરાણી છે. કેટલાક લોકો એને દેહદમન માને, પરંતુ આફ્રિકન નારી તો એને સૌભાગ્ય લેખે છે, એટલે તો આ પ્રકારના દેહદમનને અટકાવવા થયેલા સરકારી તેમ જ મિશનરી પ્રયામો પણ આ શણગારવિધિને અત્યારે પણ સંપૂર્ણતયા દાબી શક્યા નથી. આફ્રિકાની ઘણીખરી જાતિની સ્ત્રીઓ પોતપોતાની જાતિની પરિચયસૂચક નિશાનીઓ ઉપરાંત ગાંધ, છાતી, વાસો-વગેરે ભાગ પર ભાતભાતના સોર પડાવી તેમને ફૂલવા-જીપસવા દઈ તેને કાયમ રાખવા માટેના ઉપાયો લે છે. આવી ક્રિયાની પાછળ કાર્મિક ધાર્મિક હેતુ પણ હોય છે ખરો.

કાગોના કિવુ પ્રાંતની બગિ બગિ સ્ત્રીઓમાં બારમા અને તેરમા

જન્મદિનની વચ્ચેના ગાળામાં આ પ્રકારની ક્રિયા કરવાનો રિવાજ હતો. એ જાતિની યુવાન કન્યા એ સમયે નિયમ તરીકે વીસેક જેટલા સોર પડાવતી. આ સોર પડાવવાની ક્રિયા જાહેરમાં કરવામાં આવતી. એ પ્રસંગ મહોત્સવરૂપે લેખાતો. એ સોર નાક, કપાળ, ગાલ, છાતી વગેરે સ્થળે ઉપસાવવામાં આવતા. પીઠ પર પણ આરથી અક્ષર શંગારપ્રતીકો રચવામાં આવતાં. ડોકની બાજુએ તેમ જ સાથળ પર પણ નિશાનીઓ કરવામાં આવતી. મમે તેટલી યાતનાને બોજે પણ જ્યાં-લગી એ આફ્રિકન નારીએ શરીર કે મુખ પર આ પ્રકારની ક્રિયા કરાવડાવી ન હોય ત્યાં લગી તે સૌંદર્યપ્રસાધના કથાના દાવો કરી શકે નહિ. શરીર પર ચયેલી આવી આકૃતિઓમાં સ્વરિતક જેવી નિશાની પણ જેવા મળે છે. આ ઉપરાંત માથામાં બાલા જેવી અણિયાળી પીન રાખવાનો શોખ પણ કેંગોની નારીમાં જેવામાં આવતો. આવી પીન મોટેભાગે હાથીનાંતની બનતી. પદો અને માથે બે છોગાં એ કેંગોની નારીના પ્રિય શણગાર ગણાય. એત્રણ માસ માસે તેવી રીતે તેઓ વાળનાં ગૂંચળાને તેલમારીથી મજબૂત બનાવી રાખતી. બાળ્યાલા જેવી જાતિની સ્ત્રીઓ તો ધાસનાં િંતુઓમાંથી વસ્ત્રો બનાવીને પહેરતી હાર પણ ધાસના રેસાઓમાંથી બનાવતી. કેટલીક સ્ત્રીઓ સામાન્ય કે નૃત્ય વખતે પંદર રતલ જેટલા વજનના તોડા પહેરવાનું પસંદ કરતી. કેંગોની નારીને શણગાર એ એક રીતે એની વિશિષ્ટતા સૂચવે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની સશક્ત, બુદ્ધિશાળી તેમ જ મિલનસાર ગ્વલાવની ઝુંઘુ નારી પણ વેશજૂપા તથા અલંકારની ખાતરમાં સારું એવું ધ્યાન આપતી આવી છે. આવા શંગારની પાછળ એ પણ પોતાનો સારો સમય વીતાવતી. સૌથી વધુ સમય એ વાળની માવજતમાં લેતી. તે કેંગોની સ્ત્રીઓની માફક વાળ છટ્ટા ન પડી જાય તેટલા સારુ તેને ગૂંચળામાં ગોઠવી દે છે અને પછી તેના પર ચીકટ પદાર્થ અને રંગીન માટી લપેટી લઈને કઠણ બનાવી દે છે. આમ કરવાથી

વાળ ઝોળવાની ખુસીયત વારવાર ઉઠાવવી પડતી નથી આ રીતે ગોઠવેલા વાળ થોડા સમય લગી ચાલે છે ઝુનુ સ્ત્રીઓ પોતાના વાળ કપાળ પર ઢળતા રહે અને છતાં આખને દાઢી ન દે તે રીતે રાખે છે ઝોડ પર શૂન્યતા વાળમા તેઓ નાની નાની ચકરડીઓ બરાવે છે

આ સદીની રાજઆતના કાળમા વર્ણર અવસ્થામા રહેતી યુગાડાની આયોવી સ્ત્રીઓનો આબૂરાણોનો શોખ અજન્મ હતો પિત્તળના કડા તથા મણકાઓ તેમને મન કિંમતીમા પણ કિંમતી ધરેણા હતા તેઓ પોતે તો ઠીક પણ તેમના બાળકોને પણ ગરમ પાણીથી સ્નાન કરાવ્યા પછીયે તેઓ તેન અને ગેરુ ચોપડતી આજે પણ સામાન્ય રીતે યુગાડાની અનેક જાતિની સ્ત્રીઓનો કપડાનો શોખ ગજબનો હોય છે રંગીન, જુદાદાર વસ્ત્રો તેમને ખૂબ જ પસંદ પડે છે ધીમે ધીમે રંગમેરગી નાઈચોનનો નપરાશ વધતો જાય છે ખરો, છતાંયે જાતજાતના રંગોનો તેમનો મોહ અત્યારે પણ દેખાઈ આવે તેવો હોય છે

કેનિયા અને ટાંગાનિકાની સરહદ પર રહેતી મસાઈ જાતિની સ્ત્રીઓ પણ ધરેણાની શોખીન હોય છે તેઓ વાળ કપાવે છે ગળા પર અને હાથ પર ધાતુના ગૂંચગા પહેરે છે આવા ગૂંચગાના ભારને ધરેણુ ગણતી મસાઈ સ્ત્રી એના વજનની બિનકુલ દરમર કરતી નથી લચી પડેલી કાનની જુડીમા મોટા લટકણિયા તે પહેરે છે શરીરે સરાકત મસાઈ સ્ત્રીને આવા આબૂરાણો ખરેખર શોભે છે જૂના કાળમા ટાંગાનિકાની લગભગ સવામો જાતિઓમાથી મકાન્ડે જાતિની સ્ત્રીઓ રાણુગારડપે હોકમા તખ્તીઓ જડાવતી મન અને નાકની માફક હોડને વીંધાવવાનું કાર્ય ખરેખર દુ ખદાયક ગણાય પરંતુ આ જાતિની સ્ત્રીઓને મન એ રાણુગાર હતો કાઈ અંગેજ લેખકે ત્રાધ્યુ છે તેમ આ જાતિની સ્ત્રીઓ એમ માનતી હતી કે 'ONL

MUST SUFFER IN ORDER TO BE BEAUTIFUL' કેનિયાની દિક્રું જાતિની સ્ત્રીઓ પણ કાનની છુત્રી લગી જાય તેવા ભારે ઘરેણાં પહેરવાનું પસંદ કરે છે.

ધાનાની કાન્ડી જાતિની સ્ત્રીઓને પણ ઘરેણા ખૂબ પસંદ પડે છે ખીજાં બધા આશૂપણોની વાત જતી કરીએ તો પણ આ જાતિની સ્ત્રીઓમાં અત્તરનો શોખ ઘણો હોય છે આ અત્તર સર્પમાધી બનાવેલું હોય છે આ જાતિને તેમ જ અશાન્ડી જાતિની સ્ત્રીઓને રસાયનિક શાળામાં વણાયેલું કપડું ધણું જ પ્રિય હોય છે તેના પરની ભાત તેમ જ રંગ તેને મોહ પમાડે છે. સિંક, પાનીકક ધરેણાં, મોનાના હાર, પારા, માથાબાધણું વગેરેનું આકર્ષણ આ સ્ત્રીઓને ધણું હોય તેમ જણાય છે નાઈજીરિયાની ભૂખરા વર્ણની જાતિ કુલાની છે આ રાજ્યની જાતિની સ્ત્રીઓની વિશેષતા એ છે કે તેઓ મોઢણુ લગી પિત્તળના ગૂચળા પહેરે છે. વર્ણ અને દેખાવે સુંદર લાગતી તેમ જ જિંચી, પાતળી અને સરસતા કુલાની નારી આશૂપણ સહિત કે આશૂપણ વિના પણ સૌંદર્ય મંડિત જણાય છે.

ઈથિયોપિયાની પહાડી, લઠાયક અને નિર્ભય સ્ત્રી—જે પોતાને રાણી શેમાના નામ પરથી 'શેમીઅન' કહેવડાવવાનું પસંદ કરે છે તે—પણુ ખુબ કે કેંગોની સ્ત્રીની માફક માથાના વાળ છૂટા ન પડી જાય તેમ ઇચ્છતી હોય છે આથી તે વાળને સાદીની પટ્ટીની માફક ગૂંથીને તેને એવા જાડા તેવથી ચીકટ બનાવી રાખે છે કે તેને વારંવાર વાળ ખૂંચવાની તકનીકમાં જિસ્સુ ન પડે વાળને ગૂંથેલા રાખવાના કામમાં માખણ જેવા દ્રવ્યોનો ઉપયોગ પણ એ કરે છે. ચીકટો પદાર્થ સુક્રર્ષ જતા મધ ન માટે એ સારું સેન્ટ વગેરે મુગંધી પદાર્થોને પણ વપરાશમાં લે છે ગૂંથેલા વાળ છૂટા ન પડી જાય તે સારું સ્ત્રી વખતે તેને લાકડાની પાટલી પર મોઢવીને મૂકે છે ગાલા જાતિની સ્ત્રીઓ પણ તેજ અને માખણનો ઉપયોગ સૌંદર્ય

માટે કરે છે. સુધરેલી અને નૃત્યમાં નિપુણ મણાતી આ જાતિની સ્ત્રીઓની ફેશન ખૂબ ઝડપથી બદલતી જતી જોવામાં આવે છે.

ટપુનિસની બેદુર્ધન સ્ત્રીઓમાં રંગીન વસ્ત્રોનો મોહ અપાર દેખાય છે. વાદળી રંગ તેમને ખૂબ જ પ્રિય હોય તેમ લાગે છે એક જ વસ્ત્રાટમાં વસ્ત્રાણેયું કાપડ તેમને ગમે છે. ખભા પર તેઓ શીલામ્ રૂપ કલીપ નાખે છે. હાર એ તેમનું 'મનમમત્ત' ધરેલું છે. વળી કાનમાં તેઓ મોટી વાળી નાખે છે. રૂપાનાં કડાં તેમ જ હાર એ તેમની ધીમંતાઈનું જાણે પ્રતીક હોય તેમ તેઓ પહેરે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ માથા પર સોનાના સિંકાઓનો મુગટ પણ પહેરે છે. ધણીવાર આ સ્ત્રીઓ બહુ ઓછાં વસ્ત્રો ધારણ કરતી જોવામાં આવે છે. મુંદર જાતિની આ સ્ત્રીઓને અધઃકારે બહુ શોભે છે. ધરેણું તેમને એક જાનનું ગૌરવ આપે છે. શ્રીમંત ન હોય તેવી સ્ત્રીઓ પણ ધરેણુની મોહ રાખે છે. માથા પરના મુગટની બાબતમાં તો તેમના કરતાં પણ વિશેષ મોહ મુદાનની શિદ્ધુક જાતિની સ્ત્રીઓ ધરાવે છે. ઊંચી અને પાતાળી આ સ્ત્રીઓનો એ પ્રિય શબ્દમાર છે.

અદ્ભુતિયાની કેટલીક સ્ત્રીઓ ખૂબ જ આકર્ષક હોય છે. આવી સ્ત્રીઓ જ્યારે આબૂપણથી સજ્જ થયેલી હોય છે ત્યારે તેમનું આકર્ષણ ગજબનું હોય છે આમાંની કેટલીક સ્ત્રીઓ તો હાર વગેરે ધરેણું મેળવવા માટે ખૂબ મહેનત કરે છે. મુલાદો સ્ત્રીઓ સૌંદર્યકળામાં પ્રતીણ હોય છે તેઓ તો લવાને પણ લાલકે કાળા રંગથી રંગે છે. તેઓ હોઠ, નખ આદિ પર પણ રંગ લગાવે છે. બિરહા સ્ત્રીઓ તો વસ્ત્રોને જ આબૂપણ માને છે. એ જ જાણે કે તેમની સંસ્કૃતિની સાબિતી હોય તેમ ગણે છે.

આજે તો જેમ અન્ય બાબતોમાં થાય છે તેમ શૃંગાર સમ્બંધની બાબતમાં પણ પરિવર્તન આવતું જાય છે. એક સમય એવો હતો ત્યારે નારીની લાલસા ધરેણુંથી દંકાઈ જવાની રહેતી. સાદાઈએ

જ સાચું જીવન છે, એવી ભાવના વધતી જતી હોય એટલે કે પછી શિક્ષણે જીવનનું સાચું દષ્ટિબિંદુ કેળવ્યું હોય એટલે, ગમે તે કારણ હોય પણ જગતના કાર્મિક પણ વિભાગમાં વસતી સ્ત્રીને આજે ધરણી અને આબૂખણોનો મોહ પહેલાંના જેટલો નથી રહ્યો એમ કહેવામાં મને અતિશયોકિત નથી લાગતી. અલગત પાવડર આદિ ચોરાં બાજુ પ્રસાધનો વધવા પામ્યાં છે ખરાં. પણ સ્ત્રીઓનો અલગ કારો પ્રત્યેનો મોહ એસરવા લાગ્યો છે. કદાચ અર્થશાસ્ત્ર પણ એમાં કારણરૂપ હોય. આજે ધરણી કરતાં પૈસાનું-રકમનું મૂલ્ય વધુ અંકાવા લાગ્યું છે. વળી સ્ત્રીએ સ્વાતંત્ર્ય પણ ઠીકઠીક પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કર્યું છે. આજે તે જૂના કાળમાં હતી એટલે અંશે પુરુષને આધીન નથી. એનામાં પણ સહલાગે બહિષ્કારસ્વાતંત્ર્યની તમજા જાગી છે.

અને એટલે જ અન્ય દેશોની જેમ આજે આફ્રિકન નારી પણ જાગૃત થઈ છે. આફ્રિકાની પડદા પાછળ રહેતી સ્ત્રીએ પડદાને દૂર કરી દીધો છે. જૂના કાળમાં આફ્રિકન સ્ત્રી કયાંય કામ કરતી નજરે ન પડતી તેની જગ્યાએ આજે ઓફિસોમાં, રેડિયો સ્ટેશનો પર, કારખાનાંઓમાં, દુકાનોમાં, આધરોમાં સુધી તે કામ કરતી થઈ છે. તેઓ આજે તો પોલીસ ક્ષેત્રમાં જોડાયા પણ તૈયાર થાય છે. પશ્ચિમ આફ્રિકામાં તો વેપાર કરતી સ્ત્રીઓ પણ જોવા મળે છે. રાજકારણ પણ હવે પુરુષોનો વિષય રહ્યો નથી. રાજદ્વારી પક્ષોમાં તે જોડાય છે એટલું જ નહિ, પણ ચૂંટણીઓ માટે પણ એ પક્ષ તરફથી ઊભી રહે છે. સામાજિક કાર્યકરો તરીકે પણ આફ્રિકન સ્ત્રીઓ આગળ આવવા લાગી છે. નવા મુખના પ્રજાગ પ્રવાહો સામે તેઓ પણ કયાં લગી આગસ સેવી શકે ?

આવતાં ચોરાં વર્ષોમાં સ્વતંત્ર આફ્રિકાની નેતાગીરીમાં સ્ત્રીઓ પણ બહુમાન ભર્યું સ્થાન ધરાવતી હશે એમાં શંકાને સ્થાન નથી, જ્યારે રાષ્ટ્ર જાગૃતિનું આહવાન આવે ત્યારે સ્ત્રીઓ તેમાંથી બાકાત કયાંથી

રહી રહે ? રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ, રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ, સ્ત્રીવિકાસ અને અંતે એમાંથી સમગ્ર પ્રજાનો વિકાસ એ આદિત્વ નારીનો સાચો શૃંગાર બની રહેશે, ત્યારે આદિત્વના વિરાટનો શુભદં ધોષ પ્રગટશે અને વિવિધ દિશાઓમાં વિરાટ કૃત્ય કરી રહેલાં જગતનાં રાષ્ટ્રોના નાદની સાથે સંમિલિત થશે, ત્યારે આદિકા કેવળ આદિત્વોનું જ નહિ રહે, પણ સમગ્ર સંસારનું અવિભાજ્ય અંગ બની જશે ત્યારે જાતિ જાતિના બેદ નહિ રહે, પણ માનવ માનવ વચ્ચેની દડીઓ મજબૂત થશે. એ કાળે જગતના મંડપમાં ગુંજશે માનવતાનો મંગલ સ્વાદ. એ મંગલ જ્ઞાનમાં આગવો તરી આવશે જગતની નારીઓનો મંજુલ કંઠ એમાંથી ઝરતાં હશે વિશ્વપ્રીતિનાં મધુરં જાન !

લિ. સંજયના

વદિમાતરમ્

પત્ર આગણીસમો

મસાઈ

પ્રિય જયંત,

આ પૂર્વેના એક દાગળમાં મેં તને પૂર્વઆદિકામાં સ્થિર થયેલી એક કૃષિપ્રધાન જાતિ કિંકુ વિશે લખ્યું હતું. એ વિષય પર લખવા બેઠો ત્યારે લખાતું જ ગયું હતું અને પરિણામે વર્ષાઋતુમાં પ્રસરતા પાણીના દેલાની માફક એ જાતિના સરખરછોતે! સોત આગળ વધતો જ રહ્યો અને પત્ર માર્યા કરતાં લાંબો ચર્ચ થયો. તને આ પત્રો દ્વારા માહિતી મળે ત્યારે એ પત્ર વાંચતાં કંટાળો ન આવે કે પછી બધું ઠાંસી ઠાંસીને બરી દીધું છે તેવી લાગણી ન થાય તેનો ખ્યાલ રાખવા હું પ્રયાસ તો કરું છું. પણ ક્યારેક એવું લાંબાણ ચર્ચ જાય તો તું મને ક્ષમા કરશે.

આજે પૂર્વઆદિકાની ખીજ એક સમર્થ જાતિને આ પત્રના ફલકમાં સમાવવા ધારું છું. જેમ કિંકુ આ વિલામની એક મહાન જાતિ છે તેવી જ અન્ય છે મસાઈ જાતિ. મને આશા છે કે કિંકુ—જેમને કેટલાક વિદેશીઓ ત્રાસવાદીના સ્વરૂપે જ જુએ છે, અને ખરી રીતે તો જેઓ સ્વત્વનું, સ્વધનનું તેમ જ સ્વમાન્યતાઓનું સંરક્ષણ જ ગણે છે તેઓ—ની જેમ આ જાતિ વિશેના આછો પરિચય

તને ગમશે જ. તને એ ગમ્યો છે કે નહિ એ તો તું જણાવે ત્યારે જ ખબર પડે ને ?

કેનિયા અને ટાંગાનિકાની સીમાની બંને તરફ વસતા મસાઈ લોકો બાન્ધુ કુટુંબના નથી. તેઓ નાઈલો હિમટિક વંશના છે. તેમની બોલી પણ બાન્ધુ કુટુંબની બોલીઓથી અલગ પડી જાય તેવી છે. તેમના મુખની રેખાઓ, મુખની આકૃતિ હેમાઈટ-ક્રેકેશિયનની મુખાકૃતિ જેવી છે. આફ્રિકાથી જ જાણે તેઓ કિલુયુ જાતિના દુરમનો ન હોય તેવા છે. કિલુયુ લોકો પણ એવા પ્રકારની દૃઢ માન્યતા ધરાવતા હોય તેમ લાગે છે કે પોતાની સમગ્ર જાતિને દેખાવી દેવામાં મસાઈઓનો ફાળો જગરો છે. પિસ્તાવીસ હજાર કરતાં વધારે મસાઈઓ ટાંગાનિકામાં તેમ જ સાઈ હજારથી વધુ પ્રમાણમાં તેઓ કેનિયામાં વસતા હોવાનું મનાય છે.

મસાઈ જાતિનો પુરુષવર્ગ વીર, જવાંમઈ, ખમીરવંતો, બહાદુર થોડો અને અજબ પરાક્રમી હોય છે. બેંચી, સચકત તેમ જ ભરાવદાર કાઢીવાળો મસાઈ રમ્યામવર્ણો હોવા છતાં શોભે છે. ગર્વોન્નત શિર રાખનાર, વહેંચી મસાઈ ભયંકર પણ લાગે છે. એ સુંદરતો જાય છે ખરો, પરંતુ કિલુયુની માફક શહેરમાં જઈને નોકરી કરી ખાવાની વૃત્તિ લાગ્યે જ સેવતો લાગે છે એ કાનમાં આશ્ચર્યો પહેરે છે. મસાઈ યુવાન લગ્ન થાય ત્યાં સુધા પોતાના વાળને ચરમી તેમ જ લાલ માટીમાં ખરડીને ગૂંચળામાં ગૂંથી લે છે. આ જાતિના લોકોનો જુરમે દક્ષિણ આફ્રિકાની લડાયક જાતિ ઝુલુના જુરસા જેવો છે. એ કારણે જ કદાચ તેમને લયરૂપ મણુવામાં આવે છે. તેમને મન જીવનનું કાઈ વિશિષ્ટ મત્સ્ય હોય તેમ જણાતું નથી. યુદ્ધ એ તો એમના જીવનમાં જાણે ડાંગા હાથનો ખેલ હોય તેમ તેઓ માને છે. લડાઈ એ તેમની રમત છે. સોળ વર્ષ લગી પશુપાલનનું જાન મેળવતો મસાઈ યુવાન યુદ્ધની તાલીમ લેતો થઈ જાય છે.

સિંહચર્મ' એ છેક હમણાં સુધી એના શરીરનો પ્રિય શણગાર મળાતો. શરીર પર સિંહચર્મ અને મસ્તક પર શાહમૃગનાં મુંદર પીછાનો મુગ્ધ એ મસાઈના મનગમતો ઠાઠ હતો. સાંકપી સો માનવીના સમૂહમાં તેઓ રૂઝાબહેર એકા હોય કે અલગરત થઈને ફરતા હોય ત્યારે તેમની મગફળી અને રંગત જેવા જેવી હોય. શિકારી પ્રાણીઓની વચ્ચે વસતા મસાઈઓ સિંહ સિવાય અન્ય પ્રાણીઓનો શિકાર બાળે જ ખેલે. કદાચ તેઓ એમ પણ માનતા હોય કે નીડર અને બહાદુર હોમના માનવીઓથી વનરાજ સિવાય બીજાનો શિકાર તે વળી કેમ ખેલાવ ? રાગ તો વનરાજનો શિકાર જ કરે ને ? પોતાનાં ઘેર લઈને ફરતો મસાઈ અત્યંત સાવચેત હોવાને કારણે સિંહ ઘેરના પર હુમલો કરે તે પહેલાં જ એની પાછળ પડતો. કાદવકીચડવાળાં મેદાનો કે ગીચ ઝાડીમાં પણ એ એને છોડે નહિ ! અને એના શિકારનું સાધન એકમાત્ર બાસો ! સિંહની પાછળ પડેલા આવા કાઈપણ મુશ્કેલીને જોઈ અન્ય મસાઈઓ તેને સાથ આપવા કદી ન દોડે. મસાઈનો શિકાર બીજા મસાઈથી કેમ પડાવી લેવાય ? અથવા એને મદદ કરીને એને હીલુપતના ખાડામાં કેમ ઉતારાય ? એ તો દૂર ઊભો રહીને તાલ જ જુએ. જ્યારે મસાઈ મુશ્કેલી કેવળ બાલાથી જ સિંહને મારવા સમર્થ અને ત્યારે પ્રેક્ષક મસાઈ કે મસાઈઓ દોડતા આવી પહેંચે અને એના શરતન બદલ શાખાશી આપવા એને તેડી લઈને નાચવા લાગે ઝપાઝપીમાં મસાઈ ધાયલ સાય તો મસાઈઓ એની પરવાંચે ન કરે. જોકે એલું બનવાનો સંભવ હોતો જ નથી ! કાઈપણ મસાઈ મુશ્કેલી જ્યાં લગી આવા એ શિકાર ન કરે ત્યાં લગી એ પુખ્ત ઉંમરનો અને પરણ્યા લાયક થયો છે એમ માનવામાં આવતું નહિ.

મસાઈ જાતિના લોકો પશુપાલનની સંભાળમાં જગતના પશુ-પાલકોમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન ધરાવે તેવા ગણી શકાય. રહેણીકરણની બાબતમાં તેમને યુગાંડાની કારામેજંગ જાતિ સાથે સરખાવી શકાય. મં. પ. ૧૨

તેઓ લટકતું જીવન ગાળતા હોય છે, એટલે ઠરીને ઠામ થઈને બેસવું તેમને પાલવે નહિ. આમ છતાં વરસાદ આદિ કુદરેતી આપત્તિઓ-માંથી રક્ષણ મેળવવા તેઓ ઝૂંપડાં બાંધે છે ખરા. તેમનાં ઝૂંપડાં બાંધવાની જવાબદારી મસાઈ સ્ત્રીઓને શિરે રહે છે. તેઓનાં ઝૂંપડાં સાંકડીઓ અને ધાસથી બનેલાં હોય છે. ઝૂંપડાને મજબૂત બનાવવા તેઓ તેમને માટીથી લીંપી લે છે. વરસાદ સામે ઝૂંપડાંઓ ટકર ઝીંકી શકે તે સારુ તેઓ તેમાં ગાય વગેરે દોરનાં ચામડાંને પણ ઉપયોગમાં લે છે. તેમનાં ઝૂંપડાં લાંબી દારમાં બનાવેલાં હોય છે. તેમની બંધારણ છ ક્ષેત્ર જેટલી તેઓ રાખે છે. ધરની અંદર અસાધ્ય ખંડો હોય છે. તેમની વચ્ચે આવવાજવા માટે બારણાં રાખવામાં આવે છે.

અપરણીત મસાઈ યોદ્ધાઓ અલગ અલગ રહે છે. તેમની ઝોરડીઓ મુખ્ય ઝૂંપડાંથી જુદી હોય છે. અપરણીત કન્યાઓ ત્યાં ન જઈ શકે તેવું કાંઈ બંધન નથી હોતું. તેમનાં ઝૂંપડાંની આસપાસ વાડ બનાવવામાં આવે છે. દોરોનાં રક્ષણ માટે પણ આથી વાડ ઉપયોગી નીવડે છે. સામાન્ય રીતે મસાઈઓ છૂટાછવાયા રહેવાનું પસંદ કરતા હોય તેમ છાગે છે. પ્રત્યેક ઝોરસ માઈલમાં વસતા એ મસાઈની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી હોય છે.

દોરડાંખર મસાઈની ખરી મિલકત છે. ઘેટાં, બકરાં, ગાય, કૂતરાં વગેરે પ્રાણીઓ તેમનાં ધણમાં મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે. આવાં પાળેલાં જાનવરોનાં નામ પણ તેઓ પોતાની જાતિનાં નામ જેવાં રાખે છે. 'નાઈરોળી' સજ્દ દોર માટેના, 'મીડા પાણી'ના પર્યાય સજ્દરૂપે તેઓ ધટાવે છે. પ્રત્યેક મસાઈ સ્ત્રી, પુરુષ કે બાળક પાસે બાર ગાયો, પચાસ ઘેટાં અને ચોડાં બકરાં તો ચૂડીરૂપે હોવાં જ જોઈએ. તેમનું પાલન કરવું એ તેમનો ધર્મ. જો તેઓ પશુપાલન ન કરે અને કેવળ એક ઠેકાણે રિયર થઈને રહે તો પણ જમીનમાંથી

મસાઈ

તેઓ ધણું વળતર મેળવી શકે તેમ હોય છે, પરંતુ કોઈ પણ ઠેકાણે કાયમી, વસવાટ કરીને કંઈપણ ઉગાડીને પાક મેળવવો એ તેમના સ્વભાવમાં જ નથી હોતું. આનું બીજું કારણ એ પણ છે કે તેમને જોઈતો ખોરાક પણ તેમને પોતાની મૂઠીમાંથી મળી રહેતો આવ્યો છે. તેમના ખોરાકમાં દૂધ, લોહી અને માંસનો સમાવેશ થાય છે. આમ જતાં જીઓ તથા જુદો લોહને ખોરાક તરીકે વાપરે છે. લોહની સાથે તેઓ શાકભાજીનો ઠીકઠીક પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરે છે આ ઉપરાંત, જુદો કેદી મઘને તેમના આહારમાં ધણું મહત્વનું સ્થાન આપે છે; યુવાન ચોદાનો તો માંસ, લોહી અને દૂધનો જ ખોરાક રહે છે. આ સિવાય જળા, વટાણા અને મકાઈનો ઉપયોગ ખાવામાં નથી કરતા તેવું નથી, આ વસ્તુઓ તેમને બીજા પાસેથી વિનિમય દ્વારા મળતી રહી છે. આપણને નવાઈ પમાડે તેવી વાત તો એ છે કે જૂના કાળમાં મસાઈ લોહી લોહી પીવામાં ખૂબ આનંદ માનતા. તેઓ ઘેરના શરીરમાં ઠાણું પાડીને જૂંગળી દ્વારા લોહી પીતા. આ રક્તપાન તેઓ અતિ ખાનગી રીતે કરતા—જેથી એ અન્ય જનોના જોવામાં આવે નહિ. તેમની આ પ્રજ્ઞાલિકાને જોવા માગનાર વ્યક્તિ ઘણા પ્રમાણે, જતા અને ઘણા વર્ષો વીતી જાય ત્યાં લગી એ જોઈ શકતો નહિ, જોવા પામતો નહિ. રક્તપાન પૂરું થતાં તેઓ ઘેરના શરીર પરનું છિદ્ર કોઈક ઔષધિયુક્ત વસ્તુપ્રતિથી પૂરી દેતા. આ પ્રકારના રક્તપાનનો તેમનો રસ અજબ હતો. આ જાતના ખોરાકને કારણે મસાઈના શરીરમાં પ્રોટીન અને ચરબીનાં તરવો પૂરતા પ્રમાણમાં સીધેસીધાં મળી રહેતાં. કિડીયુને હંકારી શકે તેવી મસાઈ જાતિની બલવતાનું રહસ્ય આ હતું. વળી આવી બીજી એક ખાસિયત આ જાતિમાં એ જોવામાં આવતી કે લડવૈયા મસાઈ યુવાનોને બાદ કરતા લગભગ ઘણા ખરા આધેડ મસાઈઓ તમાકુ અને છીંકણીનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે કરતા. હેરત પમોડે તેવી ઘટના એ પણ બહુવાર મળે છે કે તેઓ પાણીનો બટોળા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરતા નહિ.

ગોમૂતનો ઉપયોગ તેઓ ઠીકઠીક રીતે કરતા. ભારતના હિંદુઓ જેટલે અંશે ગોમૂતને પવિત્ર માને છે તેટલે અંશે તેઓ માનતા કે નહિ અથવા હજીયે માને છે કે નહિ તે કહેવું કઠણ છે.

મસાઈ સમાજવ્યવસ્થા પશુ જુદા પ્રકારની, -તરી આવે તેવી હતી. તેમની સમાજરચનામાં બાળકોને અલગ સ્થાન આપવામાં આવતું. યુવાનોનો વિભાગ પશુ જુદો જ હતો. જાતીય રહસ્યો, વિશિષ્ટતાઓ તેમ જ ગુપ્તતા વગેરેથી વોકેર બનેલો વર્ગ પશુ તેમના સમાજમાં નોખું સ્થાન ભોગવતો. યુવાનો માટે અનુભવી લોકોના વર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવાના સંસ્કાર આપવા (INITIATION CEREMONY) નો રિવાજ હતો. આમ મસાઈ સમાજ વ્યવસ્થિત સમુદાયો- (AGE-GRADED-GROUPS) નો બનેલો જોવામાં આવતો. સમાજની આવી નિશ્ચિત બંધારણ નીતિને કારણે જ તેઓ તેમના સમાજને વ્યવસ્થિત, લડાયક સંસ્થા નરી કે દીર્ઘકાળ પર્થત નભાવી શક્યા સમર્થ રહી શક્યા હશે સમગ્ર જાતિની સત્તા વીરપુરુષોના હાથમાં રહેતી. વડીલો-INITIATED FOLK-તેમના સલાહકારો બનતા. જાંતરમંતરવાળા હાકિમો કે તાન્ત્રિકા-WITCH-DOCTORS-તેમના અમણી સલાહકારોનું સ્થાન લેતા. તેમની સમાજવ્યવસ્થા પ્રમાણે ધરનો વારસો સૌથી મોટા પુત્રને મળતો. માતાઓ તેમ જ ભાઈબહેનોની જવાબદારી એ વારસને શિરે રહેતી. તેમની સમાજવ્યવસ્થાના નિયમ અનુસાર અમુક વય લગી છોકરા-છોકરી-ઓને અલગ રાખવામાં આવતાં નથી. તેઓ ગિફ્ટલુમાં માનતા ન હતા. એથી જ બાળકોને શાળાએ મોકલવાનો પ્રસંગ આવતાં તેમના મુખ પર શોકની છાયા દેખાવા લાગતી. તેમનો સમાજ સુખેથી રહી શકે તેવી ભાવના તેમનાં નિષ્કર્ષ દ્વારા સિદ્ધ થતી જોવા તેઓ ઉત્સુક હોય છે. મુખેથી તેઓ ખાઈપી શકે તેટલા સારુ, તેમ જ એકકાળે બહુ સામાન્ય હોતો તેવો ગરમ-ધુન-થી બચવા સારુ તેઓ આગળના બે દાંત-ગોળે કાઢી નાખી મુત્તન કરવાનો રિવાજ પણ આ જ રીતે

આ જાતિમાં પ્રચલિત હતો. એ કિંવામાં સ્ત્રી અને પુરુષ એમ બંનેનો સમાવેશ થતો. કદાચ આ વોકો એને કોઈ પ્રકારની આધ્યાત્મિક શક્તિ મળતા હોય તો ના નહિ. પિતૃપૂજા, વૃક્ષપૂજા, સર્પપૂજા, અને આદ્યાશપૂજા—જેને તેઓ ‘એન્ગાઈ’ નામથી સમોલે છે તે—માં તેઓ માન્યતા ધરાવતા. વળી અતિથિને દેવ માનીને તેઓ તેમનું સર્વસ્વ પ્રિય તેમને ચરણે ધરાવવા તૈયાર રહેતા.

પરિચીત સ્ત્રીઓ તથા સમાજમાં અપ્રવિષ્ટ મસાઈઓ વાળ કપાવી નાખતા. લગ્ન થાય ત્યાં લગી પુરુષ સેંથા પાડેલા વાળ રાખતો. બાકીનાં લોકો વાળના ગૂંચળાઓ ખાડી તેમને લાવ માડી તેમ જ ચરખીથી વ્યવસ્થિત કરી કપાળ પર લટકતા રાખતા. સ્ત્રીઓનો પોપાક રાખ્ય રહેતો વંકલ ઉપરાત તેમના ઢોરોના ચામડા પણ તેઓ ઉપયોગમાં લેતા ઉપવસ્ત્ર તરીકે તેઓ વસ્ત્ર ઉપર એક ખૂલતું કપડું નાખતા કડા, હાર, પાસ વગેરેને તેમના શૃંગાર તરીકે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બંને ઉપયોગમાં લેતા કપાગેક તે. સ્ત્રીના શરીર પર આવા શણગારનો ભાર વીસત્રીસ રતય જેટલો કે વધારે પડ્યું થતો. તેમના હાથ તો કડાથી ઢંકાયેલા જ રહેતા પુખ્તો પણ સ્ત્રીઓની માફક કાનમાં મોટા ઠોળિયા પહેરતા. સ્ત્રીઓ પતિ જીવતા હોય ત્યાં લગી સૌભાગ્યના ચિહ્નરૂપ ઠોળિયાને લગી પડેલા કાનમાંથી કાઢી નાખતી નહિ.

જેમ મસાઈ જાતિની શૃંગારપ્રથા તેમ જ મરણોત્તર ક્રિયાઓ પણ વિશિષ્ટ હતી તેઓ અન્ય જાતિઓની માફક શયને દાટી દેતા નહિ પણ તેઓ શયને—પગી એ સ્ત્રી, પ્રરુષ કે બાળકનું ગમે તેલું હોય તેને—પોતાની ઝૂંપડીની પશ્ચિમ દિશામાં ખુલ્લું મૂકતા તેનું મુખ પૂર્વભિમુખ રાખતા આપણે ત્યાં પણ તને ખ્યાલ હશે કે શખનું માથું ઉત્તર દિશા તરફ રાખવાની પ્રથા હજીયે પ્રવર્તતી જોવામાં આવે છે. આથી તો કેટલાક લોકો એ દિશામાં માથું રાખી હજીયે

મૃતા જોવામાં આવના નથી. જો વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષ મરી જાય તો તેમનાં શબને કોઈ વૃક્ષની છાયામાં લઈ જવામાં આવતાં. ત્યાં બળદને મારી નાખીને મિજબાની કરવામાં આવતી. મિજબાનીના અવશેષરૂપ હાડકાંને શબની આજુબાજુ વેરી દેવામાં આવતાં. આથી જરખ જેવાં હિંસક પ્રાણીઓ આવીને શબને ખાઈ જતાં. આમાં મરી ગયેલા માનવીથી પણ અન્ય પ્રાણીઓ સંતુષ્ટ થાય એવી ભાવના હશે કે કેમ એ તો કોણ જાણે ? મૃતદેહ પણ ખીજીને કામમાં આવે તેમ તેઓ માનતા હોય તો શી ખબર ? જો કોઈ મહાન માણસ મરી જતો તો આ લોકો ધામધૂમથી તેની ક્રિયા ઊજવતા. તેના શબને બળદના આમડામાં વીંટાળવામાં આવતું. ત્યારબાદ એક નાનકડો ખાડો ગાળીને તેમાં એને મૂકીને તેના પર પથ્થરથી પૂરણી કરવામાં આવતી. એ પછી પણ જે મસાઈ ત્યાંથી પસાર થાય તે ત્યાં એક એક પથ્થર નાખતો જાય. આમ કરવામાં તેઓનો આશય દુર્ભાગ્યને દૂર કરવાનો રહેતો.

આવી મસાઈ જાતિ સમગ્ર નાઈલો હેમિટિક કુટુંબની જાતિઓ—નાઈલો, કેપો, સુક, તુર્કાના, ઈટિસો, કારામોજંગ, ટોપોયા, આશ વગેરે—માં અત્યંત પ્રભાવશાળી જાતિ ગણાય છે. ઝંડૂલી, ગર્વશાળી, ખમીરવંત, એકાંતપ્રિય, આળસુ તેમ જ વહેમી મસાઈ જાતિમાં કિકેયુની રાષ્ટ્રપ્રિયતા નજરે પડતી નથી. તેમની સુધારાવૃત્તિ કે એ માટેની ધમશ પણ નહિવત જ છે, છતાં આવી સશક્ત જાતિઓની શક્તિને સુમાર્ગે વાળવાના પ્રયાસ કરવામાં આવે—સ્વદેશની ઉન્નતિને અર્થે રોટવામાં આવે, રાષ્ટ્રીય સર્જનપ્રવૃત્તિમાં ગૂંચવામાં આવે તો કેવું સુંદર પરિણામ આવે ! વિશ્વની આવી પગલ જાતિઓ ક્યારે ઊજળી બનશે ? ક્યારે એ સંસારનાં સંસ્કૃત જનોની હરોળમાં ગર્વોન્નત મસ્તક ખડી રહેતી થશે ? જગત માનવકુળમાં મહાન રથયાત્રા ક્યારે શરૂ કરશે ? ક્યાં વિશ્વશાંતિ તેમ જ વિશ્વોન્નતિના સ્વર્ગીય મુરો પ્રસારતી સહઅસ્તિત્વની મંગલ બેરી બજવા લાગશે અને ક્યારે

પીડિત માનવતાના ગ્રાણી જાગીને દિશદિશે એતન-ક્રિયાનનાં છાંટણાં
છાંટશે? જ્યંત, આપણે મ જગતના આવા સુખંગલ કાર્યમાં નિમિત્ત
બનવાનો સંકલ્પ કરીને એ દિશામાં ઝુકાવી દઈએ તો કેવું !

નિરમુ' ત્યારે.

સિ. સંજયના

વદિમાતરમ્

પત્ર વીસમો નવાંની સરભરા

પ્રિય જયંત,

મારા એક પત્રમાં મેં તને આફ્રિકામાં કાળજીથી છૂટીછવાઈ વસવા લાગેલી બાન્ડુ જાતિ વિશે થોડીક માહિતી આપી છે. અહીં થોડી જુદા પ્રકારની વિશેષતા વિશે લખું છું. આ ખંડમાં વસતી આફ્રિકન આદિજાતિઓમાં પ્રમુખ એવી ત્રણ જાતિઓને સ્થાન આપવામાં આવે છે. આ ત્રણ જાતિઓ છે : હેમાર્ષટ, હબ્સી અને બાન્ડુ. તને એ ખ્યાલ તો છે જ કે હેમાર્ષટ જાતિ હજારો વર્ષ પૂર્વે આ ખંડમાં ઊતરી આવી હતી એશિયા ખંડમાંથી. વળી તને એ પણ જાણ છે કે બાન્ડુ જાતિ અસ્તિત્વમાં આવવા પામી છે, આ ખંડના અસહ્ય હબ્સીઓના હેમાર્ષટ જાતિ સાથેના સંમિશ્રણથી. બિન્ન બિન્ન પ્રકારનાં આવાં સંમિશ્રણોમાંથી આ ખંડમાં અનેક નવી જાતિઓ ઉદ્ભવ પામી છે. આવી જાતિઓ અને તેમની વિશિષ્ટતાઓ વિશે વાત કરીએ એ પૂર્વે હેમાર્ષટના મુખ્ય પ્રવાહને આપણે જરાક તપાસી લઈએ.

આ પ્રવાહ વિશે આગળ વધીએ તે પહેલાં એટલું જાણવું જરૂરી છે કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા પીગ્મા પડતી આમડીવાળા યુગ્મને તેમ જ કેગિના પ્રદેશમાં વસતા વામનજીઓ (PYGMIES)

આ ખંડમાં અતિશય પુરાણા કાળથી વસેલા છે. આ લોકો કરતાંયે વધુ જૂના કાળનાં લોકોનાં પથ્થરનાં હથિયારો પૂર્વે આફ્રિકામાંથી મળી આવ્યાં છે ખરાં, પરંતુ એ લોકો મૂળ સ્વરૂપે કઈ જાતિનાં છે એનું અનુમાન બાંધવાનું કામ ઘણું કઠિન છે. આમ એ લોકોની ચોક્કસ માહિતી અસંપ્રાપ્ય જની છે. વળી અહીંની હજારી જાતિના મૂળ વિષે પણ કોઈ સચોટ માહિતી પ્રાપ્ય નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાના હોટેટોટ જાતિના લોકો ખુશમેન અને હજારી જાતિના મિશ્રણનું કૃણ છે એવો કેટલાક વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે.

તો પણ આટલું તો નિઃસંશય માનવામાં આવે છે કે હજારીઓના જોડકી સ્થાપન નહિ, પરંતુ કંઈક અંશે ઝાંખી એવી ચામડીવાળા લોકોનો સમુદાય ખજ જ પ્રાચીન-પ્રાગૈતિહાસિક-કાળમાં એશિયા-માંથી આફ્રિકા ખંડમાં ઊતરી આવ્યો. આ સમુદાય ઇજિપ્તથી પશ્ચિમ તરફ આટલાંદિંક મહાસાગરની દિશામાં ઉત્તર આફ્રિકામાં આવીને રણ વટાવતો વટાવતો દક્ષિણ તરફ, સુદાન તરફ વિસ્તરતો રહ્યો. જે લોકો આફ્રિકામાં ઊતરી આવ્યા તે જ એશિયાઈ લોકોનો એક અન્ય સમૂહ હજારો વર્ષ પહેલાં યુરોપના દેશોમાં પ્રવેશ્યો. એ માનવીઓ જ યુરોપવાસીઓના પુરાણા પૂર્વજો. જે માનવજૂથ એશિયામાંથી આફ્રિકામાં ઊતરી આવ્યું તે જ હેમાઈટ લોકોનું. હજારી પ્રજા તો ત્યારેય આફ્રિકામાં હતી જ. આ હેમાઈટ લોકોનો અસહ્ય ધર્મો પરુપાલનનો હતો અને પરુપાલન અર્થે કરતા કરતા તે લોકો આ ખંડમાં ઊતરી આવ્યાં. તે વખતે આ ખંડમાં નસતાં હજારીઓ પાસે કૂતરા સિવાય અન્ય કોઈ પાળેલું પ્રાણી ન હતું. એ સમયે તેમના ભરણપોષણના સાધન-રૂપ એકમાત્ર શિકાર હતો. એશિયાઈ જૂથ આ ખંડમાં આવ્યું ત્યારબાદ ધીમે ધીમે એ સમુદાયના પ્રતાપે ઘઉં, બાજરી, કુંગળી, વટાણા વગેરે ખાદ્યપદાર્થો આવવા લાગ્યા. આ ઉપરાંત, તેઓ એશિયામાંથી કેળાં, ખજૂર વગેરે પણ લાવ્યાં. તેમની સાથે ઘેટાં,

બકરાં, બાંટ, ઘોડાં વગેરે પાલેલાં પ્રાણીઓ મળુ હતાં. આમ એ સમયથી આદિકાના અસલ જીવનધોરણમાં નવાં પરિબલો લાગ્યાં અને એની નિશ્ચિત અસરના ઓળા આફ્રિકન વતનીઓનાં જીવન પર પણ પડવા લાગ્યા. અહીં તને કે કોઈપણ વ્યક્તિને પ્રશ્ન જરૂર ઉદભવે કે હેમાઈટ લોકો એશિયા છોડીને આફ્રિકામાં કેમ પ્રવેશ્યા ? ,

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે એ લોકોનો મુખ્ય ધંધો પશુપાલનનો હતો. પશુઓના પાલન, ઉછેર અને સંવર્ધનને ખાતર તેમને એક જગ્યાએથી અન્ય જગ્યાએ લટકવાનું ફરજિયાત બની રહેતું. સારી ચરિયાણુ જમીનની શોધમાં તેમને હંમેશાં રહેવું પડતું. એક જગ્યા શોધ્યા પછી ઘોડા જ સમયમાં નવી જગ્યા તેમનાં પશુઓના નિર્વાહ માટે અને આખરે તો પોતાના જ જીવનનિર્વાહને ખાતર તેમને શોધવી પડતી. તેઓ કોઈ સારી જગ્યાની શોધમાં ફરતા ફરતા તેમનાં પ્રાણીઓને લઈને નીકળી પડ્યા હોવા જોઈએ. વળી આ લોકોને એશિયામાંથી દૂર નીકળવાની ફરજ પાડે તેવું અન્ય કારણુ એ હતું કે એશિયાના નૈર્ઋત્ય ભાગનો રણપ્રદેશ તેમના હેતુ માટે બહુ ઉપયોગી ન હતો. ત્યાં કાચમી વસવાટ થઈ શકે તેવા સંભવ જ ન હતો. જીવનને ટકાવવા અને સુરક્ષિત રાખવા જગતની પ્રજાઓ જુદા જુદા માર્ગ અપનાવતી જ આવી છે. આમ શાંતિના કે યુદ્ધના સમયમાં જુદે જુદે તબક્કે એશિયાઈ પ્રજા આફ્રિકામાં પ્રવેશતી જ રહી છે.

સાતમાં સૈકામાં પણ આવેા એક અગત્યનો હુમલો ઇતિહાસમાં નોંધાયો છે. તે હુમલો કરનાર હતા અરબસ્તાનના લોકો. તેઓ આમ આફ્રિકામાં પ્રવેશ્યા એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમના ઈસ્લામ ધર્મનો પણ પ્રચાર કરવા લાગ્યા. ઈસ્લામ ધર્મના સંસ્થાપક મહમદ પયગંબર એ સૈકામાં થઈ ગયા. ત્યારે આરબ લોકો અતિપૂજ્ય હતા. કેટલાક લોકો તો પિટુઓને ખાતર પ્રાણીઓનું કે માનવીઓનું બલિદાન પણ દેતા.

લોકોને આમાંથી ઉગારવા તથા ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવા ખાતર પચ-
ગંબરના અનુયાયીઓ લડવાયે તૈયાર થયા હતા. ધર્મપ્રચાર માટે
તેમણે કરેલી લડાઈઓ ઇતિહાસમાં ક્યાં નથી નોંધાઈ? તેમણે
ઈ. સ. ૬૪૧ માં ઇજિપ્ત જીતી લીધું. ત્યારબાદ તેઓએ ટ્રિપોલી,
ટ્યુનિસિયા, મોરોક્કો વગેરે પ્રદેશો પર પણ તેમની આજ્ઞા વર્તાવી.
આ પછીથી ઉત્તર આફ્રિકા—અલ્જિરિયા, ટ્યુનિસિયા, મોરોક્કો
વગેરેમાં વસી રહેલા હેમાઈટ લોકો પર ઇસ્લામ ધર્મની પ્રબળ અસર
થવા પામી. કેટલાક લોકો આ પ્રદેશ તરફ વસતા હેમાઈટને ‘બર્બર’
નામથી યે ઓળખાવે છે. આ પ્રજા પર આજે જેમ યુરોપની તેમ
જૂના કાળથી એશિયાની પણ સારી એવી અસર પડેલી છે. વિદ્વાનોના
મત પ્રમાણે સુદાનની નાઈલોટિક જાતિ પણ મૂળ હબ્સી તથા હેમાઈટના
સંમિશ્રણનું જ ફળ છે.

ઘણીવાર ‘હેમાઈટ’ અને ‘સેમાઈટ’ અથવા ‘હેમિટિક’ અને
‘સેમિટિક’ જેવા શબ્દો આપણા કાન પર પડ્યા કરે છે. બંને શબ્દો
લિન્ન છે. હેમાઈટ લોકો મૂળ ક્રોડિસિયન લોકો છે. સેમાઈટ લોકો
સીરીયા અને અરબસ્તાન વચ્ચેના પ્રદેશમાં ચરિયાણુ જમીન
મળે ત્યાં ધૂમ્પા કરતા હતા. આદિ સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં આવનાર
પ્રથમ આ બંદકનારાં લોકો હતાં. પ્રથમ સાર્ગોન જેણે ઈ. સ. પૂર્વે
૨૭૫૦ માં સુમેર પ્રદેશ જીતી લીધો હતો અને પર્સિયન અખાતથી
તે છેક બૂમધ્ય સાગર સુધી પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવી દીધું હતું—તે
સેમિટિક નેતા હતો. આ સેમાઈટ લોકોનું એક જૂથ તો હબ્સી
વર્ષ પહેલાં રાતા સમુદ્રને પાર કરીને ઇથિયોપિયામાં પ્રવેશ્યું હતું.
જ્યારે સેમાઈટ લોકો આફ્રિકામાં આવ્યા ત્યારે હેમાઈટ લોકો તો
તેમના આફ્રિકાના દીર્ઘ વસવાટને કારણે અહીંના વતની જેવા થઈ
પડ્યા હતા. હેમાઈટ લોકો એકંદરે વધુ શાંત અને નમ્ર સ્વભાવના
મણુવામાં આવતા. તેઓ દેખાવે નીચાંછડ જેવા નથી જણાતા. તેઓ
‘દાઇઝિનિયા’ અને ‘દાઇબર’ જેવી લાપ્તાઓનો પ્રયોગ કરે છે.

સોમાલિવેંડમાં વસવા આફ્રિકનો પણ આ કુળના-હેમાઈટ કુળના છે આ તરફના મોટાભાગના લોકો હજી બટકતું જીવન ગાળે છે. ટાંગા નિકાની મસાઈ જાતિના લોકો નાઈલિ-હેમાઈટ કુટુંબના છે. યુગાન્ડાના વતનીઓમાં પણ આ કુળના વંશજો છે.

સાઠસિત્તેર વર્ષ પૂર્વેના પૂર્વઆફ્રિકાના આફ્રિકનો, તેમનાં જીવન અને રહેણીકરણોનો આજો પણ તાદ્દસ ખ્યાલ આપતું જમાન જેવા જેવું છે. આ લોકો પાસે કોઈ જાતનો વાહનવ્યવહાર એ વખતે ન હતો. લાકડી, કુહાડી, લાંબા પાનાવાળું-પતરું-જેને 'પાંગા'ના નામે ઓળખવામાં આવે છે-એ સિવાય તેમની પાસે અન્ય કોઈ પ્રકારનાં હથિયારો ન હતાં. પેદાશના થોડાધણા વિનિમય સિવાય વ્યવહારનો ખીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. કોડીઓ સિવાય ખીજું કોઈ ચક્રણ અસ્તિત્વમાં જ ન હતું. લોકો નગ્ન અવસ્થામાં રહેતાં. બહુ બહુ તો તેઓ ઝાડની છલ, મૃત્ત્યર્મ કે વ્યાધ્યર્મને વસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગમાં લેતાં. લખવા-વાંચવાની ભણે કે કોઈ ઉપયોગિતા જ ન હતી. તોલમાપનો પ્રશ્ન હજી ઉદ્ભવ્યો ન હતો. તારીખ, વાર કે સમયની નિશ્ચિતતાની જરૂર જણાઈ લાગતી ન હતી. અલગત સમુદ્રકિનારા પર વસતાં આફ્રિકન આ બધી બાબતોમાં ઘણું આગળ પડતાં હતાં. શક્તિ અથવા પૂર્વજોના ખોદમાં એ લોકો અત્યંત દૃઢ શ્રદ્ધા ધરાવતાં. વહેમ, જંતરમંતરવાળા અને હાકેમોથી લોકો ઘરઘરતાં. આ હતો હજી ૭ સાત દાયકા પૂર્વેનો જ આ અંતરિયાળ વિલાગનો ઇતિહાસ, તો પણ આફ્રિકામાં વસતી સમગ્ર આફ્રિકન જાતિઓ આવી જ હતી. અથવા તેમનામાં આજ લગી સંસ્કૃતિનો બિલકુલ અભાવ હતો તેમ કહેવું અથવા વિચારવું એ તો તેમના સમસ્ત અસ્તિત્વને નકારવા જેવું ગણાય.

આ ખંડની બિન્ન બિન્ન આફ્રિકન જાતિઓની પાસે, તેમને પરદેશી પ્રજાનો સંપર્ક સાંપડ્યો. તે પૂર્વે તેમનાં જીવનને સ્પર્શતાં અનેક

પાસંઓ હતાં. આવાં આવાં પાસંઓને આપણે ગમે તેવાં અશિષ્ટ કે અર્ધશિષ્ટ અથવા તો બર્બર ગણીએ તો પણ તેમના સિવાય કોઈ માનવસમાજ જીવંત રહી શકે જ ક્યાંથી? આમ આ ખંડનાં નિર્દોષ વતનીઓ પાસે પણ તેમની આગવી રહેણીકરણની અમુક રીત-પદ્ધતિ હતી. તેમની પાસે જાતિને-સમાજને સુદૃઢ બનાવે તેવા રીતરિવાજો હતા. તેઓનો પોતાનો ધંધો હતો. ધર્મ, મરણ, જન્મ વગેરે સામાન્ય પ્રસંગોને તેઓ પોતપોતાની જાતે ઉકેલતા. આ રીતે તેઓ સામાજિક જીવનથી કે તેના દૃષ્ટિકોણથી વંચિત હતા એમ કેમ કહી શકાય?

કેટલીક જાતિઓની સંસ્કૃતિ તદ્દન સરળ અને સાદી હતી, બ્યારે અન્ય કેટલીક જાતિઓની જરા વધારે ગૂંચવાળી હતી. આ સંસ્કૃતિ પર કાળબળની અસર હોય છે, જેમ જીવનની જરૂરિયાતોની ધેરી અસર કોઈ પણ પ્રજાની સંસ્કૃતિ પર હોય છે તેમ. આજે આવી જરૂરિયાતો જીવનના બાહ્ય સંસ્કૃતિ—પરદેશી સંસ્કૃતિના સંસર્ગથી આકર્ષિત રીતે જ વધી જવા પામી છે, વિશેષતઃ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની અસરથી. નદીમાં ઘોડાપૂર આવે અને જેમ નદીકાંઠાનાં દરેયો ઝડપથી બદલાઈ જાય તેમ બહારની સંસ્કૃતિના પૂરને લીધે અહીંની સ્થાનિક સંસ્કૃતિનાં દરેયો સાવર બદલાયાં છે, બદલાતાં રહ્યાં છે.

ધણાં આદિકનો નવા પ્રકારથી અંજાઈને જૂનું એટલું ત્યાગીને નવાની સરભરામાં પડી ગયાં છે. તેમના રીતરિવાજો, તેમની કળા, તેમનો ધર્મ, તેમનું સંગીત, તેમનું કૌટુંબિક તેમજ સામાજિક વિચિત્ર જીવન—આ બધું હમણાં હમણાં આવેલી સંસ્કૃતિનાં પૂરમાં તણાવા સાગ્યું હોય—કેટલેક અંશે તો તણાઈ ખસી ગયું હોય—તેમ જણાય છે. આને બદલે જૂનાંની સાથે નવાં મૂલ્યોનું સુભગ મિશ્રન થાય, સમન્વય થાય, એ જ જાગે તો આદિકનો સ્વત્વ ખોતા બચી જાય. નહિ તો ચોડાં વર્ષો આદ તેમનું પોતાનું કહી શકાય તેવું નિર્ભેળ કશું જ રહેવા નહિ પામે. અલગત પરદેશથી આવેલી એનું

પ્રજાએ પણ સંસ્કૃતિ અને - રીતરિવાજોની જાળતમાં ચેતતા રહ્યા સિવાય સાવ ચાલે તેમ નથી. નહિતર હંસની ચાલનું અનુકરણ કરવા જેતાં પોતાની ચાલ જૂલી ગયેલા કાગડાના જેવી પરિસ્થિતિ સર્જવાનો સંભવ ઓછો નથી. સ્વદેશ, સ્વદેશની સંસ્કૃતિ અને સ્વદેશની પુરાતન વિચક્ષણ પ્રજાલોકોએ સર્વથા અને સર્વદા નેવે મૂકનાર પ્રજાનો અબ્યુદય હોઈ પણ પ્રકારે વિસિદ્ધ મળી શકાય તેવો હોઈ શકે નહિ.

મને લાગે છે કે તને આ પત્રદ્વારા મેં રજૂ કરેલી માહિતી તથા વિચારદષ્ટિ ગમશે. આવતે પત્રે વળી કંઈક જુદી જ વિસિદ્ધતા વિશે લખીશ, ત્યાં લગી રજા લઉં.

શ્રી. સંજયના,
વડિમાતરમ

પત્ર એકવીસમો જાગેલો વિરાટ

પ્રિય જ્યંત,

મારા પત્રો મળતાં તને થતું હશે કે એકવાર ‘અંધારિયા ખંડ’ તરીકે નિંદાયેલા એવા આ વિશાળ પ્રદેશમાંથી અવનવી માહિતી વારંવાર મેળવી શકાય તેવી છે! જે તને એમ લાગતું હોય તો તારી લાગ-ણીઓ અને જીર્મિઓ તદ્દન સાહજિક છે. કેવડો વિશાળ આ ખંડ! તને પત્ર લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે મને આ દેશની અદ્ભુત વિવિધતાનો ખ્યાલ સરખો પલ્લુ ન હતો. ત્યારે મને થતું હતું કે જે પાંચ પત્રો દ્વારા હું તારી જિજ્ઞાસાવૃત્તિને સંપૂર્ણતયા સંતોષી દર્શાવ્યો અને મને એ નિઃશીમતાનાં દર્શન થાય છે. ભક્ત જેમ ભગવાનના ગુણો ગાતાં ન થાકે અને કહી જોડે કે તારા ગુણોનો તો હું ભગવન, પાર જ નથી—

તદપિ તવ ગુણાનામીશ પારં ન યાત્તિ ।

તેમ મને પલ્લુ આ દેશ વિષે લખતાં થઈ આવે છે. અને તેમ જતાં હું પેલા પરમ શ્રદ્ધાળુ ભક્તની જેમ પત્રમાળામાં મણકાઓ ઉમેરતો જ જાઉં છું ત્યારે મને થાક લાગતો નથી. જેમ જેમ લખતો જાઉં છું તેમ તેમ નવી દૃષ્ટિ ખૂલતી જાય છે, નવા રાહો મોકળા થતા જાય છે અને આ વિષયના ફલકમાં પ્રવેશી જવા અસંખ્ય નવા

મુદાઓ જાણે તીડનાં ટોળાંની જેમ એના પર ધસારો કર્યે જ નળય છે, ત્યારે હું એમને મારી રીતે અપનાવીને એ આક્રમણનું નિવારણ કરતો જાઉં છું; એક એક પછી એક એમ તેમનું સ્વાગત કરતો જાઉં છું. સંભવિત છે કે આમ કરતાં હું ભૂલી જાઉં કે કોનું સ્વાગત પ્રથમ કરવું અને કોનું પછી ! પરંતુ એ કારણે તો મેં તારી ક્ષમા પ્રથમ પત્રથી જ ક્યાં નથી માગી લીધી ? એમ છતાં જળવાશે તેટલી કૃમ્યક્ષતા જળવવાના પ્રયાસ કરવાની મારી ફરજમાંથી હું ચૂકીશ નહિ.

આગળના પત્રમાં વિવિધ જાતિઓ વિશે લખતાં અટકી પડીને હું પાછો આ ખંડની કેટલીક સામાન્ય માહિતી આપવા પર બેતરી પડ્યો હતો. વિસ્તાર-ભરે મેં એ પત્ર દૂંધાણમાં જ પૂરો કર્યો હતો. એટલે આ પત્ર પણ એના અનુસંધાનમાં લખાયેલો ગણજે. ગયા વખતના પત્રમાં અધૂરી રહી ગયેલી કેટલીક વાતો આ પત્ર લખવા ખેસતાં જ મારા માનસપટ પર ઉભરાવા લાગે છે ત્યારે તેમને ન્યાય આપી દઉં કે ફરી એ મને કનડે નહિ.

આદિકા જેટલો વિશાળ છે તેટલો જ વૈવિધ્યસભર છે. જેમ જાતિઓની વિવિધતા વિશિષ્ટ છે તેમજ રાજ્યપ્રથાઓનું વૈવિધ્ય પણ અત્યાર લગી—આ ઝડપથી બદલાતી પરિસ્થિતિ આવી ત્યાં લગી—અનોખું હતું. આમ જોઈએ તો આ ખંડમાં સ્વતંત્ર પ્રજા-સત્તાક રાજ્યો ધીરે ધીરે ગંભીરતાથી પગલાં માંડતાં ચર્ચા છે. અત્યાર સુધી સામ્રાજ્યવાદ અને સંસ્થાનવાદ પણ બહોળા પ્રમાણમાં હતા. જોકે એ વિશાળ સંગવરનાં પાણી સુકાવા લાગ્યાં છે ખરાં, પણ સાવ સુકાઈ ગયાં છે તેમ કહી શકાય તેવું નથી. બરોબર ઉનાળો તપશે ત્યારે એવડું સંગવર પણ પાણી વિનાનું થઈ જશે તેમ તો અત્યારે જણાય છે. અહીં રાજસાહી છે. સમવાયતંત્ર પણ છે. લોકશાહીનાં છુરખા નીચે સંતાપેલ આપણું સત્તા પંથુ છે. સ્વતંત્ર .

ચર્ચાને કે યથા પહેલાં જ્યેને સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘની કે તેણે નિયુક્ત કરેલા દેશની સત્તા નીચે પોતાના પ્રશ્નોને હલ કરવા પડે તેવાં રાજ્યોનો પણ અહીં અભાવ ન હતો. ગમે તેવી રાજ્યસત્તા હોય, પરંતુ જુદાં જુદાં રાજ્યો નવનિર્માણને તથા પ્રગતિને પંથે પગી ચૂક્યા છે તેમાં તો શંકા નથી.

આફ્રિકાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો તરફ દૃષ્ટિ કરીએ કે તરત જ આપણી સામે આવે પ્રથિયોપિયા તથા લાઈબેરીયા. પ્રથિયોપિયાનું તંત્ર બાદશાહ હાઈએસેલાસીની અંગત તેમજ એકઠાં સત્તા નીચે ચાલે છે. ત્યાં રાજની સત્તા આખરી ગણાય. અમલદારોની નિમણૂક પણ બાદશાહ કરે. ત્યાં રાજકીય પક્ષો નહિવત જ છે. ૧૯૬૦ માં ત્યાં પણ રાજ્યકાંતિ થવા પામી હતી, એટલે રાજશાહી ક્યાં લગી અસ્થિત-ત્વમાં રહેશે તે કહી શકાય નહિ. પણ વર્તમાન બાદશાહની રાજનૈતિક કુરાળતા અત્યારે તો આણુ વતવિ છે એ સહુ કોઈ જોઈ શકે તેવું છે. જગતમાં રાજશાહીની સર્વોપરીતાનો સ્વીકાર કરે અને એનું બહુમાન કરે તેવો વર્ગ છે ખરો. રાજ શાણો હોય તો બિન બિન રાજકીય મતોને એકસૂત્રે બાંધવામાં મદદરૂપ પણ નીવડે. લાઈબેરિયાનું તંત્ર પ્રથિયોપિયાના તંત્ર કરતાં બિન છે. તે પ્રજાતંત્ર છે, અમેરિકાના સહકારથી આ પ્રજાતંત્ર ચાલે છે. ૧૯૪૨ની સાલથી વિશિષ્ટ ટખમેન આ પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ રહ્યા છે. કેટલાક રાજદ્વારી વર્તુળોના અધિપ્રાય મુજબ આ પ્રમુખ હજી પણ વર્ષો લગી પોતાના પદ પર આરૂઢ થયેલા રહેશે.

સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં આ બંનેની ગણના પ્રથમ કરવાનું કારણ એ છે કે દીર્ઘકાળથી એ બે રાજ્યો સાર્થાનિક પ્રભુત્વની ડબલમાંથી મુક્ત રહેવા પામ્યાં છે. નિકસિત રહેવા પામ્યાં છે. કેટલાક રાજનીતિ-જ્ઞોના અધિપ્રાય અનુસાર તો એ જ કારણે એ બંને અસ્થવિકસિત રહેવા પામ્યાં છે. પણ વર્તમાન તબક્કે બીજા અસ્થવિકસિત દેશોની મં. ૧૦

સાથે સાથે એ રાજ્યો પણ વિકાસમુખી બનના જાય છે અને અન્ય વિકાસપત્રે પડેના રાજ્યોની આગેદૂર સાથે તાલ મિલાવતા જાય છે તે નિમિત્ત છે એથી જ ત્યાં આજની પ્રવર્તમાન રાજ્ય-વ્યવસ્થા નજીબના ભવિષ્યમા પરિવર્તનથી વિમુખ રહેશે, રહી શકશે તેમ કહેવું વાજની નથી જીતરતી જતી નવી પેઢી જ્ઞાનના પ્રકાશને ઝીલતી જઈને, અન્ય રાજ્યોની લોક-વ્યવસ્થાને અનુસરતી જઈને એમાં ધરખમ ફેરફાર લાગી દે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું ગણાય ?

આ બે પ્રદેશો ઉપરાંત સ્વાત અને વરેના અન્ય આફ્રિકન રાજ્યોની સખ્યા પણ છેલ્લા બે વર્ષમાં ખૂબ વધી જવા પામી છે ઇજિપ્ત, તિમિયા, ધાના, સુદાન, ટ્યુનિસિયા, મોરોક્કો, નાઈજીરિયા, સીએરા, લીઓન, મોઝામ્બિક, ટાંગાનિકા વગેરે રાજ્યોમાં આઝાદીનો સૂર્ય જાગ્યો ચડતો જાય છે આઝાદીના સૂર્ય કરતાં તેને નવવિધાનનો સૂર્ય જ કહીએ તો ખોટું નહિ આ સ્વતંત્ર પ્રદેશોમાં આવતો ફસફો કેવા કેવા નવા કપો પ્રગટ કરશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે, વળી આઝાદી દાયકામાં અત્યારે વિદેલી શાસન તમે રહેના રાજ્યો પણ રાજ્ય વ્યવસ્થા તેમજ રાષ્ટ્રીય વિકાસની બાબતમાં કયાય આગળ નીકળી ગયા હશે આજની પરિસ્થિતિ જોતાં એવું તો અવશ્ય કહી શકાય કે નવા સ્વતંત્ર રાજ્યોનું ભાવિ તેમના રાજકીય પક્ષો, તેમની એકતા, અને વતની લોકોની રાષ્ટ્રીય ધમશ પર મોટું ભારે નિર્ભર રહેશે

કેટલાક રાજ્યો હજીયે વિદેલી હકૂમત નીચે આવેલા છે આના રાજ્યોમાંથી કેટલાક સ્વતંત્રતાના રાહ પર દૂર કરતા જાય છે ત્યાં ય સમય વીતી જશે એમ લાગે છે ત્રિવિશ હકૂમત નીચેના તેમજ દેશ ગત્તા નીચેના રાજ્યો આઝાદી વહેલી લાગશે અને કદાચ એ આઝાદી માટે તે તે પ્રજાને અસહ્ય ચાતનાઓ નહિ વેઠવી પડે ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યોમાં રાજ્યતંત્ર વૈવિધ્ય જોવા મળે છે આફ્રિકાના મૈદાતિક પ્રતીક પ્રતિનિધિત્વ મધ્ય આફ્રિકામાં નજરે પડે

છે. જિન જાતિ તેમ જ પ્રજાઓનું પ્રમાણમાં સમાન કહી શકાય તેવું પ્રતિનિધિત્વ ટાંગાનિકામાં દેખાય છે. અન્ય જાતિઓમાં સમતુલા જાળવતું આફ્રિકનોનું અને યુરોપિયનોનું પ્રતિનિધિત્વ યુગાડ-કેનિયામાં દરજોગ્યર થાય છે. આ બધાં ખાચિયા સાર્વત્રિક મતાધિકાર તરફ દોરી જનારા મૂળભૂત અંગો છે.

સ્વતંત્ર કોંગો પ્રજાસત્તાકની રાજ્યવ્યવસ્થા તો તેના સ્વાતંત્ર્ય દિનથી માંડીને છાપરે જ ચડેલી છે. સ્વાતંત્ર્ય પહેલાં એ વ્યવસ્થામાં અફસરો ગવર્નર જનરલને અને ગવર્નર જનરલ જસેન્સમાંના સાર્થાનિક ખાતાના પ્રધાનને જવાબદાર રહેતા. આવી વ્યવસ્થામાં આફ્રિકનોની આર્થિક તેમ જ સામાજિક પ્રગતિ પર ધ્યાન વિશેષ કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું. પરિણામે વતની પ્રજા રાજકીય દૃષ્ટિએ અધિકૃત બની નહિ સ્વાતંત્ર્યની હવા લાગતાં આઝાદી તો ઉજવાઈ, પરંતુ એ પ્રજા સ્વતંત્રતાને પચાવી કે છૂંચી શકી નહિ. સ્વતંત્રતા એટલે સ્વાતંત્ર્યોત્તર શાંતિ અને સ્વરાજ્યની આવશ્યકતાને ખોળે તેવી વિકાસ યોજનાઓને પથે રાજ્યની એકતાભરી કૂચ એ વાત આ પ્રદેશના સ્વાતંત્ર્યે જગતને સારી પેઠે સમજાવી દીધી છે વળી તેણે ભૂતકાલીન રાજ્યકર્તાઓની અકુદ્રાગતા તેમ જ રાજનીતિની નિષ્ફળતા પણ પુરનાર કરી દીધી છે. આવા સંયોગોમાં વડાપ્રધાનનું જીવન જોખમાય કે ખુન: શાંતિ પ્રસ્થાપિત કરતા વર્ષોના વહાણા વાઈ જાય, આર્થિક તુકસાનીતો આઠ અકબ્ધ બનતો જાય, પ્રજાનો જીવનવ્યવહાર તદ્દન સ્થગિત થઈ જાય અને લશ્કરી બળથી એ બધાનો સામનો કરવા વિશ્વસરચાને અને એમ વિશ્વસંસ્થાના સભ્ય રાષ્ટ્રોને અગવડમાં મુકાવું પડે—આ બધી બાબતોનું જાન કોંગોની સ્વતંત્રતાએ જગતને કરાવ્યું છે

પોર્ટુગલમાં પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ તથા લિસ્બનમાંની રાજદ્વારી સલાહકાર સમિતિ—નેશનલ એસેમ્બલી—ની ચૂંટણી સાત વર્ષે એક વાર થાય છે. તે મહામાના ૧૨૦ પ્રતિનિધિઓમાંના આઠ આફ્રિકન

હોય છે. તેમના દરિયાપારના સંસ્થાનમાંથી વિશિષ્ટ વર્ગની વ્યક્તિઓ (ASSIMILADO) જ મતદાનમાં ભાગ લઈ શકે. એવાં વિશિષ્ટ અધિકાર ધરાવતો આફ્રિકનવર્ગ ત્રણ ટકા જેટલો જ છે. પાકીનો ૯૯.૭ ટકા વર્ગ તો રાજકીય દૃષ્ટિએ બિન અધિકૃત પોર્ટુગીઝ ગણાતા વતનીઓનો જ લેખાય છે. થોડા વખત ઉપર ફાટી નીકળેલાં વતનીઓનાં રમખાણો તેમ જ રાજ્યસત્તાની જોડુકમી આગામી સમયનાં માર્ગસૂચનો છે.

૧૯૫૮ પછીથી આફ્રિકા ખંડમાં સમગ્ર રીતે ન્યુ જ વાતાવરણ સર્જાતું રહ્યું છે. સાર્વાત્રિક મનાધિકાર, અંદાજપત્ર તેમ જ હરવેરા પર અધિકાર, કુલકી નોકરીનું આફ્રિકીકરણ વગેરે પ્રશ્નો જાણે સહુ કોઈ રાજ્યના સામાન્ય પ્રશ્નો હોય તેવા બની ગયા છે. આ બંધા પ્રશ્નોના નિરાકરણની સાથે જ કેટલાંક રાજ્યોના સ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન સંકળાયેલો છે. અમુક બાંહેધરી નીચે અપાયેલી સ્વતંત્રતા ઝાંઝો સમય ટકી નહિ શકે એ સ્વતંત્ર બનવાની આતુરતા સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી એવી બાંહેધરીઓનો સંપૂર્ણ આદર કરી શકશે નહિ. દૂકમાં, વહેલામાં વહેતું પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપી શકાય તેવી જાતિની જ નો વિદેશી સત્તાઓ કામ ચલાવે અને આ ખંડનાં માનવીઓને રાજ્યનીતિ અને વ્યવસ્થાની બાબતમાં વધુ ઉત્તેજન આપે તો જ આ દેશનું ક્ષિત વધુ સધાશે. જો નિયામક વિદેશી સત્તા પોતાની રાજકીય પ્રણાલિકા સાથે સમન્વય સાથે તેવી રીતે આ ખંડમાંનાં સંસ્થાનનો વહીવટ ન ચલાવે અથવા તો, કોઈપણ જાતની પૂર્વ તૈયારી સિવાય જ આંતરિક શાસનની સાથે સાથે વતની પ્રજા પર વિદેશી નીતિ તથા સંરક્ષણનો ભાર પણ મૂકી દે તો, તે પ્રજાને માથે તો ઠીક પણ વિશ્વની અન્ય પ્રજાને માથે પણ ન જોઈતી જવાબદારી આવી પડે, એટલું જ નહિ પણ જગતનાં આઝાદીને આરે જીભેલાં કેટલાંક સંસ્થાનોની બાબતમાં આપણે અનુભવ્યું છે તેમ આવાં સ્વતંત્ર રાજ્યો આંતરરાષ્ટ્રીય ધર્ષણનાં પ્યાદાં બની જાય તો તેમણે શી નવાઈ?

અપજન સત્તાવાળાં રાજ્યોમાંના દક્ષિણ રેડેસિયા જેમાંની સરકાર તો આફ્રિકાની રાજકારણમાં ભાગ લેવાની સૈદ્ધાંતિક નીતિને ચે સ્વીકાર કરે છે; ત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકા સંઘ તો વર્ષોથી અપજન કરેલી રંગબેદની નીતિની મજબૂત પકડને જરા ય દીકું પાડવા ઇચ્છતું નથી. રાષ્ટ્રસમૂહના દેશો એનો બહિષ્કાર કરે કે રાષ્ટ્રસમૂહના સભ્યપદ પર ન રહેવા મળે તોય એ તો પોતાની નીતિને ચુસ્ત રીતે વળગી રહ્યું છે. આવી નીતિની વાતો જ્યારે સાંભળીએ ત્યારે આપણને એમ થઈ આવે કે વિશ્વની પ્રજામાં પ્રવર્તતા જાંચનીયના ભેદો કયારે જુદાશે? માનવ-માનવ વચ્ચેની ત્રિવિધ કયારે તૂટશે? સરકાર, સંઘ અને ઐક્યના ધોરણે જન્મતાં માનવો ખમોખલા મિલાવીને લોકકલ્યાણ અર્થે કયારે આગેકૂચ કરતાં થશે?

તને આ ખંડમાં વસતાં યુરેપિયનોનું પ્રમાણ જણવાની ઇચ્છા થાય, કારણ કે એ પ્રજા આ ખંડમાંની રાજ્યકર્તા પ્રજા-જેમ એક વખત આપણા પર પણ હતી તેમ—છે. જોકે હવે જગતમાંથી પર-શાસનનો પૂર્ણાકૃતિ કાળ આવ્યો છે, પણ એ વિદેશી શાસનને નિર્મૂળ થતા હજી થોડો સમય લાગશે. આફ્રિકામાં યુરેપિયનોની વસતી આશરે ૫,૦૦૦,૦૦૦ જેટલી ગણાય. અત્યારના સંક્રાંતિકાળમાં આ પ્રજાનો એકલ આંકડો આપવાનું કામ કઠણ છે, કારણ કે ધણા વિદેશીઓ પોતાની વસાહતના પાયા અહીંથી ઉખેડી બીજે કયાંય નાખવાનું વિચારે છે—જેમાંના કેટલાકે તો એ વિચારને અમલમાં પણ મૂક્યો છે. છતાં અત્યારે તેમની વસતીનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે:

દક્ષિણ આફ્રિકા	૨૧.૦૦%	ધાના	૧૫%
અલ્ગીરિયા	૧૨.૦૦%	કેનિયા	૮%
દક્ષિણ રેડેસિયા	૭.૦૧%	ટાંગાનિકા	૩%
ઉત્તર રેડેસિયા	૨.૨%	ન્યાસાલેન્ડ	૨%
મોરોક્કો	૬.૦%	સુગાંડુ	૩%

આમ વસતી કે રાજ્યવ્યવસ્થા ગમે તેવી હોય, પણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ બાદ અમર વિશ્વની પ્રગતિ ધ્યાન આકર્ષક પર કેન્દ્રિત રહ્યું છે. આકર્ષક પર વિશ્વસરથા-સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ પણ ઠીક ઠીક ધ્યાન આપે છે છેલ્લા દશેક વર્ષથી તો અનેક પચો, સમિતિઓ અને સંસ્કૃતિ મંડળો એક યા અન્ય બહાને આવે જાય છે રાષ્ટ્રસંઘની બેરકામા પણ આકર્ષકના રાજ્યો વિષે, તેમની પ્રગતિ વિષે અવારનવાર ચર્ચાઓ થયા કરે છે આ મહાખડના પ્રતિનિધિઓ પણ એ વિષે વડુ જાગૃત બન્યા છે કેવળ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની દેખરેખ વધી છે તેમ નથી, વ્યક્તિગત રીતે દુનિયાના બીજા રાજ્યો પણ અહીં સંઘાતી પ્રગતિથી વાકેફ રહેતા જણાય છે તેમની શરતચૂકથી પણ અહીંના પ્રશ્નોની ગંભીર-રોજ માહિતી તેમના ખ્યાલ બહાર રહેવા પામતી નથી ૧૮૬૦ પછીથી અહીં પોતાની વસાહત જમાવીને રહેલા ભારતીયોને લઈને તેમ જ ભારતની તદ્દસ્ય નીતિને લઈને એ દેશ પણ આકર્ષક તરફ આદર અને મમત્વ દર્શાવતો આવ્યો છે માત્ર બાન્કુ ગ પરિ પદ વખતે જ નહિ, પણ અનેક પ્રસંગે ભારતીય વડાપ્રધાન શ્રી નહેરુએ આકર્ષક વિષે ઉત્તેજ કરતા જણાવ્યું કે આકર્ષક ભગિની ખડ હોઈ તેને મદદ કરવી એ એશિયાની પવિત્ર દરજ છે આ મારણે જ આ ખડમાંથી ભારત વગેરે દેશોમાં અબ્યાસ કરવા જતા વિદ્યાર્થીઓની તથા સારકારિક સંબંધો વિકસાવવા જતા સારકૃતિક મંડળોની સખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે હમણા થોડા વખત પહેલા જ એક પ્રતિનિધિમંડળ ‘એર ઇન્ડિયા’ના બોઇંગ ૭૦૭ ની ઉદ્ઘાટન વિધિ પ્રસંગે ભારત આવ્યું હતું એ સમાચાર તો તે જાણ્યા જ હશે.

આ રીતે જોતા છેલ્લા થોડાં વર્ષોમાં આ વિશ્વની ખડના ૭૦, ૦૦૦,૦૦૦ કરતાં વધારે ઇસ્લામ ધર્મના અનુયાયીઓના હિત પર વિચારણા કરત દુનિયાના બીજા એ ધર્મ પ્રથે સંક્રાન્તિ બતાવતા

દેશો કે ખ્રિસ્તી ધર્મને અનુસરતા દેશો સિવાય અન્ય દેશોની પણ ખડ પ્રત્યેની લાગણીમાં અજાન પડેલા આવ્યો છે વળી અમેરિકા રશિયા વગેરે દેશોને આ ખડની કાચી પેદાશમાં પણ ઓછો રસ નથી આ હિપરાત બેકે સલાવના ઘણી જ ઓછી છે છતાંય ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ 'WAR TO END ALL WARS' થાય તો જેમ કોઈ કે ચ મોવડીએ કહ્યું હતું તેમ યુગેપને આદિમાના યુદ્ધમથો સિવાય ચાલે નહિ, તે એવે પ્રસંગે મનરાવિયા (લાઈબેરિયા) ડામર (પશ્ચિમ આફ્રિકા), ફીટાઉન (સીએરાલીઓન), લાકોરાડી (ધાના), કામીના (મોગો) વગેરે મથકોનું રાજદ્વાગી મૂલ્ય અતિશય વધી જાય દૂકમાં સમગ્ર વિશ્વની દૃષ્ટિ રાજકીય બાબતોમાં જામત બનતા તથા સામાજિક તેમ જ આર્થિક વિષયમાં મૂલ્ય-પરિવર્તન આણીતા આ ખડ પર અને તેના ભોડો પર ઠરી છે વિશ્વના કેટલાક અગ્રગણ્ય રાષ્ટ્રો આ ખડના આર્થિક તેમ જ સામાજિક નવધડતર અર્થે નાણાકીય સહાય આપવા તબેકિપર ચર્ચ રલા છે રેડિયો દ્વારા, સાંસ્કૃતિક પ્રતિનિધિ મંડળો દ્વારા નિશ્ચીત સમિતિઓ દ્વારા સૈદ્ધાંતિક સહાય દ્વારા અને દેશો એ દેશ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવના લાગ્યા છે ત્યારે આ ખડના ૨૨૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ વતની આફ્રીનોનો સાદ જગતને ખૂણે ખૂણે પહોંચી વળના, જાગૃતિની અતુટ સૂરાવળિ પ્રસરાવવા બસમર્થ બને ખગે ૨ આળે તો વિશ્વ એનું બધું સાકડું બની ગયું છે કે એમાં એ રાષ્ટ્રની અવનતિની અનિષ્ટ અસર અન્ય રાષ્ટ્રો પર પડવા સિવાય રહેતી નથી, હાં રાધાકૃષ્ણનના શબ્દોમાં કહીએ તો જ્યારે 'વિશ્વ આટનું સાકડું બન્યું છે ત્યારે આપણે આપણા હૃદયને વિશાળ બનાવવા જ પડશે,' એ સિવાય છૂટકો નથી ધર્મ, જાતિ રમ આદિના લેદલાવોને તિનાજલિ આપવી જ પડશે આ સિવાય જાગૃતિ, પ્રગતિ કે પૂર્ણતા નહિ સભવે પૂર્ણતા એ માનવજીવનનું લક્ષ્ય છે એના લાણી દૃષ્ટિ ઠેરવી માનવીએ આગેકૃત્ય કરવાની છે સમયની સાથેની આ આગેકૃત્યમાં કોઈ

નમણુ પાછળ ન રડી જાય અને કોઈ સમગ્ર આગળ ન થઈ જાય તેની નાનામોટા સર્વેએ તકેદારી રાખવાની છે ખરી રીતે આ સાવધાની સમગ્રાએ રાખવાની છે વ્યક્તિએ અન્ય વ્યક્તિ માટે, સમાજે સમાજને માટે, રાષ્ટ્રે રાષ્ટ્ર સારુ આ બામતમા ધ્યાન રાખવાનું છે જ્યારે મૂલ્યોનું બહુધા પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે, ત્યારે જગતે સાવધ રહેવાની જરૂર વિશેષ છે અસાવધતા એટલે અવનતિ અને અવનતિ એટલે વિનાશ, આફ્રિકા હવે અસાવધ નથી

વિક્ટોરિયા સરોવરમાથી વહેતા નાઈન નદીના નીર વણથબ્યા વણા જાય છે તેમ જ આ વિશાળ ખડકથી સરોવરમાથી પ્રગટ થતી આ શમ્ભસરિતા પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક આગળ વધતી જાય છે સધ્યાના રંગે આકાશને આગળે પથરાતા હોય તો તે વખતે જેમ કિનારે જોએ તો કોઈ માનવી એ રંગોના એતનમા અને વહી જતી નદીએ આસપાસ જમાવેલા શીતળ-માદમ વાતાવરણમા લીન થઈ જાય, સ્તમ્ભ બની જાય તેમ છુ પણ આ દેશના રંગો તથા એના રમ્ય વાતાવરણમાં ડૂબી જાઉં છુ, અને એટલે જ ધડીભર અહીં થબી જાઉં

નિ સજ્યના

વ દેમાતરમ્

પત્ર બાવીસમો સ્વતંત્રતાની ખુમારી

પ્રિય જયંત,

૧૯૬૩ના વર્ષની થોડી માહિતી ન આપું તો તને લાગશે કે છેક છેલ્લી ઘડી લખાંનો આ ખંડની વિકાસયાત્રાનો ખ્યાલ આપવામાં મેં કંઈક ન્યૂનતા રાખી છે. પ્રવર્તતી વર્તમાન પરિસ્થિતિની જાણકારીથી હું તને વંચિત રાખવા ખરેખર ઈચ્છતો નથી, અને એટલે જ આ પત્ર પાઠવું છું.

આજુ વર્ષ મારી દૃષ્ટિએ આ ખંડના રાજકીય ઇતિહાસમાં પરમ મહત્ત્વનું બની રહેશે કે કેમ તે તો કામ જ નક્કી કરશે, પણ એક વાત તો ચોક્કસ કે આ ખંડમાં વાતા નવવિધાનના પ્રચંડ વાયરને લઈને છેલ્લાં પાંચ-છ વર્ષથી તો એમ જ લાગે છે કે પસાર થતું પ્રત્યેક વર્ષ દૃષ્ટાને અતિમહત્ત્વનું સીમાચિહ્ન જ લાગે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી પ્રત્યેક વર્ષ દરમિયાન મારી તો આવી જ માનસિક સ્થિતિ રહી છે. મધુ વર્ષ પણ પાછલાં વર્ષોની જેમ મને એટલા માટે મહત્ત્વનું લાગ્યું કારણ કે યુગાંશએ સ્વાતંત્ર્ય હાંસલ કર્યું. એના પહેલાંના વર્ષે ટાંગાનિકા મુકિતને વધુ તે તો તું જાણે જ છે. આ વર્ષની ડિસેમ્બરની બારમી તારીએ કેનિયાનો પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય દિન છે.

એની જિમ્મણીની તૈયારીઓ થતા માડી છે ઝાઝીયારે પણ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય તો પ્રાપ્ત કરી લીધું છે, પણ એ વિરે વાત ધ્રુ તે પૂર્વે ઐક્યને પથે પગેના આદિમની વાત અને શ્રી લેવા દે

ગયા 'મે' માસની આખરે આદિમના અગ્રગણ્ય નેતાઓની એક શિખર પરિષદ મળી એનો યજમાન દેરા હતો ઇંધિયોપિયા એડિસાબાબાના વિશાળ, વર્તુળાકાર આદિમ હોલ મા ખીઓખીય ભરાયેની માનવ મેદનીએ ચાર ચાર દિવસ લગી તણખા ઝરતી વાણીના અમૃત ઝીગ્યા એમા ઉપગ્રિયન હતાં સ્વતંત્ર યત્રીસ આદિમ રાજ્યો માથી ત્રીસ જેટલા ગેઝલાજર હતા કેવળ એ જ રાજ્યો ટોગો અને મોરોક્કો આ વર્ષની શરૂઆતમા ટોગોના પ્રમુખ સિલ્વેનરા ઓલી રિપ્યેની હત્યા બાદ સત્તાઝડ થયેના પ્રમુખ નિકોલસ અનિસ્ક્રી હાજર ન રહી સમ્યા મારણુ કેટેનાક આદિમ રાજ્યોએ એમના આગમનનો—પ્રવેશનો વિરોધ નોંધાવ્યો હતો બીજા અતુપરિચિત હતા મોરોક્કોના રાજા હસન મોરોક્કો જેના પર પોતાનો અધિમાર જાહેર કરે છે તે મોરિટાનિયાના પ્રતિનિધિ આ શિખર પરિષદમા સામેન હોવાને મારણે તેમણે પરિષદનો બહિષ્કાર કર્યો હતો આ શિવાય બીજા બધા સ્વતંત્ર આદિમ રાજ્યોના વડાઓ હાજર રહ્યા હતા હાજર રહેના વડાઓએ એક પછી એક એમ ચાર દિવસ લગી આદિમ રાજ્યોના ઐક્ય તેમ જ સ્વાતંત્ર્ય અને તે માટેની લડત વિષે તમનમતાં પ્રત્યક્ષ કર્યા અને એ પ્રવચનોના ભરડામા આન્યા પોર્ટુગીઝોનો આદિમા દમન દક્ષિણ રોડેશિયામાની ગોરાઓની સરકાર નીચેની મુક્તિની પોષ્ટતા અને દક્ષિણ આદિમની રમ ભેલીતિ તેમણે પરદેલી સત્તા અને પ્રભાવમાથી સદતર મુક્તિ મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો યુગાડાના વગ પ્રધાન ડો ઓબોટેએ કહ્યું

એ દૈત્ય (પરદેશી શાસનનો) હજી મે આપણી પાસ છે એનું મુખ બધ ચર્ક ગયું છે પરંતુ હજી તાદન તૈયાર ખુ લા છે એના નહોર—

તીણા અને વિવિધ—તમારું લોહી ચૂસવાને’

આ વડાઓએ ઠરાવ કર્યો અને તેમના પર પ્રયેક સહી કરી. તેમણે મે પચીસમી ને ‘આફિકન એક્ટાદિન’ને વાર્ષિક બિજવણી માટે નિયત કર્યો સરથાનનાદનો ઉચ્છેદ, દક્ષિણ આફ્રિકા સાથેના રાજદ્વારી તેમજ આર્થિક સબધોનો અત, પોર્ટુગીઝ પરદેશ માથેના વેપારનો બહિષ્કાર, તેમની બનેલી સાથે હવાઈ મથકો કે બદરેના સબધોનો ત્યાગ, સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સહ તેમજ સનામતી સમિતિ પરના સમુચિત આફિકન પ્રતિનિધિત્વની માગણી, આફિકાનાનો મુક્ત વેપાર વ્યવહાર, રંગ-બેરંગ સામેતુ બડાણ આદિ પ્રશ્નો વિષે તેમણે ઠરાવો કર્યા આમ આ શિખર પરિષદ આફિકાના ઇતિહાસનું એક અતિ અગત્યનું પ્રકરણ બની ગઈ આફિકાએ એકતાનો આવો જીવાળ કદી જોયો નહોતો. ત્રણ શામ્લિકતા જ નહિ પરંતુ સક્રિયતાની અભૂતપૂર્વ ક્રાંતિના આ ખડના વાસીઓએ દર્શન કર્યા આવા વર્તમાન બનાવો વિષે ત્યાંના વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થતા અહેવાલો પણ તારી નજરે પડતા જ હશે અહીં વસતા અમને એમાં હોય એમ્નો બિંદુ રસ અન્ય દેશના બેકાને કદાચ ન આવે તારો રમ તો હુ જાણુ જ છુ એટલે જ આ પત્રમાં આ બધાનો સમાવેશ કરું છુ.

જે મારામાં બાઈકો-નકી તેમજ કુમારી વેનેન્ટિના ટેરેરકોવાએ રાફગ અવકાશમાત્રા કરી તે જ મારામાં આફિકાએ પણ નવું નવું એવું ઘણું નિહાળ્યું છે આવી એક અગત્યની નવી ધટના છે પૂર્વ આફિકાનું સમવાય. રાજપ્રમુખ શ્રી ન્યેરેરેનું યોગાનિકા યુગાડા પૂર્વે સ્વતંત્ર ધર્મ ચૂક્યું કેનિયાનું સ્વાતંત્ર્ય સામે આવીને જ બિંદુ છે સ્વાતંત્ર્યને આરે લઈ જનાર નહીં સરકારના અગ્રણી વડાપ્રધાન શ્રી જોમો કેન્યાટાએ પ્રજાને એ દિશામાં રામગ ડગ માડવા આહવાન પણ દઈ દીધું છે એ પગી તરત જ એટલે કે ૧૯૬૩નો આખરી દિન રાધ્યાના રગોમાં સૂપી જાય તે પહેલાં સ્વાઈજરે પૂર્વ આફિકાનું

સમવાય જે સમગ્ર આદિકાના અને સવિશેષ પૂર્વ આદિકાના ઇતિહાસાનું એક આગવું પ્રકરણ. આ સમવાય પ્રારંભિકતથા પૂર્વ આદિકાનું હશે, પરંતુ એમાં ખીજા રાજ્યોને સયુક્ત થઈ જવાની સગવડ પણ રખાઈ છે. આ સમવાયથી સમવાયી પ્રદેશોનું ઔદ્ય વધશે, પ્રગતિ સધાશે અને પારસ્પરિક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ સહેલાઈથી આવશે આનાથી પ્રાતીયતાવાદ કે જાતિવાદ ખનમ થશે અને એમાંથી ખડી થશે આદિકન રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ પ્રતિભા. આને આનો વિસ્તાર સ્વપ્ન જેવો લાગે પણ આગામી સમયમાં સમગ્ર આદિકા એક તંત્રે રચાયેલું જેવા મને તો નવાઈ નહિ. અને ત્યારે ફેરનડ, વેવેન્ડ્રી અને સાલાઝારનો દસ કંગોડ પૌંડ જેટલો વાર્ષિક સંરક્ષણ ખર્ચ પણ અપૂરતો થઈ પડશે. આ સમવાયીકરણના પુરોવચનક્રમે જ જાણે ન હોય તેમ પૂર્વ આદિકાની વિદ્યાપીઠ(યુનિવર્સિટી)નું ઉદ્ઘાટન પણ આ જ માસમાં થયું છે યુનિવર્સિટીના પ્રથમ ચાન્સેલર પદે રાજપ્રમુખ શ્રી ન્યેરેરે આવ્યા છે. એમાં યુગાડાની મેકરેરે કોલેજ, દારેસ્લામની યુનિવર્સિટી કોલેજ અને નાઈરાબીની રાયય કોલેજનો સમાવેશ થાય છે. સમવાયને તેમ જ જાતિરૂપના ખડનને આનાથી વેગ મળશે તે નિ સંશય છે

ત્યારે ખીજા બાજુએ મધ્ય આદિકન સમવાયની અતિમ માત્રા શરૂ થઈ ગઈ છે 'વિદ્યોરિયા ફોર્સ' ખાતે એક સંમેલન બોલાવવામાં આવ્યું હતું જેમાં આ દસ વર્ષ જૂના સમવાયનું ખડન કરી નાખવાની ચર્ચાવિચારણા થઈ હતી. આને પરિણામે ન્યાસાયેડ, ઉત્તર અને દક્ષિણ રોડેશિયા વચ્ચેની શખત્તા ભૂમિ આ લગાણનું સૌથી વધુ દુખ સમવાયના વડા પ્રધાન સર રાય વેવેન્ડ્રીને છે સમેલન પ્રસંગે શ્રી. બટલર—મધ્ય આદિકા માટેના બ્રિટિશ પ્રધાન તેમ જ દક્ષિણ રોડેશિયાના વડા પ્રધાન સર વિન્સન ફીફે જેમ પ્રત્યનો કયાં તેમ વેવેન્ડ્રીએ પણ અરણ્યરુદ્ધન સમુપવચન કયું હતું. વક્તાઓમાં સરકારી અગ્રણીઓ કેન્નેથ કાઉન્ડ અને હેરી ન્ડમ્બુતાનો સમાવેશ પણ થતો હતો આમાં સૌથી વધુ બગાડો કરનાર એક માત્ર

માનવી હતો, અને તે વડા પ્રધાન સર-રોય વેલેન્સકી. એને મનદુઃખ હતું અને રોડેશિયા તેમજ ન્યાસાલેંડમાં વસતી ૮,૦૦૦,૦૦૦ આફ્રિકન તથા ૨૫૦,૦૦૦ જોટલી ગેરરી પ્રજાનું-સ્વશાસિત ન્યાસા-લેંડના વડાપ્રધાન—જેઓ આ સમવાયના પ્રખર શત્રુ છે તે ડૉ. હેરિટ્ઝ આંડા ઉપરિચિત રહ્યા નહોતા. આ સંમેલનના પ્રશ્નોમાં ચલણ, જકાત, કરિયા બંધમાંથી ઉત્પન્ન થતી વિદ્યુત, હિતર અને દક્ષિણ રોડેશિયાની સીમા તેમજ સેન્ટ્રલ આફ્રિકન એરવેઈઝ અને રોડેશિયા રેલવેઈઝ આદિનો સમાવેશ થતો હતો. ન્યાસાલેંડ ઍંગરતમાં અને ઉત્તર રોડેશિયા રેલવેઈઝ આદિનો સમાવેશ થતો હતો. ન્યાસાલેંડ ઍંગરતમાં અને ઉત્તર રોડેશિયા એ પછી તરત જ અગગા થઈ જવા માગે છે. આમ દસ વર્ષ જૂના આ સમવાયનું ખંડન મધ્ય આફ્રિકાના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસમાં એક અગત્યનું પ્રકરણ ગણાય.

આ રીતે આફ્રિકાની વર્તમાન ઘટનાઓમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ-ઓનું સ્થાન આગવું છે. ચાલુ વર્ષનું સ્થાન પણ એ રીતે માનવ્યું ગણાય. આવી એક અન્ય ઘટના છે પૂર્વ આફ્રિકાના એથા પ્રદેશ ઝાંઝીબારનું આંતરિક સ્વશાસન. ૨૪ મી જૂને પૂર્વ આફ્રિકાના કિનારાથી થોડે દૂર હિંદી મહારાજાગરમાં આવેલા ટાપુઓના સમૂહો એ દરજ્જે પ્રાપ્ત કર્યાં. હવે ત્યાં પ્યૂટણીઓ થશે અને નવી સરકાર આઝાદી હાંસલ કરશે એ સમયે નવા વડા પ્રધાન રોબ મહમ્મદ શાગે પ્રથમ જાહેરાત કરી પૂર્વ આફ્રિકાના રાજવાયમાં જોડાવાની. આ દૃષ્ટિએ જોતાં ઝાંઝીબાર-પેગ્યા આદિ ટાપુઓ-જેની ૩૦૦,૦૦૦ની વસતીનો મોટા ભાગ મુસલમાનોનો છે—તેમના પરનું ૧૮૯૦થી સ્થપાયેલું બ્રિટિશ સંરક્ષણ હવે દૂર થયું. વડા પ્રધાને તેમના પ્રવચનમાં સમાજવાદી નીતિની જાહેરાત કરી છે. સ્વશાસનનો દરજ્જો હાંસલ કર્યા બાદ થોડા જ દિવસોમાં ઝાંઝીબારના સુલ્તાન સૈયદ રાર અબ્દુલ્લા ખાન ખલીફાનું મૃત્યુ આકર્ષિક તેમજ અતિ દુઃખદ ઘટના ગણાય. તેમને સ્થાને સૈયદ જમશિદ ખાન અબ્દુલ્લાનો રાજ્યાભિષેક થયો છે.

સમગ્ર આફ્રિકાની અતિમહત્વની ઘટનાઓને જ્યારે લક્ષમાં લઈએ છીએ ત્યારે કોંગોમાં આવતી જતી શાંતિ અને વ્યવસ્થાને પણ કેમ જુલાય ? કોંગોની વાત કરતા જ યાદ આવે પ્રમુખ ત્શોમ્બે દક્ષિણ કટાંગા સરકારના આ વડાને હવે સ્થાનગ્રાંથ કરવામાં આવ્યા છે. ત્રીથો પોલ્ડવિન પાર્લામેન્ટમાં એની કાનૂની જાહેરાત થઈ ગઈ અને પૂર્વ કટાંગાનો નવો પ્રાંત અસ્તિત્વમાં આવ્યો. આથી ત્શોમ્બે કેવળ પ્રમુખપદ જ નહિ, પણ એલિઝબેથવિય વિધાન સભામાંની પોતાની એકેક પણ ગુમાવે છે આ કાયદો સર્વાનુમતે પસાર થઈ ગયો. માત્ર એના પર કોંગોના પ્રમુખશ્રી કાસાવુબુના સહીસિદ્ધા જ બાકી છે. ૧૯૬૦માં કોંગોને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા બાદ જૂના કટાંગા પ્રાંતનું આ ત્રીજું વારનું વિભાજન થયું. ઉત્તર કટાંગા પ્રાંત અસ્તિત્વમાં આવ્યો. ૧૯૬૨માં અને કેટલાક સપ્તાહ ઉપર ત્યાંના પ્રાંતને સરહદની સમિતિ મળી આ પ્રાંતની ગ્યનાથી કટાંગાની પશ્ચિમ દિશાનો સારોએ અડધો વિભાગ આવી ગયો અને પ્રમુખ ત્શોમ્બેના દક્ષિણ કટાંગાનું ખેત્ર વિભાજન થઈ ગયું. આ રીતે કટાંગાનો પ્રશ્ન ઉકેલી જાય છે અને ત્શોમ્બે પણ સત્તાનિહોણા મની જાય છે. સ્વાતંત્ર્ય પડીના નણ નણ વર્ષો લગી વ્યાપી રહેલી અરાજકતા, અધાધુધી અને ગેર વ્યવસ્થામાંથી મોજો હવે જિલ્લો થતું જાય છે, છતાં હવે જ્યારે નવી ચૂંટણીઓને એક નર્પનો સમય બાકી રહ્યો છે ત્યારે એવી કોઈ સમગ્ર રાજદ્વારી નીતિની જરૂર રહે કે મોંગોની રાજ્ય-વ્યવસ્થા કોઈ નવી જ ઢી પર મુઠાઈ જાય.

૬૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલના વિસ્તારવાળા તથા જ્યાં ૧૪,૦૦૦,૦૦૦ જેટલી પ્રજા ધૂળી છવાઈ વસે છે અને ૨૫૦ જેટલી જોડીઓ બોલે છે તેવા આ પ્રદેશમાં જાતિ જાતિ વચ્ચેની દરીદ્રાઈ અને તાકુચિત પ્રાતીય વક્ષાદારી રાષ્ટ્રહિતને હરી સે તેવી છે. વડા પ્રધાન શ્રી સીરિય આકુવાએ તેમની વીમ ખાસની કારમ્પિર્દામાં ચોથી વાર પ્રધાનમંડળની યુનરોજના કરી. હજી એ વીસેકે તો રાજદ્વારી

પક્ષો છે-જેમાંના સોળ તો અત્યારે રખાયેલી સરકારમાં છે. ૧૯૬૨ના ઑગસ્ટ મારામાં દેશને ૨૧ પ્રાંતોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો તે ઘટના પણ જ્યોતિ જ્યોતિ વચ્ચેના ઉગ્ર ભેદોને લઈને મધ્યસ્થ નિયંત્રણને માટે તો પ્રશ્ન રૂપ જ હતી. કસાઈ અને કિવુ પ્રાંતમાં પ્રવર્તતી આંતરિક લડાઈ પણ ઘણા કાળ લગી અનિવાર્ય ઘટના બની રહી હતી. આવી પરિસ્થિતિની વચ્ચે શ્રી આકુલાએ સમવાયી અને રાષ્ટ્રીય એ બે વચ્ચેનો મધ્યમમાર્ગ પ્રહસ્ય કર્યો છે. તેણે 'કેંગિલીઝ નેશનલ મુવમેન્ટ'ના છ ઉદારમતવાદીઓને પણ સ્થાન આપ્યું છે.

આમ જેના પર છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી જગતનાં રાષ્ટ્રોની મીટ મંડાઈ રહી છે તે કેંગિલુ' શાસન થાણે પડતું જાય છે. 'યુનાઈટેડ નેશન્સ' તરફથી ત્યાં રખાયેલાં દળો પણ ધીમે ધીમે વિખરાતાં જાય છે. રાજકીય પક્ષોની સ્થિતિ હજી વધારે સુધારે માગે છે ખરી; તેમ જ રાષ્ટ્રીય લોક જાગૃતિ પણ વધુ અંશે આવશ્યક ખરી. પ્રાંતિક સરકાર વધુ સ્થિર બને અને પક્ષો પરસ્પર ગળી જાય તો કેંગિલુ નવવિકાસને રાહ પાડી જાય.

આ ઉપરાંત, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પણ આ વર્ષ દરમિયાન સંઘાયેલા વિકાસ કંઈ નાનો સૂતો નથી. 'ઇન્ટરનેશનલ ઓફ વીમેન'ના ઉપ-પ્રમુખપદે ફરીવાર ત્રણ વર્ષ માટે યુ'ટીઇ આવતાં યુગાડાના સ્ત્રી કાર્યકર શ્રીમતી પમેલા કિસોમોન્ડોએ જણાવ્યું હતું તેમ:

'આફ્રિકન સ્ત્રીઓ તેમની આવશ્યકતાઓને વ્યક્ત કરતી થઈ છે. આ સંસ્થાને આશ્રયે હાથ ધરાતી પ્રવૃત્તિમાં સોળ જેટલાં આફ્રિકન રાષ્ટ્રોની સ્ત્રીઓ સોતસાહ ભાગ લે છે. અમે સૌ એકા ભાગ લેનાં અમારા દાળો આપીએ છીએ અને ઘણું શીખીએ છીએ. હવે અમે વધારે જાગૃત અને વધુ વ્યવસિત થયાં છીએ.'

સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે આફ્રિકન સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર સ્થાપવાની દિશામાં

~~143~~ 10/6.
Bharatiya Vidya Bhavan's Granthagar

Call No ५५ / व्यास / ५२८९७ / ५१

Title भैरवनी परब्रम्हा

Author भानुशंकर व्योमवन्त व्यास

This book is issued only for one week till ८ ७. ६६

To be issued after ८ ६ ६६

Date of Issue	Borrower's No	Date of Issue	Box
१५ JUN १९६६	१२१४		
१७ AUG १९६६			

BHAVAN'S LIBRARY

Chowpatty Road
BOMBAY 7